

Малкъар жазыучуланы суратлау-адабият, жамауат-санат журналлары

1958 жылдан бери чыгъады.

№ 4 (140) июль-август 2008 ж.

Учредительле –

КъМР-ни Культура эм Информация коммуникацияла
министерствосу бла Жазыучуларыны союзу

Баш редакторну орунунда
Додуланы Аскер

Редколлегия:

Бепайланы Муталип
Гадийланы Ибрагим
Гуртуланы Салих
(бёлюмню редактору)
Ёлмезланы Мурадин
(жууаплы секретарь)

Зумакъулланы Танзиля
Мызыланы Къаншаубий
Созайланы Ахмат
Тёппеланы Алим
Толгъурланы Зейтун
Шауаланы Хасан

**ЭЛБРУС
МИНГИ ТАУ**

НАЛЬЧИК – 2008

Зумакъулланы Мустафаны къызы Танзиля Бахсан ауузуну Гирхожан элинде тууганды. Биринчи китабы «Къаяда гюлле» деген аты бла 1959 жылда Нальчикде «Эльбрус» китап басмада чыкъгъады. Ары дери уа, 1958 жылда, факмулу таулу къызыны кёчгюнчюлюкден эркинликге ычхыннганны къууанчына аталгъан «Бизни сёзюбюз» эмда «Бирге жырлайыкъ» деген назму жыйымдыкълада биринчи назмулары басмаланган эдиле.

Аны аты, таулу тиширыуладан биринчи болуп, XX ёмюрню малкъар адабиятыны тарыхына къошулгъанды. Белгили назмучу жыйырмадан аслам назму жыйымдыкъны авторуду.

1978 жылда ол «Ичги сёз» («Сокровенность») деген китабы ючюн РСФСР-ни Горький атлы Къырал саугъасыны лауреаты болгъанды. Малкъар адабиятха салгъан къыйынын эсге ала, Танзилягъа «Къабарты-Малкъарны халкъ поэти» деген ат аталады. 1984 жылда анга Халкъланы шухълугъу ордени бериледи. Танзиля СССР-ни Баш Советини эмда Нальчик шахар Советге депутатха да айырылгъанды.

Кёп къырал саугъалагъа тийишли болгъан назмучу 2004 жылда «Нальчик шахарны сыйлы граждандкасы» деген атха тийишли болгъанды. Танзиля Халкъла аралы Чыгъармачылыкъны академиясыны академигиди.

* * *

Аперим анга – ариу жырлагъаннга,
Жырлай билгенин ангылаялгъаннга!
Аперим анга – нарт сёз айталгъаннга,
Аны магъанасын ангылагъаннга!

Махтау, махтау анга – жырламагъаннга,
Ариу жырламазын ангылагъаннга,
Жырларгъа сүйюп, тынгылап тургъаннга,
Махтау, махтау анга – ол акъылманнга,
Керексиз сёзюн ичинде тыялгъаннга.

1969

* * *

Бу дуняда керти къонакъ эсем да,
Къонакъбайда мычымай унутуллукъ,
Бу дуняда жауун тамычы эсем да,
Жерге тюшюп, мычымайын жутуллукъ,
Не ахшыды бу дуняны кёргеним,
Ачый, жияй, къууана да билгеним!

Бу дуняда къар хапучукъ эсем да,
Жерге тюшюп, бирде эрип кетерик,
Бу дуняда жашил чёпчюк эсем да,
Саргъалгъынчы, чалгъы аузу жетерик,
Не ашхыды бу дуняны кёргеним! –
Ачылыгъын, татлылыгъын билгеним!

Кёрдю эсе бу чууакъ кёкню кёзюм,
Суу шууулдау эшитди эсе къулагъым,
Бир инсан ачытмады эсе сёзюм,
Ачысам да, манга эриген этмегиз.
Аз жашауда не насыпльед дегиз.
Алай, ёлсем, жияю этмей кетмегиз!

Эригиз сиз, кёзлерим жумулгъанда,
Жияюларын, кюлююлерин къойгъанда,
Жер, кёк мени кёрююлерин къойгъанда,
Ачыу, къууанч бериюлерин къойгъанда,
Жиягъыз сиз ол кюнде, манга эрип,
Кезиу бирде сизге да келирин кёрюп.

1969

**КИМ БИЛЕДИ
ТАШДА ГЮЛНЮ БАГЪАСЫН?**

Ким биледи
Ташда гюлно багъасын?
Билалмагъан
Анга иги къарасын.

Къайдан билсин
Не затлагъа тѣзерин?
Не хайыуан
Тиши бла юзерин?

Ташны жарып,
Къая ташда жашайды.
Эшта, бираз
Ол кесиме ушайды.

Ол чакъгъанды
Къая ташда, гюл болуп.
Къалай къалыр
Ол гюл, кюйюп, кюл болуп?

Кеси тюзден
Ийнанады кимге да.
Тюз, къуу этип,
Атып къояр кюннге да.

Инжилсе да,
Чагъа-чагъа инжилир.
Юзюлсе да,
Гюллей къала юзюлюр.

1959

* * *

Ненча кере мени отха тюртдюле,
Таза юсюме къайнар суула бюркдюле.
Ариу айта, шинжиле да чанчдыла,
Жаханымге ненча эшик ачдыла!
Сѣлешдиле, ауузлары жабылмай,
Къалай къалдым была ичинде къабылмай?

* * *

Ёлгенни сѣге эселе осалла бирге, –
Ол ёлмегенди! Жарайды энтта да жерге.
Ахшы база эсе уа ёлгенни сѣгерге, –
Ол ёлмегенди! Къоркъуулуду энтта да жерге.

* * *

Ёз къаламым, эшитир суна ауазын,
Не затлагъа жетдирмейди ол аузун.
Бир телиле махтагъынчы анамы,
Атып къойсам къолай болур къаламны!

* * *

Къоншунга урушма, аман деп тили:
Иги къоншуну – къоншусу да иги.

* * *

Нек этедиле	Къалай этмейик да
Ёлгенни жилауун,	Ёлгенни жилауун,
Жашау саулагъа	Жашауну былай
Бек къыйын кюнледе?	Татлылыгъын биле.

1968

* * *

Бу жызылдагъан чибинле, ма была,
 Балгъа, кирге да бирча жух уралла.
 Алтын тюшсе да алларына, ала
 Юсюн къара тамгъадан толтуралла.

* * *

Жерибиз къаты, ташлы.
 Халкъымы ауур жюгю.
 Тыш жерни алтынындан
 Журтну ташлары иги!

БУДАЙ БЮРТЮК

Сууурулдум мен кебек бла бирге,
 Кебегим учду, къошулду да желге,
 Аны аяз элтди, ийнакълай, кенгнге,
 Ол чыкъды, ышара, дуниягъа, кюннге.
 Мен а тюшдюм энишге, къара жерге,
 Тырнаууч бла тырналла юсюмю,
 Дагъы къаратдым дуниягъа кёзюмю.
 Жауун жибитди, бузла да урдула,
 Желле да мени жерге аудура.
 Туруп, кюнде бишдим, будай баш болуп.
 Жап-жангыдан оруп, уууп, суууруп,
 Эздиле, тартдыла, тирменнге къуюп.
 Мен, ачыуланмайын тирмен ташына,
 Чыммакъ ун болуп чыкъдым тышына.
 Ийледиле, булгъап, суу бла хыны,
 Анда да болдум ариу будай тылы,
 Исси табагъа, отха салгъанда,
 Жылы ётмек болуп чыкъдым отдан да.
 Татыулу тылпыумдан татыу ала,
 Жютю бичакъ бла мени тууралла.
 Кечип адамлагъа къыйнагъанларын,
 Тойдурдум ётмекден аланы барын.

Тюшсе да бу къара жерге тюшерге,
Жауунда жибирге, кюнде бишерге,
Табада бишсем да, от кызыуунда,
Ачый, тууралсам да бичакъ аузунда,
Ачый, эзилсем да тирмен тышында,
Дагъы мен жарайма жерни башында.
Бюртюк болуп келген эсем дуниягъа,
Заманым жокъ кебеп кибик ойнаргъа.
Тёзе-тёзе тирмен ташха, къайнаргъа,
Кюрешеме ачха, токъгъа жараргъа,
Андан излейме жашау мадарымы.
Биреуге алышмам бу къадарымы!

1972

ГЮЛ

Гюл – къаяны ташын жырып чыгъалгъан,
Жел уруун, кюн кызыуун сынагъан,
Хуериле, бюгюле, саулай къалгъан,
Тынчайгъандан этмегенди агъаргъан.
Къаты ташдан сау дуниягъа кёз ачхан –
Ол тынчлыкъны излемеди бир башха,
Таш чыдамын сынай болур кесинде,
Чакъгъан эсе, ташны жырып, юсюнде!
Сынай-сынай кюнде кёзню къамауун,
Ол суйгенде, жауунну да жамауун,
Кере келген кечени да къарасын,
Биле болур чагъыууну багъасын.
Къая ташха къаты тиреп аягъын,
Кёкге буруп ариу чыммакъ жаягъын,
Кёрюнеди энди, чагъып, узакъдан,
Къоркъуу жокъча энди анга бир затдан.
Мен ол гюлча ачмасам да жолуму,
Кючню салып, тынчайтмайын къолуму,
Жашау, мени тынчайыудан кери тут!
Тынчайыудан ёлдю кёп ахшы умут!

1969

ХАЙЯМ БЛА СЁЛЕШИУ

Мен нени болса ашагъандан эсе,
Не кыйын эсе да, къалырма ачлай,
Не затла болса да жаншагъандан эсе,
Бир сёз да айтмай, тынгыларма, ташлай.
Манга намыслыкъды жангызлай къалгъан,

Жашауда ким бла болса баргъандан.
 Кёп да ахшыды махтаусузлай къалгъан,
 Кимни болса махтап, махтау алгъандан.
 Желни аллына мен ёшюн бургъанма,
 Ол ургъан жанына бурулмаз ючюн.
 Буз ургъанда, жолда тохтап тургъанма,
 Мен ким болса тынч бармаз ючюн.
 Хайям, назмунгу таза жаратама.
 Бил, мен нени болса жаратмаууму.
 Назмунгу алгъышлап, мен сёз айтама.
 Бил, не ючюн болса сёз айтмаууму.
 Биз бир затны суююп, бир бирден къаты,
 Хайям, аны ючюн не демлешейик!
 Поэзия эсе ол затны аты.
 Биз аны ючюннге чагъыр ичейик!
 Сен не болса да ичмеучюсе, баям,
 Ким бла болса, неда не болса ючюн.
 Тилейме кечгинлик, тилейме, Хайям,
 Санга тенг болурум келгени ючюн!
 Алайды, алай, акъылман Хайям,
 Сени бла сюеме мен кенгеширге!
 Алай, алай, алай, суюмейме, Хайям,
 Мен кимле бла болса тенгеширге!

1969

ХАЛАЛ ПАРИЙ

Элтедиле парийни ёлтюрюрге,
 Ол унамагъаны ючюн юрюрге,
 Арбазда тынч, жууаш тургъаны ючюн,
 Асыры бек халал болгъаны ючюн,
 Адамны жаугъа санамауу ючюн,
 Аны къабаргъа унамауу ючюн,
 Элтелле парийни жанын жояргъа.
 Ол а, эс этмей дунияны къояргъа,
 Барады, бу дуниягъа халал къарай,
 Иесин ийнакълай, чуругъун жалай,
 Ёлюп кетерин билмей халаллыкъдан,
 Къарайды, кёзюн алмай жанын аллыкъдан.
 О парий, юр, бир къыжырыкълан!..
 Парий, жер юсюнде ачитмай бир жан,
 Окъгъа тюбеди харамлыгъы жокъдан –
 Сынсыды да, ауду огъурсуз окъдан.

1971

ТАШНЫ СЁЗЮ

«Ташмыса, – дедигиз, – тынгылап тургъан?
Кесин кьорууларгъа кьолу болмагъан,
Ёпкелей билмеген, тирлик бермеген,
Бир зат эшитмеген, бир зат кёрмеген?»
Угъай, мен кьууанч, бушуу да сеземе,
Отха, мыдыхха чыдайма, тёземе.
Керек болса, сын болуп да кьалама –
Ачый кетип, ачыудан кьаралама.
Бош, тынгылауукъ таш демегиз манга,
Мен тёземе адам тёзалмагъаннга:
Жайда – мыдых, кьышда уа буз болама.
Мен салтагъа кёкюрек да салама, –
Тёзе-тёзе, ачый тургъан жарам.
Алай бир тюртюп кёрчюгюз жеримден,
Чыкъмасам мен анда таш тёзюмюмден.
Ол заманда, мени кьайнап жюрегим,
Тышына чыгъа мени залимлигим,
Ачылып мени ол тёзюмлю тилим,
Бир зат да кёрмейин мени кёзлерим,
Тауушум да таулары зынгырдата,
Тийген жерими ачыта, ууата,
Барама, тюбегенни жардан ата,
Кимни жухун кьаннга, кьаннга боята.
Аллай кюн тюшмесин ким да аллыма!
Кечгинлик жокъ бир затха, бир кьанлыма.
Ол кюн ачыуумдан тил ачалама,
Сора кесим да тарс деп чачылама!

1970

АНАМА

Бирле ахча, алтын, кюмюш сакълайла,
Кёп болса да, ол кёпдю деп айтмайла.
Ахча сунуп тутуругъу байлыкъны,
Тас этерге кьоркъадыла шайлыкъны.
Мен да байма, мен да байлыкъ сакълайма.
Ол байлыкъны тас этерге кьоркъама.
Бу дуняда анамды да байлыгъым,
Келмейд мени жарлы болуп кьаллыгъым.
Ана барда, уллу-гитче да – бала.
Ана жокъ кюн, жарык кюн да – кьап-кьара.
Шукур, шукур, алыкъын юйюм жарыкъ, –
Анам сауда, – жокъду манга жарлылыкъ.
Сен саулукъда – болуп турурма эрке,

Жашау манга айландырса да желке.
 Мен да ана, ана неди – билеме,
 Жарсыу кюнде чабып санга келеме,
 Кьюуанч кюнде аз ишми эсгереме?
 Кечгинлик бер, алай эсе, тилейме!
 Къартлыгында аналарын атханла,
 Аналарын ачытып жиятханла,
 Жокъ эсе да сизде ахыр адамлыкъ,
 Сизге окюн излемейме аманлыкъ.
 Бу дуниядан кете туруп анала,
 Ким билсин, не эсгерелле, жан ала,
 Сизден ачий, къара жерге киргенде,
 Ала, баям, эки ёлелле, ёлгенде.
 Ким биледи, бир-бирледе кесигиз
 Жилиймьсыз, жыйылгъанда эсигиз,
 Бир зат бла къыйнагъанда балала,
 Эсге тюшюп сиз къыйнагъан анала,
 Тишле кысып, этемисиз кычырыкъ,
 Сизге жетип ол сиз этген ачылыкъ?
 Кычырмагъыз, энди ала эшитмезле.
 Саулукъдача, сизге жарсып жетмезле.
 Эшитселе уа, этерелле бир асыу,
 Жетмесин деп алагъа жетген жарсыу.
 Анам, сен кеч, не да болад жашауда,
 Жанынга иш тийген эсем бир дауда,
 Кеч сен манга, кеч болгунчу кечерге.
 Мен суймейме кеч болгъанда бишерге.
 Кёрмесем да бирде сени сау айда,
 Насыплыма сен барлыкъда хар къайда.
 Къара чачым агъарып башласа да,
 Ийнем къалмай, зырафха къаршланса да,
 Насыплыма сен жашагъан дунияда,
 Жарсыуум да – асыу кибики, сен сауда
 Эрке кызма – сен жашагъан дунияда,
 Гитче кызма – сен жашагъан дунияда.
 Кёлюм жарыкъ – сен жашагъан дунияда,
 Мендед байлыкъ – сен жашагъан дунияда.
 Ашыкъма сен мени жарлы этерге!
 Ашыкъма сен бу дуниядан кетерге!

1969

АНА ТИЛ БЛА ОРУС ТИЛ

Татлы ана тил, шатык тил,
 Ана сютюнлей татыулу!
 Санга тенг дунияда не бар!
 Сенсиз жокъ сёзню татымы.

Ана тил, сенсе ёмюрлюк,
 Жашау асыу да, къарыу да!
 Кетген, келлик да – биргенге.
 О, жокъду сенден ариу да!

Ана тилимде айтханма:
– Анам, – деп, биринчи кере.
Ана тилимде эшитдим
Бешик жырны да, бёлене.

– Сюеме, – деди сюйгеним.
Жарыкъ болдула юйле да,
Бу ариу тилге сукъланып,
Шыбырдадыла гюлле да.

Ана тил, сенсе байлыгъым.
Мен жашарма сен саулукъда,
Тынгылай манга таш, агъач,
Жашил кырдык да жайлыкъда.

Шорхулдап баргъан суула да
Жолда ары бери бёлюне.
Бу тынгылауукъ таула да
Мени тилимде тиллене.

Жокъ ана тилден багъалы,
Олду жашатхан жанымы.
Ана тилимде этеме,
Къолдан келгенча, жырымы.

Тилей адамгъа, журтха да
Ахшылыкъ, насып, тынчылыкъ да.

Тилим тас болса, не жашау?
Керек тюйюлдю бир жукъ да.

Жаным, къаным да тилимде,
Болуп къалырма ансыз тас.
Болурма кырдык не агъач,
Не тынгылауукъ сууукъ таш.

О татлы ана тилибиз!
Сенсе жаным-тиним да!
Жаным чыкыгъынчы, табына,
Мен къуллукъ этер диним да.

Орус тил а? Аллай ариу!
Сингди, жарашып, къаныма.
Сау дуниягъа кёз ачдыра,
Къошулуп жаны жаныма.

Ол экиси да, бир болуп,
Бир къан тамырда баралла.
Сау дуния бла мен ушакъ
Этерча, кюч бере ала.

Орус тил, тилимча татлы,
Ансыз мен жарлы, сангырау.
Ана тил, сенсиз, мен тилсиз,
Сенсиз жокъ бир жукъ ангылау.

1957– 1958

* * *

Къууанчым болса, мен ышарама,
Адамла, сизден жашырмаз ючюн.
Бушууум болса, мен жашырама,
Аны кёрюп, сиз жарсымаз ючюн.
Азмы боллукъду дунияда жарсыу,
Жарсыууму сиз кёрмегенликге?
Кёпмю боллукъду къууанч не асыу,
Къууанчымы сиз бёлмегенликге?
Не аз да манга къууанчылыкъ келсе,
Мен къызгъанмайма сизге берирге.
Бушуууму уа, къолумдан келсе,
Мен бермез эдим суугъа не желге.
Жел, бара барып, ачыу бла бирча
Ачытыр демей, бирлени уруп,
Суу барыр демей, жан-жаннга чача,
Не къалыр демей, ачыудан къуруп.

Андан элтеме мен жүрегимде
 Жарсыуларымы, бөлмей кишиге,
 Къууанч келсе уа – кечеде, кюнде
 Кюрешеме сизге юлеширге.

1964

ОТ ЖАГЪА ТЮТЮНЮ

Таулада бек къаргъыш этген:
 «Тютюнюнг къурусун», – дегенди,
 Аны ачылыгъын, ант жетген,
 Ах, къалай ахшы билгенди!
 Тыпырым суумасын ансы,
 Ожакъда тютюнюм къуруп,
 Тылпыуум тохтап да къалсын,
 Санларым да битеу суууп!
 Мен салалмасам да отун,
 Турса да мени жылытмай,

Къурумасын ожакъ тютюн,
 Турсун тыпырны сууутмай!

Топуракъ болуп къалайым,
 Балчыкъ болуп жагъылайым, –
 Жарсымам, туудукъ жылынса,
 Тыпырда кюл да болайым,
 Ол тау сёзню эшитип турса,
 Тыпырым сууумай турса,
 Тютюнюм къурумай турса.

1962

* * *

Жашил терекни жел ууатады бутагъын.
 Нек жарсыйма? Манга этмейди хатаны.
 Жансыз мияла жерге тюшюп ууалды.
 Ууалсын. Нек этеме жилиаун аны?

Бир башха юйде сарнау, жилиау барады.
 Мени юйюм – тынч, сюйсенг – той окъуна эт.
 Къарт къатын, жюк кётюрюп, арып барады.
 Менми арийма? – Кёрмегенча эт да, ёт!..

Угъай, юзюлген бутакъгъа да жилийма,
 Билип татыуун жеринден юзюлгенни.
 Сыннган миялагъа да эрип къарайма,
 Сынап, аныча, тилсиз, жолсуз кюнлени.

Башха юй жарсыуун юйюм да этеди,
 Да ол да сынагъанды да ачыу, жарсыу.
 Къартха да эрип, иги болама, билип
 Къарт болурумму, излерими бир асыу.

Хар ёлгенни жилиаун андан этеме,
 Билип, мен да дуняда къалмазлыгъымы,
 Тылпыуум, кюн, ай кёрююм тохтагъанда,
 Кеси кесиме жилиялмазлыгъымы.

1963

АЧЫ СЁЗ

Адам тюшюрдю бир сёз аузундан,
Керек болмагъан кёпден, не аздан.
Эс этип, ма ол ызындан кьууду,
Туталмагъанлай, адыргы болду.

Ол сёз, атласа, – аллына турду,
Башын кётюрсе, – башындан урду,
Ол баргъан жерге – ызындан барды,
Жюрегин жарып, ол жара салды.

Жилямукъ болуп, ол бетин жууду,
Эм ахырында бойнундан бууду,
Иеси энди кьопмазча жатад,
Сёз а энтта да шинжиле атад,
Аны кьабырыны юсюне элтип,
Жашайды, ёлмей, жылладан ётюп.

1962

* * *

Чапыракъ агъыуу бла ёледи,
Къар эрип кьалыуу бла ёледи,
Элия чагъыуу бла ёледи,
Жауун да жауууу бла ёледи.
Къар эрисе, дагъыда къар тюшеди,
Хау, тюшеди, алай андан башхасы.
Кёгет да жылдан кьатлап бир бишеди.
Хау, бишеди, алай андан башхасы.

Чапыракъ акьса, чапыракъ этеди
Терек да. Хау, алай башха чапыракъ.
Кырдык кетсе, дагъы кырдык битеди.
Хау, алай, ол болмай, андан башхаракъ.
Озгъанны жокъду, жокъ, кьайтыуу артха,
Кьайтып келмегенча жашлыгъы къартха.
Тюзлюк кетсе, терслик бла кьууулуп,
Жангыз ол кьайтады бир кюн, жулунуп.

1962

АЛМА ТЕРЕК

Чыммакъ чакъгъан терекле ичинде
Алма терек саргъалгъанды, кьуруп.
Энди чакъмаз тюнюнде, тюшюнде,
Турады ол, тырмыладан толуп.

Турады, мудах сагъышха кирип,
Кёрюп ол энди жазда чакъмазын,
Бутакъларында акъ гюлле ийип,
Акъ «баш ауну» юсюне атмазын.

Тергемеди ол, урлукъ тюшюрюп
Жерге андан ёсген тереклени
Бутакъларында кызыл биширип,
Ол урлукъдан алма берликлерин.
Алай болса да, не андан анга? –
Ийнакъламазла ала кёзлерин.

Алача, жашнап къарарча тангнга,
Жарыталмазла сокъур кёзлерин.
Анга башха туююл кече не кюн,
Жауун жаугъаны, кёк жашнагъаны.
Аякъ тирерге кюрешмейди ол,
Не татлы эсе да анга жаны.

Бирде уа ол тамыр ийип турду,
Билип, жаз сайын ариу чагъарын.
Элиягъа да тездю ол, аумай,
Билип дагъыда тангнга къарарын.
Бюгюн а боюн салды балтагъа.
Балта! Тохта, кесме! Эс жый, жый эс!

Терек айтды: «Хайыргъа, хатагъа
Къошулмай, былай жашамам, кес, кес!..»
Чыкырмап ауду терек бахчада.
Энди кёрюгюз, азыкъ бишире,
Гюрюлдеп, къалай жанады отда!
Ахыр жылыуун да бизге бере,
Кюйюп, суууп, къошулады кюлге.
Манга тюшсе эди алай ёлорге!

1963

* * *

Боламыды адамны артыкъ заты –
Заманы, къарыуу, атламы? – Угъай!
Тенгин сакъларгъа деп тохтатхан атын
Заманы артыкъданмы тохтатды? – Угъай!

Арыгъанны жюгюн къолундан алгъан
Къарыуу артыкъдан алмайды аны.
Къыйын аругъанны къатында тургъан
Къарыуу кепден къыйнамайды жанын.

Жангыз къабынын ач болгъаннга берген
Аны ёз къарны токъдан бёлмегенди.
Кече белинде бешикни эхчеген
Анга жукъу жокъдан эхчемегенди.

Къазаутда бир санын къоюп келген
Саны артыкъдан къоймагъанды санын.
Жанын жашлайын жашау ючюн берген
Жашаудан тоюп бермегенди жанын.

Угъай, адамны жокъду артыкъ заты.
Артыкъ жашауу не артыкъ гыржыны,
Артыкъ жукъусу не артыкъ сагъаты,
Не артыкъ кючю, неда артыкъ жылы.

Не узакъ болса да адам ёмюрю,
Айтыгъыз, ол кимге кёп кёрюнеди?
Не аз асыуну да башхагъа берген –
Ол кесинден юзюп, бёлюп береди.
Кеси дуняда жашауну бек сюйген
Адамлыкъ ючюннге кеси ёледи.

1969

АХШАМ ЖУЛДУЗ

Ахшам жулдуз жанады
Кёгде кеси, жап-жангыз.
Кёкню кюню къарангы
Болуп къаллыкъча ансыз.

Жаппа-жангыз болса да,
Къалай ёхтем турады!
Анам а ол жулдузгъа
Мен ушагъан сунады.

Парий анга юреди,
Жаннганын кёре-кёре.
Ол жанады, жарыта,
Бийикде кюле-кюле.

Анам, аллай жулдузну
Жанына нек тиесе?
Кесинг жулдуз анасы
Болургъамы сюесе?

Мен а аны, узалып,
Къучакъларым келеди.
Ол, ыразы болгъанча,
Жылтырайды, кюледи.

Алай эсе да, анам,
Сени бла даулашмам.
Минг жулдуз анасына
Мен а сени алышмам!

ИЙНАНМАУЧУ ЭДИЛЕ МАНТА

Кесими билгенли, не этсем, айтсам да,
Адамла кёбюнде ийнанмагъандыла.
Кюн узуну бахчаны хансын артсам да,
Анга да ийнанмай, шекли болгъандыла.

Бирле уа, къарап къара эшмелериме:
 «Жюрютеди, – дегендиле, – жалгъан эшип».
 Жиямукъла келип сабий кёзлериме,
 Кёргюзтгенме мен, эшмелерими тешип.

Бир-бирле уа бетимде кызыл нюрюмю
 Бек айыплагъандыла, ингилик сунуп.
 Жияп, ышып, бетими, эринлерими,
 Кёргюзтгенимде да мен, нюрлерин жуууп,

Кетералмагъанда да, ышып, уууп,
 Дагъыда шекли болуп къарагъандыла.
 Назму тизгиниме, жюрегимде туууп
 Чыкъгъанда, анга да шекли болгъандыла.

...Бюгюн а киши да къарай болмаз манга
 Шекли болуп, чачымдагъы акъ тюклени да
 Санап барын да башхагъа не жалгъаннга,
 Неда жагъады деп саз ингиликлени да.

Алгъыннгы кызыл нюрюмю саз этерге,
 Жалгъан ызлап ууакъ-ууакъ ызлыкъланы,
 Мангылай сыйдамлыкъланы тас этерге,
 О, нек кьойдугъуз сиз ийнанмаулукъланы?!

О, сиз ийнанмазча, мен къайдан табайым
 Алгъын сиз «жалгъанды» деген къара чачны?!
 Сабийлигим, ызынгдан къайры чабайым?
 Да жаш кёре эдим акъбылы да жашны.

Къарасагъыз эди, нюрюме ийнанмай,
 Бюгюн айып этги эдигиз, жиясам.
 Къууанч этер эдим бюгюн мен, жиямай,
 Адамны сейирсиндир сёз табалсам.

1962

ЖАННЕТ АУРУГЪАНДА АЙТЫЛГЪАН НАЗМУЛА

1

Санап сени Аллах берген саугъагъа,
 Махтау салдым кёкге, жерге, таулагъа.
 Ёсдюрдюм мен, дарийлеге чулгъамай,
 Къолгъа жыйып, хыли этсенг – унамай.
 Кече арада кыйнаунгу жула мен,
 Уллу болсанг, жиямазлыкъ суна мен,

Турдум санга насып умут тизгенлей,
Атламынгы, къарамынгы сюзгенлей.
Сюйгеними артыкъ чертип билдирмей,
Балам, санга артыкъ кюн да тийдирмей,
Билим ал дей, билимди дей жарарыкъ,
Сени чынтты аякъ юсге салаллыкъ.
«Билим – байлыкъ, сени кюннге чыгъарлыкъ», –
Дедим, билмей – саулукъ болгъанын байлыкъ.
Сундум сени жашау тирменин бураллыкъ,
Жашаудан да ахшы татыу алаллыкъ,
Къойнумдача, насыплылай къалаллыкъ,
Ахыр кюнде таянчагъым болаллыкъ.
Мен суннганча болалмады къадарынг,
Тауусулуп къаламыды мадарынг?

2

Ангыламай кюнюнгден чыгъарынгы,
Билалмайын сен артда жилярынгы,
Сагъыш этмей бек жашнагъан жайында,
Нек тепседик, къууанч суна, тоюнгда?
Жарсыуланы энди кимле ийдиле?
Ышарыуунг, кюлкюнг къайда кюйдюле?
Жастыгъынгы шинжилерин жашыра,
Кюнлеринги кюн кёралмай ашыра,
Сёз эшитмей, жүрегинге жараулу,
Ариу балам, болдунгму сен ауруулу?
Айтчы, жаным, неди сени ачытхан?
Не аурууду сени былай сынсытхан?
Кечде – кюнюм, жаннетим, къышда – жайым,
Ач кёзюнгю, аурууунгу алайым!
Чыда, балам, ары эшик къакъма сен!
Ананг ёллок, эшигими жапма сен!
Жаным саулай, салма манга жан жара,
Кюнюмю да этип къойма къап-къара.
Аллах, болуш, халал балама болуш!
Къулунг болуп, этип турурма жумуш!

3

Ариу балам, аласа да жанымы,
Къалай ачы бурдураса къарнымы.
Мен жарлыны бир сагъатха къарт этдинг,
Нарт сёзюмю танылмазча сант этдинг.
Санларынгы салдынг бичакъ аузуна,
Аллах бла жарлы ананга базына!

Мен, узалып, кьолум бла жеталмай,
 Жаш жанынга бир мадар да эталмай,
 Жан-жанымы амалсыздан талайма.
 Жанынг саулай, сарын салып жилийма.
 Ах, не затла кьайнамайла оюмда
 Не этейим, сен Аллахны кьолунда...

4

Аллах, мени жүрегими кьатдырма,
 Сен ушатмаз жангыз сёз да айтдырма.
 Сыйыр менден харекетни, мюлкню да,
 Сал бойнума сен бек уллу жүкню да,
 Махтауладан сыйыр мени атымы,
 Китапладан кьыр да кетер хатымы.
 Сюйсенг, жилият ызымдан да анамы,
 Жанын сау кьой ансы мени баламы.
 Жан кьоркьууда жукьлай тургъан баламы,
 Бичакь аузу жокьлай тургъан баламы...

АЙ ЖАРЫКЪДА

Ай жарыйды кёкде, ойнай, жубана,
 Ай жарыкьда жарый юйле, хунала.
 Таза сууда ай жуууна турады,
 Черек, жарый, акь ташланы жууады.
 Жарыкь, жарыкь, жарыкь келе кьайдан да,
 Ай жарыкьны сюеме мен тойдан да,
 Эки сюйген букьдуламы айдан да?
 Кьой аланы, жарыт, бери айлан да!
 Ай а, алай жарытады аланы,
 Кёзлерине кьарата сау таланы.
 Ай жарыкьда жарыйдыла таула да,
 Кьабырла да, саула жүрюр жолла да.
 Ай жарыйды, жарытады дунияны.
 Мен насыплы, кёре турама аны.
 Мен тюбеген быллай жарыкь кечеле –
 Ала мени бир насыплы этелле.
 Кёз тийирсем, ала манга кечерле.
 Сау дунияда ай жарытхан кечеле,
 Мен айтырма сизге аллай хапарла,
 Ай жарытхан элле, таула, сахарла.
 Кьалай ахшы бу дунияда барлыгьы
 Кечелени жарытхан ай жарыгьы.

1956

АТА ЖУРТУМА

Кюч жумдурукъларынг тийген кюнде да,
Жай сууукъ бузларынг тюйген кюнде да,
Ачый баргъанда да шинжи жолунгда:
«Насыплыма, – дедим, – сени кьолунгда».
Бет бургъанымда да жут желлеринге,
Тюртюлгенимде да ёртенлеринге,
Тиледим жашаудан: «Кюйдюр отунгда,
Сен айырма ансы Ата журтумдан!»
Жютю бичакъ тургъанда да бойнумда:
«Не татлыды, – дедим, – сени кьойнунгда!»
Излегенимде да дуния жарыгъын,
Бир насып сыната сени барлыгъынг,
Айтдым: «Журт жылыусуз, о, жауум кьалсын!
Сени тас этгенден Аллах сакъласын!»
Билемидиле да ол насыплыла –
Журтсуз кюнле сынап жилимагъанла –
Кырдык, сютюнго да татыулулугъун,
Тауунг, ташынгы да айтыулулугъун?
Билмез – жибимеген журтсуз жауунда
Къалай татлылыгъын сени кьойнунгда!
Къалай чыдаядым анча жылланы,
Табалмайын санга келир жолланы,
Кёзлерим кёралмай акъ тауларынгы,
Татыулары алмай чум кьолларынгы,
Кёралмайын сенде тангны атыуун,
Бералмайын санга тилни татыуун?
Хауангдан бир солуу алалмагъанлай,
Къалай жашадым эшиталмагъанлай
Агъачларынгы да шуулдауларынгы,
Таза сууларынгы шорхулдауларынгы? –
Белгили болгъан шо жангыз да манга
Ичги сёзюмю да айталмай санга,
Башхала кёралмаз кёз кьарамынгы
Кёргюзталмай, талай жан-жанымы,
Къалай жашаялдым, къалай чыдадым?
Журтсуз, отха кирип, къалай чыгъалдым?
Да, жашау, энди уа ненг да кыйнасын,
Тёзерме, журтумдан айырма ансы:
Къууанч кёрсем, санга айта, къууана,
Бушуу кюнумде уа санга табына,
Журтум, бушууунгу кесиме ала,
Хар бир чёбюнге да жууаплы бола,
Къучакъларма ташынгы,
Мен кёз ача,
Шинжилеринги да – сейир
Гокка хансланыча!

Ачыгъаны сайын, кыгычыра, жилияй,
 Ана ёшонюнде тургъан балалай,
 Кысылырма мен сени ёшонюнге,
 Сабий эмчекгеча – татлы кёрюне!
 Къара туман басхан бушуулу чакълай,
 Ма ол жилигъанча, жерни тансыкълай,
 Жилирма, къууана, сени къучакълай.
 Жарсыу да – асыу, о, сен барлыкъда!
 Кёрюнеди халал тюз таш жарлыкъ да.
 Жаны баласында болгъан аналай,
 «Жаным – жанынгда», – дей, жашарма алай.
 Ким биледи, анам кетер, ачытыр,
 Кызым, тынгыламай, бирде жарсытыр,
 Жашым да унутур, къояр жокълауун,
 Мен бек суйген адам да – ийнакълауун.
 Къолум арыр, тынар, къаламны атар,
 Айтханамы этмей, жүрек да тохтар.
 Журтум, жангыз сенсе мен ышаналлыкъ,
 Ахыр кюннге дери асыу бераллыкъ.
 Тауусулса асыу, мен сенден табар,
 Жылы топурагъынг юсюю жабар.
 Болса, болмаса да манга жилирыкъ,
 Сенсе ахыр кюнде къойнуна аллыкъ.
 Бек терк унутулур мен жокълукъ-барлыкъ,
 Санга суймеклигим – дуняда къаллыкъ,
 Анда-санда мени эсlege саллыкъ.
 Дунядан кетгинчи тюзлюк, ахшылыкъ,
 Журтха кертчилик, журтха суймеклик,
 Жашарла, дунягъа эте билеклик!
 О, болайым, журтум, къумунг, ташынг да,
 Жашагъандан эсе сенсиз тышында!
 Ичги сёзлерими санга ышанган,
 Ариулугъунгу да кёз алда тутхан.
 Кючюм жетип санга, мен тап айталсам,
 Энци сёзлерими туура эталсам,
 Жырым да, жап-жангы макъамла ала,
 Жарытыр, жылытыр, тау жыры бола.
 Туругъа болуреди бу жерледе,
 Санга жумуш эте эниш, ёрледе,
 Ол экибизге да жолну жарыта,
 Туудукъларыбызгъа бизни таныта.
 Манга уа къайда, къайда аллай къарыу!
 Журтум, тохтамасын сенде той барыу!
 Къоркъа, санга сакъдан мен, жаным кете
 Турама, дайым санга алгъыш эте.
 О, болайым, журтум, къумунг, ташынг да,
 Жашагъандан эсе сенсиз тышында!

Багъалы шуёхла!

«Минги тау» журнал ингушлу поэтлени бла прозаиклени сайлама чыгъармаларыны бир къауумларын малкъар тилге кёчюрюп басмаларыгъыны юсюнден билдириуге бек къууанганма. Биз ол ишни бек алгъа малкъар халкъны бла ингуш халкъны орталарында болгъан сؤймекликни, Къабарты-Малкъарны халкъларыны бла Ингуш Республиканы халкъыны араларында жюриюген шуёхлукъ эм къарындашлыкъ ниетлени белгисине

санайбыз. Бизни кёп затла бирикдиредиле: биз тарыхларыбызны къыйын болумларын бирча сынагъанбыз. Биз, Кавказда мамырлыкъ, келишиулукъ эмда ырахталыкъ болур ючюн, келир заманыбызны жолларын бирден ишлейбиз.

«Минги тау» литература-суратлау эм жамауат-политика журналны бу башламчылыгъы — ол Шимал Кавказны халкъ литература-ларын суйгенлеге, Россейни кёп миллетли Къыбыласыны адабият эм маданият жашауларына сейири болгъанланы барына да бек къыйматлы ишти.

Шимал Кавказны халкълары эрттеден бери да къурала эм орнала келген алапат ниет кючлери бла, энчи илишанлары бла белгилидиле. Ол затла барысы да, бир сёзсюз, бизни халкъларыбызны суратлау сёзлеринде кеслерини ышанларын къойгъандыла. Анга шагъатха, кеслерини чыгъармаларында Кавказны халкъларыны ниет бирликлерин эм энчиликлерин суратлап, къуру бизни къыралгъа угъай, битеу дуниягъа да атларын айтдыргъан жазыучулары эм поэтлени жазгъанларын эсге тюшюрсек да тамамды.

«Минги тау» журналны бу башламчылыгъы бек керекли эм заманында башланган ишти. Бююнлюкде биз бир болуп сюелирге керекбиз, мамырлыкъны эм бир бирни ангылауну къаты орнатыр ючюн, Россейге бизни ата-бабаларыбыз осуят этип кетген кертиликни сакъларгъа керек болгъанын терен ангылатыр ючюн битеу кюнню бирикдирирге керебиз.

Ма ол уллу эм сыйлы борчну тамамлайды «Минги тау» журнал кесини бу башламчылыгъы бла — баиха миллетлени жазыучуларыны бла поэтлерини чыгъармаларын малкъар тилге кёчюрюп басмалауу бла.

Сизни бу алапат башламчылыгъыгъызгъа къууана эм аны алгъышлай, «Минги тау» журналны коллективине — ишинден къууанырын, адабиятта жангъдан келгенлени излеуде эм атларын белгили этиуде жетишимле болдурурун, бизни Ата Журтубузну — Уллу Россейни халкъларыны татлы къарындашлыкъларын кючлеуде муратларына жетерин суйгеними айтама.

Уллу хурмет бла

**Мурат Зязиков,
Ингушетия Республиканы Президенти.
2008 жыл, январь. Магас ш.**

ТЕРСЛИГИМ

Огъурлуну, огъурсузну да кёрдюм,
Сюймекликни, жаныуну да сынадым.
Жанымда ана жылыуум юйреди,
Къая мени керисине санады.

Хыйсап этсем, хар затны тергегенча,
Хар затны эсге алгъанча да болдум.
Жарыкълыгъым бир да тюрленмегенча,
Кишилигим да таймагъанды жолдан.

Чагъырчыкъ уртлап, чеченнге да бардым,
Кёп затны ангыларгъа жетишдим.
Анамы кёз жашындан узакъ къалдым,
Аны багъаламай, кюерге тышдю.

Кюн батарыкъ жолу таба айланды,
Мутхуз бола анамы акъ жаулугъу,
Аны жангыз кёз жашыны аллында
Терслигими ёмюрде да жулалмам.

АДАМНЫ ТИЛИ

Жая эсенг ётюрюкню, ачыуну –
Бек жийиргенчлисе, адамны тили.
Жюрегинг да аманлыкъгъа ачылып
Эсе уа, къанлы душманыса элни.
Къуруп кетсин аман адамны тили!

Огъурлулукъ, тюзлюк, жарыкълыкъ эсе
Айтханлары – байды адамны тили.
Айтылгъаны жүрек халаллыкъ эсе, –
Бой салгъаннга сана Къазманны тиги.
Дунияны жарыгъы адамны тили.

ТЁРТ СЫЙЛЫ СЁЗ

Аллай төрт сёз барды – халкъны аманаты,
Борч бола келеди тёлюден тёлюге:
ЖАШАУ – ол ёмюрлюк болмагъанын айтып,
ЁЛЮМ – тюз жашаргъа керегин билдирген.

АТА ЖЕР – базарлыкъ болургъа жарамаз,
АТЫ – ана сёзю, айыпсыз жүрютсюн.
Бу борчлукъ бузулса, кюннюбюз жарымаз,
Суарыкъ да аны бизден халкъды кеси.

АТЛЫ

Кулийланы Къайсыннга

Къанында – жигитлик.
Атны ол териси
Болгъанлай, жүгеннге
Бергенди ол кесин.

Жыр аны, илячин
Нёгери болгъанлай,
Поэтни сый къачын
Учургъанды алгъа.

Алайлай жел жетип,
Аны атдан алды –

Тауланы сын этип,
Жыр сангырауланды.

Чал болуп къалдыла
Таула, ынчхагъандан,
Атлыны къолундан
Жюген ычхыннганда...

Алай энтга жолгъа
Атлы болуп чыкъды,
Жырын да танг алды,
Ачылып, къучакъгъа.

ТАУ ЭЛЛЕНИ СЁЗЛЕРИ

Мен къарлы бийикде Пушкин бла бирге
Жинкленнген танглагъа тубегенме мында.
Тамарамы да мен кётюрдюм бийикге,
Лермонтовдан назму тизгин окъугъанда.

Мында тау эллени сёзлеринден къандым,
Туз-мыстысындан да мен ана тилими.
Андан берисинде антыма табылдым –
Ана тилге жетсе, мен этмем телилик.

Мындан мен кетгенме танг ала жизгиде
Жамычым да, къамам да болмай биргеме.
Жюрегим а мени жайлада, кюзледе
Саулайын атамы жерине берилди.

Къайтыргъа деп кетген эдим мен былайдан.
Кёзюмю жангы кёп затха жашау ача,
Биргеме тилими татыуу айланды,
Анга сакъма энтга, жаш заманымдача.

СЮЕМЕ СИЗНИ, ТАУЛАРЫМ

Мен сюеме сизни, жарыкъ тауларым,
Жерибизни сакълагъаныгъыз ючюн;
Мен сюемм сизни, багъыр тауларым,
Бизге кертилей къалгъаныгъыз ючюн;
Бек сюеме, тынгылауукъ тауларым,

Илячин сизге къаныкыгъаны ючюн;
Мен сюеме сизни, зауукъ тауларым,
Сизде ана ёшюн болгъаны ючюн;
Мен сюеме сизни, кюнлю тауларым,
Сабийлигим сизде озгъаны ючюн,
Мен сюеме сизни, кюйлю тауларым,
Ата-бабам сизге базгъаны ючюн.

ТЫНГЫСЫЗ ЖЮРЕГИМ

Къушла бла тенг учаргъа
Хазыр болгъан тыйгъычсыз
Жаш жүрегим жокъгъа, баргъа
Болгъанлайды тынгысыз.

Кертда да, болсам къанатлы,
Жетер эдим адамгъа,
Къыйынлыкъларын кьоратып,
Жарыкъ этерча тангын.

Къартлагъа мен жаш кюнлерин
Къайтарыр эдим сёзсюз,
Эртте ёлюп кетгенлени
Къабыр ауларын сёгюп.

Ол заманда жаз келтирген
Къанатлы болур эдим,
Жарлы халкъымы кётюрген
Жыр антым болур эди.

Адамлары ингуш жерни,
Дайым да жарыкъ тубеп,
Къол аязларында мени
Жюрютюр эдиле бек.

Аны себепли тынгысыз
Къарайма бу дуниягъа,
Марамайма тангнга ызын
Салгъан къушну аягъын.

БАГАУДИН ЗЯЗИКОВ

АТА ТАШЫБЫЗ

– Къайсы жерледе ёсгенбиз
Шуёхларым, тенглерим?
Къайда жашайбыз, бир юйюр
Кибикликден тепмейин?
– Назранда – олду бизге таянчакъ!

– Хар неден да бизге неди
Бек багъалы, бек сыйлы?
Аты да къалайды аны
Ол биз айтхан кюн сайын?
– Ингуш! Джарах таула хар кимге ачыкъ!

– Къайдады ол жер – хауасы
Къышда, жайда да бирча

Татлы, ичгисиз эсиртген,
Адам сейир этерча?
– Бизни бешик жырыбыз айтылган жер!

Ата юй босагъасындан
Жаш жүреклени тартхан
Неди ол? Къайдады? Неди? –
Къарамланы уютхан?
– Эссе сууу, ийнанмасанг, бар да, кёр.
– Къайда сиебиз: юйюбюз,
Юйюрюбюз болурун,
Барыбыз умут этгенча,
Насыбыбыз толурун?
– Чал башлы Таргим таула болган жерде.

– Къадарыбызгъа ыразы
Болуп жыр тагъа эсек,
Нени махтайбыз да, нени
Алгъа алабыз эсге?
– Ата-бабаларыбыз туугъан жерни.

САИД ЧАХКИЕВ,
Чечен-Ингуш Республиканы
халкъ жазыучусу.

ПОЭЗИЯ – ЁМЮРЛЮК

Дуния малны иесин да,
Кезиу келсе, жыгъар кюз.
Оноучу заман кесиди,
Поэзия – ёлюмсюз.

Барлыкдыла унутула
Ахлуларынг да, сёзсюз.
Жашауну амалы – туура,
Поэзия – ёлюмсюз.

Да ариуну ким бюкгенди? –
Ариуну жолу да – тюз.

Эри, тиши да билген а:
Поэзия – ёлюмсюз.

Не бугъей, не чыран бузла,
Не бугъоуу зинданны
Барган жолун тыялмазла
Бийик поэзияны.

Хаятлыдыла хар къайда
Толкъунлары илхамны,
Кесине сакълайды къада
Сыйлы поэзияны.

ЖАНГЫЗЫБЫЗ

Сыйлы Аллах, сендеди
Бар акъылыбыз,
Жарыкъ жулдузла кибик,
Кёкледе жаннган;
Гюняхсыз сагъышларыбыз,
Мурат къалабыз –
Ала бойсунадыла
Жангыз да Санга.

Муслийман адамы, Санга
Сакълаулу къарап,
Хадислени айтадыла,
Намаз да къыла,
Игиликге къуллукъ эте,
Жол ача Къуран,
Битеу къыраллада бар
Эсли, акъыллы.

Кючюнг чексизди, Аллах,
Сени къолунгда –
Хаух, керти дунябыз да,
Жаннет, ахырат;

Жер башындагыла – биз,
Сайлап къолайны,
Анга жумуш этебиз,
Къураннга къарап.

Файгъамбарыбыз (Сени
Саламынг анга),
Сакъласын бизни гюнях,
Сыйсыз ишледен.
Сенден жаратылгъанла,
Бойсуна санга,
Ийнанабыз, таянабыз
Чексиз кючюнге.

Жангыз Сенсе ёлюмсюз,
Юмметинг – таза,
Минчакъларынг да Сени –
Жашау белгиле;
Биргебизгесе, Аллах,
Жазыу да жаза,
Бек багъалыды бизге
Сени бергенинг.

ИНГУШ ТИЛ

Аталыкъ да, аналыкъ да этип, сен,
Жукъусуз кечеле сынай, ёсдюрдюнг.
Жаным кибик кёрген жеримде ёсген
Кырдык татыуун, от жылыуун бердинг.

Баш урама, ингуш тилим, мен санга,
Бал къалачныча жюрютеме сени.
Ингуш халкъгъа – сыйы сёнгмезлик саугъа,
Озгъан кюню, баргъан кюню, эрттени.

Жигитликге жолну тыйылмазлыгъын,
Намысха, адетге кир къонмазлыгъын,
Айыплы жойкъуннга онг болмазлыгъын –
Билем сен барда, мени базгъыным.

Ана тилим! Гюрбежи отда бишген,
Ананы бешик жырына илешген,
Ыннамы жомагъына да келишген,
Мамыр кёгюрчюнню кёкден тюшюрген!

Сени бла атладыкъ босагъадан,
Жерибизден, элибизден кетгенде,
Санай жылланы, тергей сагъатланы
Тургъаныбызда да, таймай адетден.

Тюзлюк да, кюн жарыгъы да бар сенде,
Хар сёзюнг жүрегибизни дарысы,
Сен, бир ниетлилени сюегенде,
Бир акъылгъа келтиресе барысын.

Ана тилине ат башдан къарагъан –
Жарлыды, жаны аурурча адамны.
Тили жокъгъа – бу дуниядан къорагъан
Дегенликге, жокъду терс жери аны.

Ингуш тилде – жүрек от, илхам да бар,
Сермеш къызыуу да бар, ёлюмю да.
Ингуш тил, Аллах буюруп, кёпге бар,
Ингушлулагъа жарай ёмюрге да.

* * *

*Мне известно, что мне ничего неизвестно,
Вот последняя правда, открытая мной.
Омар Хайям*

Учунады болгъан, ашыгъады ёмюр,
Жашауну къолайы бойсуна билимге.
Жалан сенсе, адам, ачылмагъан кюбюр,
Акъылынг жашырын, жашырын хар кимге.

Жер бизни тойдурду, энди уч сен кёкге,
Бийикликди насып, бийикге сен илеш.
Адамны жанына къалкъанлыкъ да этген
Акъылны тубюне жетерге бир кюреш.

Акъылны тубюне кёпле да жетерге
Умутлап, жоллары юзюлдю да къалды.
Ол ишден эсе уа, кюн кеси жиберген
Таякъны тутаргъа тынчыракъды къайда.

Башыма дуния сыйыныпды мени,
Жауунла да – анда, элия борала,
Аны мен кёрмедим теренин билгенни,
Киргенни чыгъаргъа жолу болмай – алай.

Бир амал табаргъа болушса табийгъат
Акъылны киритин бузукъсуз ачаргъа,
Ма анда – Аламны жүреги табылып,
Болур ол кюн тапхан гюлге бек ушаргъа.

*Когда б вы знали из какого сора
Растут стихи, не ведая стыда,
Как жёлтый одуванчик у забора,
Как лопухи и лебеда.*

Анна Ахматова

Ойрен, шуёхум, адамлай къалыргъа,
Халаллыкъ да – адамлыкъны илмусу.
Манга жарашсын да сени къабыргъанг,
Мени да санга иги болур усум.

Сёз бла жюрегинги иш къыйнасам,
Ачыкъдан айт, букъдуруп турмай аны.
Жюрек – шаудан кибикди, ангыласакъ, –
Жауун озду, жангыдан ариуланыр.

Жангылыу – ол саналмайды сатлыкъгъа,
Сокъураныу – айыпны башын жулуу,
Сёз бла жангыз бир жангылгъанлыкъгъа,
Этип башларгъа жарамайды жаулукъ.

Халаллыкъны сыйлайды къудуретим,
Къудурет а – жашаубузну дамы:
Мешхутдан кюч алады ариу битим,
Къыйынлыкъдан да туады адамлыкъ.

ИТЛЕ ОНОУ ЭТСЕЛЕ

(Тамсил)

Алай тюшдю да бирде,
Оноучу болады ит:
Сёз учду бирге бирден:
«Ётюрюк иш болур, кет!»

Ит этеди итлигин:
Сюймегенлерин ишсиз
Къююп, ол сюеклеге
Жол берип къойду кемсиз.

Ит жыйынды зауукъда
Бийик къалада, кёрсенг:
Бири – эшикни сакълап,
Сюек кемире – бирси.

Игилеге дерт тутуп
Калак итле окъуна,
Уруп, туююп, къоркютуп,
Келтиртедиле къыйма.

Къыйырда къалды эсли.
Итледеди кюч-къарыу,
Къалала, мерседесле,
Ахчамы дейсе – бары.

Алады эсибизни
Туююш, мурдарлыкъ, тоноу.
Не болду юйюбюзге? –
Итледеди да оноу.

ИТНИ БЮСЮРЕУЮ

(Тамсил)

Жашай эди бир Айыу,
Кюню, кечеси иште,
Башхаланы да аяп,
Кери уруш-туйюшден.

Адепли эди Айыу,
Керексиз къаугъсы жокъ.
Мамырлыкъ иште аны
Озарыкъ жаллысы жокъ.

Аны ишин жаратып
Жаныуарла патчахы
Аслан, бир кюн орнатды
Агъач къалауур тахха.

Эшег а – кенгешчиси
Асланны – кесин сугъуп,
Жаратмады ол ишин,
Кесин акъыллы сунуп.

«Оноунгу парий да
Кёрсюн, тинтсин, къарасын,
Къарт парий а барын да
Биледи», – деди ассы.

Сора таша оноудан
Хапары жокъ кишини –
Айыу а бир замандан
Тайдырылды ишинден.

Бузукъчула бек уста
Биледиле ишлерин:
Тилчиликни бек къыстау
Сюейдиле юйлерин.

Тилчи оноу бичгенден
Агъач къараусуз къалды –
Къуллукъ Итге, Эшекге
Жетгенди да, ма андан.

АХМЕТ БОКОВ

КЪАНЛЫ ТАНГЛА

Жер юйледе жашагъан адамлагъа, къургъакъ чырпыла къыргъа энди узакъдан-узакъ барыргъа тюшеди. Жууукъда хазна къургъакъ отун къалмагъанды. Агъач, чапыракъ агъыза, жалан болады. Алыкъа эменле артмагъан эселе да чапыракъ, чынарла, чертлеуюкле, къайын-жёге дегенча, жумушакъ агъачла жалан болгъандыла. Къара чырпыны ичи бла ёрге къарасанг, кёкде къаргъаланы кёресе. Къыш жууукълаша, ала кёпден-кёп боладыла. Келе тургъан сууукъланы белгилеридиле ала.

Элде къызыл аскерчиле турадыла. Агъачда жер юйледе тургъанла уа партизанладыла. Душмандан бугъунуп, агъачха къачхан комсомол, партия къуллукъчула да бардыла, тиширыула. Аз заманчыкъгъа болса да, жетерча отун къыргъа керекди.

Ёре къургъакъланы жыя барып, Муса Абидатха тубеде. Ол агъач кертмени тубюнде тобукъларын къучакълап олтура эди.

– Нек олтураса былайда кесинг жангыз? – деди Муса.

– Да сен да айланаса жангыз.

– Да къоркъмаймыса? Агъачда кесинг жангыз... Юйге кирсенг а, жылыгъа.

– Неден къоркъурукъма мында? Жанлы да къалгъан болмаз энди. Атышыула, топ атылыула, къачхынчы халкъ... Жаныуарла уа къоркъмаймыдыла?!

– Элде не хапар? Аскерле не айтадыла?

– Къой, Муса. Ала да бизге игилик этерге келгеннге ушамайдыла.

– Ол дегенинг?

– Ишеклик, ышанымсызлыкъ... Биз совет адамла болмагъан кибик...

Муса, Абидатны кёлюндегин ангылап, хапарны созаргъа суймеди.

– Сора сен да отун жыяса? – деп, ушакъны жигин алышындырды.

– Угъай, мен кертме жыяма. Ма, сен да аша. Къарачы, къаллай бир акъгъанды! – Абидат къол жайып кёргюзтдю. Кертиси да, терекни тегерегинде кертме дегенинг мытхы эди. Агъач кертмеге да ушамай, уллула.

Муса Абидатны аллында чёкдю, бир кертме алып ашады. Бек татыулу эди, суулу. Бал кибик.

– Быладан да къыргъа керекди, – деди ол. – Уруш къаллай бир барлыгъын киши билмейди, энтта биз къаллай бир сермеширге тюшеригибизни...

– Орунубуз жокъду, не этейик ансы, – деди Абидат.

– Да орун жокъду деп, бу кертме кёрюннгени кесинг ташыргъамы айтаса? – Муса, чам этип, къызны кёлюн бир кесек кётюрюрге суйдю.

– Жыялсам, жыярыкъма, – деди Абидат. – Базаргъа чыгъарып сатарыкъма, – деп ышарды. Муса ол ойнап айтханын ангылады.

Абидат, бир кесек тынгылап туруп, сорду:

– Залихан юйге къачан къайтырыкъды?

– Билмейме, – деди Муса.

– Муратдан къагъыт келемиди?

– Эртгеден бери да жокъду. Беслан а жазамыды? – Ол Абидатны суйген жашы болгъанын Муса биле эди. Къыз аны урушдан къайтырын сакълайды. Къыз бла жашны тасхаларын Мусагъа Залихан айтханды.

– Энди Бесландан къагъыт келлик туююлдо, – деди къыз мудах.

– Нек?

– Энди ол бу дуняда жокъду.

– Къалай жокъду! Андан къара къагъыт келип киши эшитмегенди, дууасы-иш болуп да...

– Да сау адамгъа дууа этилип кѳргенмисе?

– Бир зат ангыламайма. Сауду дейсе, жокъду деп да айтаса...

– Да аллайла азымыдыла? Жанлары сауду, алай а саугъа саналмайдыла.

Урушха кете туруп, ол андан эр киши болуп къайтыр деп умут эте эдим. Къаллай болуучу эсе, аллайлай къалгъанды.

Бир бири ызларындан бир ненча атылыу эшитилди. Немислилеми кирип къалдыла деп сагъайдыла экиси да. Бир бирлеринден жууап сакълагъанча, къарашдыла. Не этерге керекди? Атылыула чыкъгъан таба чабаргъамы, не болгъанын билирге, огъесе...

Ала, атылыула, энтта да башланамыдыла деп сакълагъан сагъатда, узакъ болмай чертлеуюк котурланы арасында иери бла кѳксюл ат эсленди. Муса аны терк таныды. Умат-Гирей миниучю алаша. Муса ат таба кѳнделен салып чапды. Тутаргъа деп. Алай ат, тесукъа эте, бияры къачды. «Умат-Гирей къайдады, аны аты атлысыз нек айланады?» – деп, Мусаны жюреги терк-терк урду. Ол, ат келген жанына болуп, шыбыртсыз жѳбеледи. Абидат да ызындан жетди.

Эки жюз атлам чакълы бир баргъан болур эдиле, агъач къыйырында талачыкъгъа жете, Умат-Гирейни юсюне чыгъып къалдыла. Ол бауур тѳбенинден тюшюп жатады. Акъ кѳлегини кѳкюрек къанатында къызыл тамгъала эслендиле.

– Умат-Гирей! – деп чапды Муса. – Не болгъанды, Умат-Гирей. – Къатында тобукъларына чѳкдю.

Умат-Гирей кѳзлерин ачды, тили уа айланмады.

– Агъачда фашистлеми айланадыла? – деп, жаны кете, Абидат тѳгерегине къарады.

Умат-Гирей баш чайкъады, бек къыйналып, бюлдюргю эте, бир затла ангылатыргъа кюрешди.

– Кесибизникиле... – Къолун, тюнгюлюую, къарыусуз силкди. – Хасанбек...

Абидат да, Муса да бирча сагъайып, тѳгерекге къарадыла. Талачыкъны къыйырында Хасанбекни эсленди. Ол ѳлюп эди.

Муса, тынгылагъанлай, агъачда болгъан ишлени айтыргъа элге чапды.

Абидат Умат-Гирейни кьатында кьалды. Умат-Гирейни эси азады. Дагъыда кьайтышады. Бир затла айтама дейди да, тилин айландыралмайды.

Адамла терк жетип, ёлгенни да, жаралыны да элге эндирилди. Хасанбекни асырадыла, Умат-Гирейни уа, мычымай, санбатха ашырдыла.

Болгъан а не этген эди агъачда. Умат-Гирей бла Хасанбек, элде жыйылыу кьурап, кьолларына сауут-саба алаллыкь эр кишилени партизан отрядха жаздырып келе эдиле. Экиси да атла бла. Таланы ары жанында эки кьызыл аскерчини эседиле. Алагъа илишан болуп кьалырбыз деп эслерине кьайдан келлик эди, кьууанып, партизан отряд боллугъун да айтайыкъ деп, ала таба бурулдула. Умат-Гирей солдатладан бири:

– Бандитле! – деп кьычыргъанын эшитди. Аны чынларында сержант белгилери бар эдиле. – Атыу! – деп кьычырды ол нёгерине, сора кеси автоматны бурду. Экинчи автомат да кьошулду. Хасанбекни сёзю тамагъында кьалды.

Умат-Гирей Хасанбекни жыгъылгъанын кёргенде, ат юсюнде эди, Алай ол да солуу алмай жыгъылды. Эси азгынчы, Хасанбекни аты, ал аякъларына тура, агъач таба кьачханын кёрдю.

Кьызыл аскерчиле жаралы болуп атдан кетгенлеге чапдыла. Сержант экисини да хуржунларындан керохларын алды. Бусагъат частьха жетгенлей, бандитле ёлтюргенбиз деп, махтаныр; агъачда атылыула, ёлгенле да белгили болмай кьалсала уа, сатар керохланы. Элде болса, агъачда болса да, алыучула уа табылырла.

– Была бандитле туююл эселе уа? – деп, экинчи солдат ишекли болду.

– Жыйылыуда бизге не айтханларын унутханмы этгенсе? – деп жекирди сержант аны. – Бери жетгенибизлей, биринчи кюн окъуна тизип айтханлары?

– Таулада бандит жыйынла бардыла деген хапарла жюрюйдюле, – деп сагъайта эди аскерчилени батальон политрук. – Бандитле керти да болургъа боллукьдула. Агъачда айланган адамны мангылайында жазыллыкь туююлдю ол ким болгъаны. Аны себепли сакь болургъа керекди, элни бир адамына да ышанмагъыз.

Батальонну командири андан да кьаты сёлешди.

– Политрук тюз айтады – сакьны Аллах да сакьлайды, – деди ол. – Эсигизде тутугъуз: бу жерли адамны кьайсына да азчыкъ да ишекли болгъаныгъызлай... кьолугъузда сауутугъуз барды, закон а сизни жаныгъызгъа боллукьду.

Командирле алай айтып, тынгысыз этселе да, солдатла уа тургъан юлеринде ушкокларын, автоматларын эшик артларында кьоюп, бек тынч жата эдиле. Алыкьа бир кере да бир жангыз аскерчиге хата болмагъанды; сауут-сабаларына да адам тийгенди деп киши эшитмегенди.

Хасанбекни алай ажымлы ёлюмю агъачда партизанлагъа, битеу да элни адамына уллу бушуу болду.

– Кесибизникеле бандит деп ёлтюредиле, немисле партизан деп ёлтюредиле, биз кьайсы тешике кирип жан сакьлайыкъ? – дей эдиле. Элни сыйлы кьартларындан бири Шабаз-Гирей а, таягъыны гулочун да тамакъ

тюбюне тиреп, ёлген ёлю болуп олтурады. Аны тенги Салмырза да не айтыргъа билмейди. Жер юйню аллында экиси эки кюйген томуроу. Бир чакъда Салмырза жангы кесилген чыбыкъны алды да, жютю бичагъы бла аны къабугъун кырырдан болду. Сейири уа – Салмырза бу ишни жангыз къолу бла этеди. Таякъчыкъны бир кыйырын билек томуроуу бла къабыргъасына кысып, тап тюшюрюп, жангыз къолу бла жонады.

– Алай да тюшеди, былай да болады, не этгин, – деди ол кюйгентюнголген ауаз бла.

– Сора элде, агъачда да жан сакълагъан бир кибик ажымлыды?

– Къайда да. Уруш ол урушду.

Иги кесек тынгыладыла.

– Бери бир къара, Салмырза, мени санга бир сорлугъум барды, – деди бир ауукъда Шабаз-Гирей. Сора тегерегине къоркъуулу къарады, бирле айлана болурламы дегенча. – Сен аны билирге керексе... Ма Умат-Гирей тюнене элибизни адамын партизаннга жаздырыргъа келип, кёрген кюнюне шагъат болдукъ... Мен сагъыш этип турама. Партизан отрядха къошулургъа тюшюп, артда андан кетерге боламыды? Хар ким да кеси ыразылыгъы бла барады да ары? Сюйген жазылады, суймеген жазылмайды.

– Жазылма, суймей эсенг.

– Жазылмасам а, ишекли боллукъдула. Алайсыз да айтмагъанлары жокъду. Сен манга ары-бери бурмай айт.

– Мен герман урушда болгъанымда, ол алгъыннгы урушда, – деп, Салмырза узакъдан бошлады. Хар заманда да аны адети алай болуучуду – бир зат айтырдан болса, къайда теренледен башлар. – Аскерден къачханлагъа сюд этиучю эдиле. Энди аллайгъа дезертир дейдиле. Айтхан бла къоймай, тутхан этедиле. Мен жазылгъанма, бир билегими жартысы жокъ эсе да. Отрядда манга да табылыр бир иш.

Шабаз-Гирей партизаннга чыгъаргъа хазыр эди, алай а кеси журтуну бахча аягъында терен жер юйю бола тургъанлай, неге керекди, агъачха чыгъып, дагъыда аллай бир юй ишлерге? Огъесе Шабаз-Гирей душманнга эталлыкъ аманлыгъын мында эталлыкъ туююлмюдю? Таша уруш этер ючюн агъачда жашаргъа керекмиди? Басхынчылыкъ узакъ созулса уа, от орун салып, къышдан чыгъаргъа боллукъду.

Ол кече окъуна барып, Зубейир бла да сёлешди аны юсюнден. Хоншусу Зубейир чалы бурууну ич жанында сюелип, Шабаз-Гирей а – тышында, эки къолу бла чалыны эки къазыгъындан тутуп. Ушакъны себеби да Зубейир партизаннга биринчи болуп жазылгъаны эди.

– Аллах кёре болур, бек сагъышлыма, – дегенни айтды Шабаз-Гирей.

Зубейир а аны кёзюне тюрслеп къарады.

– Сен суйгенинги этерсе, Шабаз-Гирей, мен а чыгъама энди агъачха. Кёргенсе, партизаннга жазылгъанма. Урушдан къоркъгъан андан бир за-

---

манда къачып къутулмагъанды. Сабияны да, эки кызчыкыны да Ачалук элде жуукъларыбызда кыоярыкъма. Сабия бир кесек игирек болгъунчу, анда турурла. Кесим агъачда жер юйге кёчеме.

Ол чакъда эшитилген эди Малгобек жанындан топ атылгъан таууш. Ол ачы шагъырей таууш элге жетип келгенча кёрюндю. Зубейир, терк болуп, чалы артына жатды, Шабаз-Гирейге да жат деп кычыра. Шабаз-Гирей, чалы бурууну ичинеме къачайым, былайдамы бауурланайым деп, арсар бола тургъунчу, бютюнда огъурсуз атылгъан тауушла жетдиле. Топ тюзюнлей алайчыкъда атылгъанча болду. Зубейир, ол Шабаз-Гирейни чачдыргъанын кёре, жерге бютюнда къаты бауурланды. Аллах аны кесин топ окъ жаркъаладан сакълады.

Аллахны буйругъу бла Зубейир топ атылыудан сакъланса да, агъачха кетерге тюшмеди. Аланы къадарлары башха болду.

Сабия, эрттенликде танг атмай кетип, Ачалукда жуукъларына барып къайтды. Аны къарындашы Идрис душманны кюлундан жоюлгъанды, жик дууасы жетип келе эди. Сабия, Ачалукдан келип, эрине аны садакъасын этейик деп тиледи.

– Агъачха тауукъла, аш-суу да элте бар да, анда садакъа этейик.

– Болсун, – деди Зубейир. Бюгюн ахшам къарангыда кюрешмейик. Кече не боллугъун билген кыйынды. Тангны буруну бла тебирербиз.

Танг атханда уа, ала арбазда тауукъ чююлдеулеге уяндыла. Не болгъанына иги эс этгинчи, автомат да чыкырады. Зубейир, юсюне бир затла къаплап, чабып чыкъды. Къызыл аскерчиле арбазда тауукъланы аяусуз къуадыла. Къуадыла десек да, бирлери автомат бла атады да, жерде тыпырдай тургъан къанатлыны бирси солдат алады да, машокга атады.

Ёз арбазында аллай зулмуну кёргенде, Зубейирни кёзлери къарангы этдиле. Жарлы юйюнде тапханын ашлаугъа салып, тауукъла да кесип, ма бу аскерчилени кеслерин адамыча сыйлагъанлы эки кюн да озмагъан эди.

– Эй, неди бу артыкълыкъ? – деп, автоматчыны юсюне чабады. – Ит къан, не этесе биреуню арбазында!

– Тохта! – деп, Сабия, юйден чыгъа, аны аллына кесин атды. – Сабийлерибизни сагъышын эт, тый кесинги, – деп кычырады, эрин артха кетерирге кюреше. Да Зубейир къутургъан эди, киши да тыялмазча. Къатынын бияры силдеп, солдатха къабынады. Сабия, аягъы юсюне болуп, энтта аны аллына къалкъа турду. Турса да, Зубейир солдатлагъа сарыуун экинчи къатларгъа жетишмеди. Солдат автоматны Сабияны, Зубейирни да юслерине бирча бурду да, ала, къанлары къатыш бола, арбаз ортасына адула.

Солдатла алагъа къарагъан да этмедиле. Къан къатыш тауукъла жыйылгъан машокну кётюрюп, арбаздан чыкъдыла...

ГИРИХАН ГАГИЕВ,
Ингуш Республиканы халкъ поэти.

КЪУЛИ КЪАЙСЫННГА

Намуларында сени –
Жылы жауунла,
Битген сабанла да бар,
Жел тенгизлеген.
Ушкок от да – къабынмай
Жаны саулагъа.
Аллай назмула ючюн
Сау бол дейме мен!
Жер жокъ назмуларында
Сатлыкъ ниетге,
Эниш тюйюл намысы
Алада эрни.
Аллай назму жазаргъа
Кёп да къаст этдим,
Къолумдан а, жарсыугъа,
Келмейди мени.
Тиширыула бары да
Бир ариу сенде!
Эр кишини дебери
Бийик – тауладан!

Аны ючюн тилейбиз
Санга эсенлик!
Махтау санга айсурат
Тиширыуладан!
Кёребиз: дуня жашау
Бал къалач тюйюл,
Алай, жазгъанларында
Ол да – ажайып.
Мен аланы окъусам,
Сууумай – юйюм,
Жашарыгъым келеди,
Къанатлап жаным.
Да – не! Жашайбыз, Къайсын,
Аллыбызда – сен,
Сабырлыкъны бийикде
Тутхан таулада;
Жюреклерибизни буз
Къауданлап кёрсе,
От жагъа жылыуунга
Бирден табылып.

НАЛЬЧИКДЕ

Келдим да бери танг эртте,
Саналмай келгинчиге,
Сабийнича, ахым кетди
Кюн тууушлу Нальчикге.
Тюбейдиле жарыкъ къызла –
Къабартылы, малкъарлы;
Аланы кёргенлей, къзызып,
Ачылады макъамым.
Бузулгъан кюн аязады
Бетлерине къарасам:
Нальчик кёреме таза да
Ариулукъну арасы.

Къабартылы, таулула да
Къонакъбайлыкъ этерге
Сюйюп, азыкъла салалла –
Бери биринден иги.
Хар тюбегенибиз – байрам
Болуп бир бирибизге,
Минги тау да болуп байракъ,
Сюелип юсюбюзге;
Бийикден къарап, «тамата»
Билдиреди жоругъун:
«Ким келсе да бери, мында
Табарыкъды жууугъун».

Къабарты бла Малкъар
 Жашагъан къадар бирде
 Намысны, хурметни къар
 Тумаламаз ёмюрде.
 Къабарты бла Малкъар
 Дунияда бар эселе,
 Шаудан, къурумай, агъар,
 Сабийле да ёсерле.
 Жерде Къабарты – дегин,
 Малкъар тау да – агъарса:
 Гыржын табар хар келген,
 Жылыу берир хар къайсы.

Малкъар бла Къабарты
 Бар болсала, бурчу эс:
 Адамлыкъны не къаты
 Аманчы да терсейтмез.
 Биз табып турсакъ – Малкъар,
 Къабарты да эллени,
 Жашауну жауу бугъар,
 Шуёхлукъ желкенленип.
 Багъалыды Малкъарым,
 Къабартым да – багъалы,
 Ёз юйюмеча, ары
 Келип туруп барлыгъым.

МАЛКЪАР

Барлыкъма Чегемге...
 Къонакъбай бугъаны
 Къурманлыкъ этерге
 Ашыгъыр олсагъат.
 Къанатлы алгъышла
 Учарла кёкlege,
 Кавказгъа насыпха
 Аякъла кётюрюп.
 Хауасы – келинчик
 Суюгинин тапханда
 Этгенлей, тансыкълап,
 Ийнакълар да анда,
 Дуния къайгъыны
 Унутуп алайда,
 Жюрегим ачылыр
 Жазлагъа, жайлагъа.
 Жауларым, чимдилеп,
 Ачытхан кюнлени

Сансызлап, кенг атып,
 Игиге кёлленип,
 Бир ыйыкъ дегенлей
 Жашасам да – къолай,
 Малкъарны жанымда
 Саугъагъа деп къоя.
 Ой, ариу Малкъарым,
 Жаныма орналдынг!
 Жумушакъ тилинги
 Жол нёгерге алдым.
 Уо, салам алейкум,
 Къарындаш Малкъарым,
 Игилик айлансын
 Тёбенден огъары.
 Сен, бийик Малкъарым,
 Болсанг, этмей ажым,
 Жашарыкъма, сёзсюз,
 Энтта эки жюз жыл.

ТАУЛУ АЙРАН

Кючлюлюгюнг,
 Таулу айран,
 Ёмюрлени чачыкъдыргъан,
 Халкъынгы намысы, бети
 Кибик – акъ, таза, юмметли;
 Эрттегили къалкъан, сырпын,
 Къазыкъ да халкъынгы сыртын

Сынагъанда да, кюч бердинг;
Фашист зинданны да кёрдюнг,
Сибирьде да сибирлендинг, –
Халкъынг тездю, сингирленди.
Кекиртген сырынгы малтап
Кетерикле – къалып артда,
Келдинг бийик тау жеринге,
Ачыу-ачыу ол серлеге!
Ёлюмсюзсе!
Ёмюрлюксе! –
Таулу айран,
Сейирликсе!
От кемени жюрютген да
Быж-быжынгы бек суйгенди.
Сени татып, кёз ачарма,
Бар дуняны къучакъларма,
Таулу къучакълагъанча, мен;
Сотурланып жараларым,
Ёлмез болурма айранлай.

РАИСА ДИДИГОВА

СЮРГЮН СЫРЫ

1

Сын къатмагъыз, таула! Къалыгъыз акълай!
Сескенмегиз, къарлы сабанларыбыз!
Жарылмагъыз, ташла!.. Бизбиз тутмакъла...
Элгенме, жерим! Сендеди жаныбыз.

Жилямагъыз, кёкле, къалын агъачла,
Къарыусуз бизни къарыулайды залим...
Саусузла, сакъатла, бой салмагъыз къачха,
Абызырамагъыз – келеди ёлюм.

Зорлукъ – жүрек, кётюралмай, къыйналды,
Зорлукъ – къоргъашинлей болду тулубуз,
Зорлукъ – ол къышны къыяма айында
Къыркъ тёртюнчю жыл – кыртыды жолубуз.

Сабийле сюммекле болуп кьалдыла,
Аналаны ёлюклери да – бузлап.
«Душманла», «Жаула» – ол сёзле кьадалып,
Ахыбызны алгъандыла, онгсузлап.

2

Киремилге барады мындан хапар:
Иш хочады, оноуну бурдукъ хакъгъа,
Вагонла да – кереклиси чакълы бар,
Тууарланыча жюклейбиз бар халкъны.

Ибилисни шапалары ишни тап
Этедиле – тапхандыла мадарла.
Москва хазырлапды, анга атап:
«Жигитлик, жигерлик ючюн майдалла».

Атыш, тутуш, къара къайгъыла – бары
Ата келген танг жарыкъны ёчюлтдю,
Жаяу, Тенгиз аскерлени да байрам
Кюнлеринде саулай халкъны кёчюрюп.

Къурумну жагъып халкъны акъ бетине,
Болгъан ырысхычыгъын тонап, малтап,
Къайтмазгъа деп, узакъгъа жибердиле,
Да тур сен а «Халкъны атасын» махтап.

3

Суудан угъай, къандан толгъан суу ызла
Сынсыйдыла, жерлерибизге жарсып;
Сыйытны батдырадыла сыйсызла,
Зорлукъ ишни ышырып от жагъасын.

Бетсиздиле намысларын эллени,
Атларын тюрлендирип, тюшюргенле.
Ма ала кеслеридиле кеслерин
Адамлагъа къошаргъа кюрешгенле.

Алай ишленнген эди Дачный элчик, –
Берия бош кюнлеринде солуучу,
Кёзю къарагъанны ол, тутуп энчи,
Айгъырлыгъы сифхарылгъан болуучу;

Жуунуучу кёлчюгю барды анда –
Къабыр сын ташладан тышланып ичи,

Къабыр сууугъу бетине ургъанда,
Татлыкъсынып, бурну хычыуун кичий.

Тынгылауукъ ташла, кемсиз багъалы,
Къабырладан къобарылып алынган,
Ибилисге ойнакъ юйле болгъанлай
Къаладыла, бетсизлеге алына.

4

Эсгерейик ёлгенлени, сауланы –
Тюшгенлени ысталинчи тирменнге,
Сибирьледе кебинсиз асыралып,
Кебинлиги акъ къардан тигилгенни.

Къарт къатынла, саудан ёлюле бола,
Сууукъдан къабыша-къата тургъанла,
Чексиз ёзенледе гуппур обала, –
Быладыла бюгюн «Нек?» деп соргъанла.

Эсгеребиз төресиз тутмакъланы,
Къарьусуз болгъанланы, битле басып,
Ажалларын ажалсыз тапханланы,
Кечим бермей ёлгенлени барысын.

Оюлгъан эдиле умут къалала,
Хатачыла хатасызланы къырып,
Болмагъан жерде болмачы къайгъыла
Чыгъаргъанла игилени айырып.

5

Ата ташым! Тамырларыбыз – анда!
Андады бизни жаныбыз, тинибиз!
Жерибиз ортакъ болмаз бир заманда,
Чучхулгъан къабырла – тутхан динибиз.

Этеклеге къысталып да, бюгюлмей,
Буз туююп тургъанда да, табып хакъын,
Тутхан жолунда чачылмай, тегюлмей,
Мени тобукъланмагъан ингуш халкъым!

Юзюллюк туююлдю сени киндигинг,
Къыйынлыкъ чыныкъдырады бекликни,
Къарангы кеченг болмасын экиндинг,
Къаты сакълардан болайыкъ бирликни.

Ёлгенлерибизни сюеклери да,
Юмметлери да алыкъа туурада:
Тюзлюдю, дейдиле, тухан жерни да,
Адамны бет сырын тутуп арада.

Беригиз ата жерибизни бери!
Мурдарда да болады да чоъежлик...
Адам эсег'а, – бетсизликден кери,
Ачыгъыз сюргюн халкълагъа да эшик!

* * *

Жашау тартды чынгылгъа...
Ахыр къуруп амалым,
Къара таргъа чынгадым,
Жанымы къолгъа алып.

Ангым къысха юзюлдю
Шо кёз къысхан бир чакъгъа,
Ием болуп тюнгулюю,
Учуп барама чатха.

Учуп барама таргъа,
Эсим, ангым да къайтып.

Тюбюнде чачылыргъа
Азчыкъ, кесекчик къалып.

Акъ къанатлы мёлегим
Алайлай женгил жетип,
Къанатларына бёлеп,
Артха, бийикге элтди...

Тюшюмдю ол. Не асыу –
Сыйдам а туюлдю жол.
Мёлегим арымаса,
Энди манга къоркъуу жокъ.

КУКУК ОТ*

Тюнене кукук от
Бердинг сен саугъагъа.
Жаныма ол пашот
Болгъанды багъалы.

Насыплы кюнлерим –
Мени ол гуллерим.
Сюймеклик, ашланып,
Кирпилдеп башлады.

Ол гулюм – чакъгъанлай,
Жанымы, чакъырып,
Сюймеклик жырына
Бёледи, жылытды.

ОЛ ЭРТТЕН...

Сени мен керексиз
Сакъладым ол эрттен,
Ишеклик да кемсиз
Кюйдюре, кюл эте,
Турдум, жолгъа битип.

Ийнанмай да болмай,
Арсарлыкъ да къоймай,
Узайды жууукълукъ,
Бир тюрлю сууукълукъ
Иерге унамай.

Кюн, къызып, агъарды,
Кюйдюре кюн таякъ.
Атды мени таргъа
Ауана, жол тыйып,
Кесим а – эс жыйып.

---

* орхидея.

* * *

Сакъларгъа юйренип къалдым,
Тынч кётюреме аны.
Алай бирлигибиз къайда? –
Чекни тапмайды жаным.

Баямлыгъы букъгъан жолда
Къарыусузду атлашым.
Сорууну жауабы жокъдан
Кёлден кетди антлашым.

Къарамынг сёзсюз айтырдан
Болду манга ачыкъда:
Сен кесинг – мени къатымда,
Эсинг а – бек узакъда.

АСЫРЫ...

Асыры кёп эслейме арт жыллада –
Сюймейсе мени бир да ангыларгъа:
Кёзюнде жокъду не аз да жылыулукъ,
Жол бересе ётюрюкге, алдаугъа.

Сабырлыгъым кюл болады ахырда,
Къарамынгы айыралмасанг жерден,
Сёзлеринг тунчугъадыла, зынгырдап,
Акылынг а къайда эсе да бирде.

Биягъы сен хазырса ант этерге:
«Санга жүрегим хар заманда да – сакъ,
Жастыгъыбыз бирди бизни ёмюрге...»
Мени къайгъы этдирген а: «Болалсакъ».

Бир-бирде, жилягъаным селге ушап,
Къадар, бузча, тюер ючюн къалмайды.
Мен асыры бек сюеме да сени,
Аны себепли сени тыялмайма.

* * *

Къадарымы кёзгъап кетдинг,
Артынга-артынга къарай...
Чапыракъла шыр-шыр этип,
Жел жауун тууду огъары.

Эрттенден да ургъан аяз
Шумсуз болду, кефге кирип.
Кёк ачылы келди аз-аз,
Назму жаратылыу кирик.

Жанымы кысыхан ауана,
Къанатлыча, учду кёкге,
Жаным, ол ишге кыуанып,
Солууун алады эркин.

* * *

Таусма кесинги былай..
Неди тынчлыгъынги элтген?..
Къайдандыла баям болгъан
Жолубузда жингирикле?

Сени кыйнагъан жюкню мен
Алайым кеси бойнума,
Жашырын юйюнгю уа сен
Къой, сакълап турмай, оюлма.

Женгиллетейим жюгюнгю,
Ачыуунгу сынтыллайым.
Сен ачмайса жюрегинги,
Сора мен къалай болайым...

Не бир жаулукъ, не бир къанлыкъ
Тапмайма бир да, не эриш..
Бир бирни ангыламакълукъ
Жокъду да, анда болур иш.

НУРДИН КОДЗОЕВ

* * *

Шуёхларым, манга келлик жолларын
Эски этип, ханс басып къойду аны.
Шуёхлугъум къалды манга огъары –
Кёкде тургъан бир тюрленмеучю айны.

Ай бла шуёхлугъум а къатыды,
Бир бирге бир сёз айтмагъанбыз тапсыз.
Жерде жюрюген хыйлалыкъ къатылмай,
Тазалай къалгъанды бизни ортабыз.

* * *

Чапыракъланы чачды жел, сибирип,
Эски тюшлени да, кёз жашланы да,
Тынгылауукъ эслилени эслерин,
Тас жүрегин жарсып тургъан жашны да.

Башын бошлап олтурады жаш паркда...
Жүрегин акъырынчыкъ элтдим анга.
– Меники туююлдю, – деп, тюртдю артха,
Мен а аны салып кетдим къатына.

Жел сюреди тюшген чапыракъланы
Кече, кюн да шахар орамларында.
Кёрмедим тюшлени желге жалынып,
Тунчугъа туруп орам балчыкълада.

Кетип бара, тёмей, артха бурулдум:
Олтурупду мудах кеси жангызлай,
Къагъанакъны кибик тутуп къолунда,
Жюрекчикни тура эди ол сылай.

* * *

Мени нарат тамычычыгъым –
Нарат чырагъым – жилтирей...
От тилчиги, жаны чыгъып
Кетеди дерча – титирей.

Ёчюлдю нарат чырагъым,
Тенгизча теренди кече.
Манга кюзгюден къарагъан
Жокъ болду, жукъума кёчюп.

Кимди манга кёзюн тикген
Туурамда тургъан кюзгюден?
Сейирлик къарайды, тиклеп,
Кёргенча мени кюзюмю.

Эшикни къагъады желчик...
Бугъуп кече къарангыгъа,
Босагъама кюзюм келечи
Болду, къубула, къагъыла.

* * *

Тюнене кече ортада
Кёкден бир жулдуз юзюлдю.
Ол кесин кёкден нек атды?
Биреумю болду ызындан?

Билмейме – алай эрттенде
Жагъылып кырдыклы жерге
Кёрдюм да, сейир этдирди,
Ушап жарылгъан жүрекке.

Ачыкъ сёз

(хапар)

*Тауланы да, аталаны да бурунгу адетлерине
кертичи аламант тишируларыбызга атайма.
Сюймеклик бла*

– Мен сени бек сюеме, Мака, ол сезимни мындан ары букьудрур къарыуум жокьду. Бюгюн мен бери да аны айтыргъа келгенме. Мени жашаууму жарьта жашатхан сезим ол сен эртте школ каникуллада тенглеринг бла бизни бригадха келгенинде жаратылгъан эди. Ол экибизни да таукел атлам этер заманыбыз тьойюл эди, мен аны ангылайма. Энди мен аскер къуллукьну да бошап къайтып, заводда юч жылдан артыкъны токарь-инструментальщик болуп ишлеп тургъанлы уа, санга кесими жюрегими ачханни къой да, сени манга къалай къарагъанынгы билирге да заман болгъан сунама. Алайды да, Мака, бек тилейме: сен да ач жюрегинги, болаллыкь эсенг, кертиси да алай эсе, мен да сенича сюеме де да къой! Къанатлы кёкню кенлигин, чабакъ – сууну теренин, адам кесин насыбын излейди дейдиле. Мен да кесиме насып излейме, Мака, – сени излейме мен! Кел манга, сен келсенг, адам айтып-айталмазча насыплы боллукьма мен, – кел, Мака!

Алтын къалала ишлерме, кёкден жулдузла алып берирме деп айтмайма, алай мени хатамдан башынгда бир тьокчюгюнг агьармазына уа ант этеме! Айтыла келгеннге ийнан, – жангызлыкьда насып жокьду. Жангыз жаркъа от болмайды, жаркъагъа жаркъа къошсанг, от тиргизиледи. От – ол жашауду! Биз экибиз да аллай жашау отну тиргизсег' а, къалай болур? Аллай от биз экибизге насып бермей къалай къояр! – кесини шуёху Рашид бла къызны юйюне келип, Солтан Макагъа жюрегин ма алай ачды.

Ата-бабадан келе келген адет алайды – сюймеклигинг таза жюрегингден эсе, ол аманлыкь тьойюлдю, аны адамладан букьудрур кереклиси да жокьду. Кесини тенг къызларыны арасында оюмлугъа, мадарьулугъа санала келген, аланы кёллендире, къууандыра да билген Мака терен сагьышха бёленди.

– Къаллай жауап этерге боллукьду мынга? – деген соруу келди олсагъат къызны акьылына. – Кёлhone тиергеми керекди, сёзюн бёлоргеми? Огьесе эрге барыр акьыл алыкьын мени эсеме да келмегенди депми къояйым?

Угъай-угъай, ол да шёндю быллай болумдан чыгъараллыкь мадар тьойюлдю. Аны бети алай ачыкъды, къарамы алай тазады, кёзлеринде да бир тюрлю хыйлалыкь эсленмейди, – деп тохташдырды къыз ахырында.

Андан сора не бек тюрслеп къараса да, къанмай, нек эсе да, анга къарарыгъы, тынгыларыгъы да бекден-бек келип турду. Ол а, эсине келген болмачы затланы жаншап да турмай, терк-терк тохтап, къызны айтырын сакълайды.

Бирде Мака Солтаннга тюрслеп къарады да, аз ышара ачылгъан жаш эрин-

лерин, къара шинли сыйдам бетин, ёрге къайырылган узун кирпичлерин, уллу къара кёзлерини жылыулары бла къучакълап турган къарамларын эследи.

– Угъай-угъай, – деп ойлады алайда ол, – муну кесинде да, айтханларындан да бош сёзле бла къутулуп кеталлыкъ тыйюлсе. Акъылы «угъай де да къой» дей турганлай, жүреги уа, эси айтханны этерге унамай, угъай дерге, кёлуне тиерге да унамады. Сора, кёп сагъыш эте кетип, билмей турганлай, эсине бир башха акъыл тюшдю да, ол оюмну кесин къутхарыр амалгъа санады, – жашны намыслылыгъы битеу айтханларыны тюзлюклерине ийнандырады.

– Мен айтханны тюз ангъла деп тилейме, Солтан, – деди къыз, ауур сагъышла узакъ жары элтип турган къарамын анга буре. – Сени угъай эсе, орамлада кесин жубата айланган жашчыкъны окъуна кёлуне тиеригим келмейди. Мен бош, бир элчи къызладан бириме. Сен а аты айтылган жашладан бирисе. Сени келечилигинг мени, мени юйюрюмю да сыйын кётюрлюк ишди, алай... мен сабий заманымдан кёз къаратып, хурмет эте келген адамым барды да, анга эрге барыргъа мурат этеме, къадарыбыз бирге болурун бла болмазын а билмейме... Анга да къарамай, сен алай къаты бола эсенг, ыразылыгъымы береме.

Солтан олсагъатда бийлеп тохтаган къайгырыулыкъну къучагъындан ычхыналмай къыйналды. Абызырагъанын эслетмегге кюреше, чыгъарып, тютюн къабындырды, сора, аны да ёчюрюп, бир жанына быргъады. «Сабий заманымдан кёз къаратхан». «Хурмет эте келген», – деген сёзле жүрегине чанчылып, акъылын бийледиле. Сора бир кесекден ол айтханланы сюзерге, ангъларгъа кюрешди, ахырында, иги эс жыйып сёлешди:

– Сен бек иги къызса, Мака. Таза жүреклисе, ачыкъ ниетлисе! Ол сен сайлагъан а насыплады. Мени уа, сиз экигизни ортагъызгъа сюелирге тюшсем, кеси кесимден кёлум чыгъар эди. Былай ачыкълыгъынг, тазалыгъынг ючюн да бек сау бол!..Энди сен башынг эркинсе. Биз да кете барайыкъ. Насыплы бол!

– Бир туз-гыржын татмай бир жары да кетерик тыйюлсюз, – деди ол, ышарып, сора дагъыда къошду. – Алай болмаса, Солтан, ёпкелеген сунарыкъма, манга да, бюгюнню кюннге да налат бермегенигизге ийнанырыкъ тыйюлме.

– Аллах айтмасын аны! Не ючюн налат берирге керекбиз, Мака, биз санга? Ишни тюзюн айтыргъа эркин тыйюлбюзмю?.. Келтир, не берлик эсенг да, бек суйюп ашарыкъбыз, – деди Солтан.

Къонакълагъа стол къурай айланганда Мака кесин сабыр жүрютюрге кюрешеди, алай, эслемей, жангъдан Солтаннга кёз жетдиргенлей, ол кюн, ол сагъатда, тюз ол кезиучюкде къалай эсе да бир уллу, бир бек керкли затындан айырылгъанын сезгенча, къалтырады. Кеси да билмей турганлай, аны жүрек жарыкълыгъында къалай эсе да бир тюрлю къара тамгъала эслене башладыла, тынгысыз болду.

Айхай да, ала бары да Солтанны хатасындадыла. Бир махтанчакъ, ёхтем, ёпкелеук болса, иш башха эди. Бу уа, сабийчик кибик, бир таза, къол аязынгча, таза. Ол аны тынчлыгъын алгъаны ючюн Маканы анга урушуругъу да келди, алай болалмады.

Маканы Солтаннга ыразылыгъын бермегени олсагъат битеу элге жайылды. Аны алай ким ючюн этгенин билген эллилери Маканы эслилигин, тап жауап табалгъанын да махтадыла, бийик багъа бердиле.

Мака сайлагъан Заурбек ол заманда Москвада аспирантураны бошай тура эди. Туугъан элинде аны эрттеден окъуна кеслерине оноучугъа санап

тургъандыла. Кеси да, диссертациясын кыоруулап, келип, жаз айлада ишке тохташырга керекди. Заурбекни анасы Маканы анасына эрттеден окъуна келечилик чалындыра айланнганы да аны ючондо. Кертисин айтханда уа, ол тилеп айланыр иш да туююл эди. Экилерини юйюрлери да эрттеден ыразы эдиле, жуууклары да угъай демей эдиле. Ишни бек башы уа – жаш бла кыыз кеслери ыразы эдиле.

Июльну ахырында Заурбек юйге къайтды. Ингушлу келечиликни мешинасы да ишлеп башлады. Толу бир ыйыкъдан а Заурбек кесини тыш кыыраллы мешинасына да минип, нёгерлерини жыйыны бла Маканы юйюне келди. Ол Маканы жашауунда бек насыплы кюнлеринден бири эди. Кеси кесине чурумла таба, керти да суйген кыызла этиучюлерича, кийине бла тешине кёп кюрешди. Айыпмыды да – ол кесини Заурбегин аллай бир суюе эсе уа? Отоуунда алай кёп мычымай, жарыкчык болуп, кёзлеринден нюр тёголе, Мака тенг кыызлары бла кьонакъланы алларына чыкьды.

Кыызла Заурбек бла, аны нёгерлери бла да жарыкь саламлашдыла, тау адетдеча, жууукларыны, тенглерини тынчлыкь-саулукуларын сордула. Алай эте айланнгалай, Маканы тенг кыызларындан бирини кьолуна къалай эсе да туюшоп кьалгъан кьобуз эрттегили тау макъам бла башлап, суйген жашланы бла алагъа кертичи кыызланы юсюнден айтхылыкь жырны созду. Андан ары уа – несин айтдыраса! – тепсеуле башландыла.

Мака тепсеуно кыызгъан кезиуонде, бирсиледен букьдуруп, Заурбекни бетине кёз жетдире турду, тюрслеп къарамагъан адам кёралмазча тюрлениуле да эсledi. Жаш а бек тазады, чырайлыды, кеси да ол заманнга тийишли кийинипди. Бир-бирде ышыргъанчыкь да этеди, ауузунда жылтырагъан алтын тишлерин да аз ача, тепсегенлеге аланы шёндюге дери кёрмегенча къарайды. Юсюне тап жарашхан костюму уа жашны иги семире башлагъанын кёргюзтеди.

Заурбекни нёгерлери ол элли жашладыла, тепсеу тохтагъан кезиучюкледe кыызла бла жарыкь сёлешедиле. Неле эсе да эсгередиле, кюледиле, лакьырда этедиле. Заурбек' а ушакьгъа, лакьырдагъа да хазна кьошулмаиды. Аллай хунерим жокьду деп, бир кере да тепсерге чыкьмагъанды, эригип олтургъанча окъуна кёрюнгенди. Халына къарасанг, ол ингир аны артыкь бек кыуандырмагъанды.

Анымы эсledi, огъесе жараулу тойгъа артдаракь жыйыллыкьларын эсге салыргъамы деди, таматарлары – женгил жюрюген, сёлеше да билген, тохтамай кирпичкери кьалтырай айланган чырайлы жаш адам, – кьолун ёрге ёхтем кётюрюп, кьобузну тохтатырларын тиледи, тепсерге кыызгъан нёгерлерин жумушларын башларгъа чакьырды. Бек алгъа ол Заурбекни тукьумуну, юйюрюно, юйюно да кьаллай махтаулагъа тийишли болгъанларын Маканы да, битеу жыйылгъанланы да эслерине салды. Тамата Заурбекни къайда окьугъанын, кьаллай билими болгъаны да эсгергенди, келир заманада ол ишлерик уллу кьуллукьну, ол бардырлыкь бийик магъаналы ишлени юсюнден да узун хапар айтды, кёп сёлешди. Ахырында уа бир кесекге терен магъанлы тынгылап, кыуанчын ичине сыйындыралмагъан халда башлады:

– Энди уа, Мака, Заурбек юйюр кьуаргъа, жангы жашау башларгъа таукел болгъанды да, жюреги бу тийрени аламат кыызларыны барындан да сени сайлангъанды, сен аны юй бийчеси болурунгу тилей келгенди. Кьаллай жауап берликсе энди сен бизге?

Мака ыразылыгын берирге хазыр эди, алай, ол къадар адам къарап турганлай, ачыкъ айтып къояргъа бетсинди.

– Биз сени жауабынгы сакълайбыз, Мака, – деди тамата, – сен а иги сагъыш эт. Тюз айтхандыла бурунгула, – акъыл бла башланмагъан ишни ахыры ауруу бла бошалады! Биз ашыкъдырмайбыз, сагъыш эт. Биз мында «Бу динияны жарытып, ата келген кюн бла ант этеме!» деп айтыр заманнга дери олтурургъа хазырбыз.

– Керек болса уа, – дегенни къошду дагъыда бири, – тамблагъы кюнню батханы бла ант этер заманнга дери олтурургъа да ыразыбыз!

– Алайды алай, биз мында къаллай бир керек эсе да олтурурбуз, бу бек магъаныла ишди, ашыкъма, сабыр сагъыш эт! – дедиле бирсиле да.

Мака уа тынгылагъанлай турду.

«Ой, Аллахым, нек созама мен? Мен эртгеден да хазырма да!» – деп келди акъылына. Алай энди къаллай эсе да бир тюрлю кюч акъылын, тилин да бекден-бек тья башлады. Ол кереклисича сагъыш окъуна эталмады. Бетине къарап турганлай, кеси эртте сайлагъан Заурбекни бир-бирде таныялгъан окъуна этмейди.

Заурбек' а ол заманда тынгысыз болады, шинтик юсюнде тынч олтуралмайды. Алтынтиш ышарыуу ёчулгенди, менсинген базыныулугъу да кетгенди. Ол агъаргъанды, кёгергенди, ачыуланып башлагъанды:

– Не созарыгъы барды муну: хауму, угъаймы? Кесинги оздуруп кётюрюрге кюрешме... Ингушда сенден сора къыз болмагъан сунма. Элледе жашагъан къызланы минглеринден жаланда бирчигисе! – деп ычхындырды да, керексиз тереннге киргенин сезип, тили бюлдюргю этди, андан да бегирег' а шёндю элде механизаторла болуп айланган школчу тенглерини кёллерине тиерге къоркъуп, кесин тьяргъа кюрешди, нёгерлери да, тапсызына кете башлагъан халны кёрюп, бир бири бетлерине, биз бери нек келгенбиз деп соргъанча, къарадыла.

Алай нек этгенин кеси да хазна ангыламай, Мака, башын бийикге кётюрюп, сени ол кесинге базынгу ёхтемлигинг а къайры думп болду дегенча, Заурбекни кёзлерине тюрслеп къарады. Энди жаш ахырыда башха тюрлю эди, кеси да бир суюддомсюз, – эринлери бирге къаты къысылып, тёгерек бурун тешиклерини къыйырлары да агъарып, кёзлерине къан чабып, кеслери да, чартлапмы кетедиле дерча, ачылып. Хау, энди ол эртгеден алай тансыкълап сакълагъан жаш туююлдю, ахырыда башха адамды, – огъурсузду, осалды.

Аллай ишледе сынауу болгъан тамата, халны терсине кетип башлагъанын эрлай ангылап, теркирек тюзетирге кюрешди.

– Сен Заурбек айтханнга кёлкъалды этме, Мака. Ол кёпден бери ингушланы арасында болмай тургъаны себепли сени тынгылагъанынгы терсирек ангылагъанды. Сора – жашлыкъ, къан къайнагъан кезиу, женгиллик этерге алай кёп керек туююлдю. Алайды да, Заурбек, – сен Маканы кёллоне тиерге суймегенсе да?

– Мен аны жанына нек тиеме? Кимге керекди ол? – деп мурулдады жаш.

Мака тынгылагъанлай турду. «Оздуруп кётюрюрге кюрешме», «Мингле бла элледе жашагъан къызладан биресе» дегенлери къулагъына къатланып чалындыла, акъылына сингдиле.

– Мака! Сегиз киши сени сёзюнгю сакълайдыла, сен а тынгылауны басып турса. Айт бизге бир зат, – деп ашыкъдырды тамата.

– Къаллай жауап эшитирге сюесиз сиз менден? – деп сорду къыз.

– Мака, сен бизни барыбызны да терслема, – деди тамата. – Ол соруугъа жауапны сен Заурбекден излерге керексе, биз а аны жанлыбыз да, не айтырыгынгы сакълайбыз.

– Ахшы, сора ма буду мени Заурбекге жауабым, – деди къыз, башын ёрге ёхтем кётюрюп, – не затынга махтанаса, Заурбек, сен аллай бир? Хау, керти окъуна биз бош элде жашагъан къызлабыз. Сен аны тюз айтханса. Алай, кимге болса да, аны айтып болмазча бийик билими бар эсе окъуна, биз анга, къучакъларыбызны кенгнге жайып, чабып баралмабыз. Ол зат сени не бек сейирсиндирлик эсе да, айтхан этейим: бизни да адамны жюрек тазалыгына бла бет сыфатына энчи кёз къармыбыз барды. Сени бла тенгleshдиргенде, биз къара танымагъан бир билимсиз жанлабыз, бир-бирде кесибибизге келген къагытны окъуна кючден окъуялабыз. Сен а бек уллу билим алгъанса, бизни къартла айтыучулай, билимни, Казбек тау кирик, бийигине чыкъгынаса. Алай ол сени окъутханла уа андан да бийигирек болур эдиле! Не зат да ахчагъа, окъуп алгъан билимге сатылып бармайды деп ачыкъ айтыргъа базынганым да аны ючюндю. Биз сатылмайбыз, биз – ол сен сансыз этген элде жашагъан къызла!

Айхай да, ишни башха жанына алай къысха бурулуп кетгенин Заурбекни окъуна чексиз абызыратды. Ол, не заманда да аз сёзлю болуучу Мака алай уллугъа кетер деп турмай эди да, къалай да этип, баш жулургъа кюрешди.

– Сора ма дагыда, – деп башлап, ауузун ачаргъа къоймады Мака, – ол сен керексиз жерде алай ёхтемленген окъуунгу алып къарайыкъ. Бир да болмаса да, артда бир заманда ангыларгъа кюреш, – не айтхылыкъ уллу билим да адамны бийик даражасы болгъанына шагъатлыкъ этмейди. Аны юсюне эсинге тутаргъа керекли бир зат, – ма бу къолла, мингле бла саналгъан былгагъа ушагъан къолла фермалада, бригадалада бла станоклада кече-кюн демей ишлегендиле сен да, сени кирик мингле да окъур ючюн! Алайды да, кесинги бир уллу адамгъа санап, эринлеринги чюйюргенден эсе, республиканы, халкъны да сизляйлагъа салгъан къыйынын къалай къайтараллыгынгы сагъышын этсенг керек эди!

Аны эшитип, Заурбекни нёгерлери Маканы жауабына ырызы болгъанлыкъгъа, тенглерини терслигин тюзетирге кюреше, бир бирлерине ал бермей сёлешдиле. Алай энди ол ала тюзеталлыкъ иш туююл эди. Мака тынгылауна басды да, андан ары ауузундан сёз чыгъармады.

Андан сора Мака толугъа айны кёзюнде, ишге барып къайтхан болмаса, арбаздан ары чыкъмай турду, юй жумушлада анасына бла атасына бир заманда этмегенча болушду. Алай энди аны бети жарып да адам кёрмедди. Бир бёлек жылны ичинде эрге барыуну юсюнден сёз башларгъа да киши базынмай турду, бир жол анасы къалай эсе да бир бек тюрленгенсе деп чалындыргъанда:

– Нана, мен сизни эрикдиргенми этгенме? – деп соруп къойгъанды. Анасы, жиялямсырап, кетип къалгъанды.

Кюнле, ыйыкъла, айла бир бири ызларындан, Тенгиз толкъунлача, кете бардыла. Жазны къыш альшындыра, кюзню ызындан къыш келе, жылла оздула. Къызны жюрегин бийлеп тохтагъан буз а эримеди, ариу бетин иги умутха ышаныу жарытмады.

– Къызчыгъым, не эсе да крандан суу келмей тохтагъанды. Сыннан ишми этген болур? Къарангы болуп къалгъынчы, шауданнга бар да, бир суучукъ келтир, – деди бир жол анасы.

Мака анасыны тилегин къатлатмады. Аланы эллеринде узакъ болмай шадан барды да, быргъыла ишлемей, юйлеге суу келмей къалгъан кюн болса, къатынла бла къызла, суу къылычла бла челекле алып, ары къауум-къауум болуп барыучудула. Артха уа ала не заманда да башха-башха къайта болгъандыла: къыз къауум, къатынланы озмагъа къоюп, кеслери къаладыла да, сора жаш тиширыуланы энчи оюнлары, кюлкюлери, лакъырдалары барады.

Ма бир жол а, къызла суу алып юйлерине къайта келе, элни ара орамына бурулгъанлай, алларына бир эр киши чыгъады. Къызланы танып, алагъа жол къоя, эркегырыу орамны бирси жанын ётдо. Къызла уа, башаларын энишге ийип, анга намыс этгенлерин кёргозте, тохтап къалдыла.

– Ыразы этдигиз, насыплы болугъуз! – деди ол къызланы ауаз чыгъармай саламлашханларына жауапха, сора алайдан теркирек кетерге ашыгъады. Къулагъына сабий заманында эшитилиучю ауаз чалыннганча болуп, Маканы акъылы олсагъат эркегырыу сёлешген жанына кетди. Сёлешгенни ким болгъанын билир муратда ары тюрслеп къарады да, аны Солтан болгъанын кёрюп, сюелген жеринде сын боду. Солтан, а жукъ да сезмей, узая башлады.

– Мака, не болду санга? Жууугъунгу затмы таныдынг? Огъесе жашнымы жаратдынг? – деп къакъдыла тенг къызлары.

Мака ала айтхандан жукъ эшитмеди. Бек абызырады. Кетип баргъан Солтанны ызындан эки-юч атлап, амалсыз къычырыкъ этди:

– Сол-та-а-а-н!

Ол а, артха бурулду да, сейирге къалып, аллына тебиреди.

– Ах, Мака, сенмисе? Ингир ахшы болсун! – дерге кюрешди ол.

– Ахшылыкъ кёр, Солтан... Къалайды жашауунг?

– Да жашагъан кибик этеме, – ишлейме, окъуйма. Къысхасы – кюнлени къысхартга айланама, Мака. Къалайса кесинг а?

Мака, аны соруууна жауап бермей, сёзню башха жанына бурургъа кюрешди:

– Мен а эрттеден да кёрмегенме сени...

– Хау, ол санга келип кетгенли да мен мында болмагъанма. Былай арлакъда анамы кичи эгечи жашайды. Кёп болмай аны жашы аскерден къайтханды да, анга бусагъатда той этип бошагъанбыз.

– Къатын алгъанмыса, Солтан? – деп хыны сорду да, олсагъат къызарды, къалтырады, уялгъандан угъай, юйдегили болгъанма деп айтырын эшитирге къоркъгъандан къалтырады къыз.

Солтанны ахырыда тюрленнгени жокъду – аллынча сабыр, ышаныулу, базыныулу эр къарамы, алай бетинде, артыгъыракъда мангъылайында кёзге аз урунган ызлыкъчыкълары уа бардыла. Хау, алайды, – жүрегин бир бек къыйнагъан затлары болгъаны билинип турады. Ол а къызны жүрегин бютюн къыйнагъанча кёрюндю. Алайлай аны хар жерде, хар заманда да Солтанны къатында болургъа сюйген тыйгъысыз сезим бийледи.

– Угъай, мен юйдегили болмагъанма, Мака... да неди да сора? – деп сорду ол тунукъ ауаз бла, къызны кёзюне тюрслеп къарап.

– Нек? – деп сорду къыз дагъыда.

Солтан бетсинди, жеринде сюелип туралмай, артха-артха тепчиди, тап жауаб' а бералмады.

– Нек? – деп кыатлады Мака. – Мындан он жыл алгъа окъуна кыатын алыргъа хазыр эдинг да?

Солтан энтта да жауап бералмады.

– Мени бир затда терслигим бармыды, Солтан? Айт! – деп кыаты болду Мака.

– Хау, барды, – деди ол тыншчыкъ, кызыны жауап алмай кетмезлигин ангылагъандан сора. – Туура сен деп да туйюлдю, алай болса да... Мен кеси кесиме сен жашауунгу кыурагъынчы... сен эрге баргъынчы юйдегили болмазгъа сёз бергенме... Мен сени сюеме. Башха биреулен бла кыалай жашау эталлыгъымы билмейме.

Бир такыйкъа тенгли тынгылап, дагъыда кыошду:

– Сен эрге кетсенг, тынчыракъ болургъа да болур, алай – хоу бир да, не зат тюрленир ол заманда да? Кечгинлик бер, Мака. Бар, сени сакълап турадыла, бизни юсюбюзден кёллерине не келир?..

– Не да келсин, керек эсе...

– Хау, алай элде анга башха тюрлюрек...

– Айтгып кыойчу, Солтан, сени аллынгда мени терслигим бармыды? – деп соруп, жангыдан сёзюн бёлдю Мака.

– Угъай, мен сени ахырыда терслемейме, Мака, сен...

– Тохта, Солтан! Сени аллынгда, кесими аллымда да терс болгъаныма женгдиреме, ол терсликни боюнума алама, сен энди кеч болгъанды дерик туйюл эсенг, ишни тюзетирге да сёз береме.

Солтан, нек эсе да, аны айтхан сёзлерини магъанасын теренден ангылаялмады. Сора эринлери, бир зат сорургъа тебирегенча, ачылдыла, алыкъа да тюрленмей, сабийлигиндеча тургъан узун кирпичлери кётюрюлдюле, уллу къара кёзлери жандыла да, башха болмай, тюз ала ахыр кече жолукъгъанларындача кыарадыла.

– Андан ачыгъыракъ окъуна айтайым санга, Солтан, – деп бардырды Мака. – Мен сени сюеме, жаланда сени суйгенме, ахыр кюнюме дери сюеикме сени. Алай энди ол санга бир тюрлю борч салмайды.

– Ол бирси уа сора? – деген соруу чартлады абызырап тургъан Солтанны ауузундан.

– Ол сен эдинг, Солтан. Биз адамны жанын сюебиз ансы жаланда тыш кёрюмдюсюн суймейбиз. Мен жүрегими жашатырыкъ жан кимде болгъанын заманында ангылаялмагъанма. Ол жан сендеди, Солтан. Анамы чал чачы бла ант этеме – бу айтханым кертиди. Энди уа, кетерге сюе эсенг, бар жолунга, кесинг да бедеш эт, бедешлик болгъанымы адамлагъа да айт...

– Мен не эсе да иги ангылаялмайма, Мака... Сен мени суйгенми этесе, манга эрге келиргеме айтаса? – деп, ахыр кюнюн жыйып сорду ол.

– Хау, хау! – деди Мака, – Барлыкъма, сюе эсенг, бусагъатчыкъда окъуна, ма былайчыкъдан окъуна тебиреп кыаллыкъма!

Солтан арсарлы болуп, артха эки-юч атлам этди да, чалыгъа таянды. Санларында бир тюрлю кыарыусузлукъ сезді. Да адамны жаланда бушууму бюгеди? Билмей тургъанлай келип кыалгъан насып да кыйнайды адамны.

Малкъар тилге Гадийланы Ибрахим кёчюргенди.

БАХА ХАМХОЕВ

АНА ТИЛИМ

Бош кюнлеринде ныгъышда
Къартла этедиле ушакъ:
ана тилим – эслилик мишегени.

Тужур бешикни тебрете,
Насыплы ана жыр эте...
ана тилим – рахат юйню эшиги.

Сермешледе, не сабанда –
Аз сѣзлю жигитле анда:
ана тилим – жау аллында кишилик.

Тойда не шаудан къатында
Къызла сарыу къыздыргъанда,
ана тилим – намысны орта жиги.

Къагъанакъла – жашау гюлле,
Тиллери эте бюлдюргю,
ана тилим – миллетими киндиги.

Мамырлыкъны, Ата журтну
Этилгенде уллу жыры,
ана тилим – поэзия бийиги.

АТА ЖУРТУМА

Ата жерим, бек сюеме,
Жокъду манга аны чеги,
Мен барын бирча кѳреме –
Абаданынгы, кичинги.

Арымаучу бал чибининг,
Къарыусуз назик гюлчюгюнг,
Жашил гяхиникчигинг –
Ала мени жюрек кючюм.

Бар башланнганы хар нени,
Ахыры да барды аны.
Гитчеде – суймеклик жаны,
Уллуда аны бишгени.

АУАЗ

Жумушакъ, къаты,
суу зынгырдауукъ,
кючлю эм атдым,
жигит эм тунукъ...
Кёп тюрлюдо бек,
адам, ауазынг,
ёмюр да бир чек
салалмаз, базып:
сабий туугъанда –
кюмюш къонгуроу,
къабыр къазгъанда –
жиляу, сарын, оу.

ЖЫРЛА

Тохтаусуз жырланган
суймеклик жырланы
неден да алгъа бек
къабыллаиды жүрек.

Ой жырла, сиз жырла...
болмай ажымлы,
жашауну сагъышын,
ананы алгъышын
кибик мен сакълайма,
ийнанып жокълайма.

ЖОЛЛА

Къыйыны, тынчы,
кенги, такъыры,
тюзю, къыланчлы
ёрлю, къыйырлы –

хар бирибизге
бирер жол бизге

буюрулгъанды,
къадар болгъанды.

насыпды – кеси
жолунгу тапсанг,
ёлюп иш кетсенг,
ызынгы къойсанг.

ТЕМИР

Алгъа ол таш эди,
жашауда баш эди,
андан сора нёгер
болуп къалды темир.
Ол сермешледе
къалкъанча ишледи,
сабан сюргенде
иши тюрленди.

Терен ёмюрледен
келгенди бир соруу:
бу темир къалай
болгъанды акъкъалай?
Сауутла-сабала
буруула обагъа
нек болуп къалдыла,
къадалып къадаргъа?

ЖАН ГЮЛЮ

Гюлжан Валиевагъа

Къарлы шималда
ара шахарда
къызыу тюзлени
къызы – аламат.
Жесири болдум,
Аллах арада!
Сау бол, къадарым,
ол манга – къууат!

Файгъамбар эди
аллай ат тапхан –
жан гюлюм болду
ол мени керти.
Аны атын мен
ёмюр китапха
жазарыкъ эдим,
ташдача, кертип.

ЗЯЗИКОВНУ ЭСТЕРЕ*

Ата журтубузга ата
Эдинг, Идрис, тюзюн айтсам.
Халкыбыз да сени атдан
Тюшюрмеди, керюп айсан.

Ата журтубуз ючюннге
Сынадынг тѣзмезча азап,
Халкыны чырагы ёчюлюп,
Анга терен уру кѣза.

Бизни ариу журтубузну
Сынтылланмагъан жарасы –
Бююн да сен онгубузну
Керелейсе ахырысы.

Ёмюрледе эсибизден
Кетерлик туююлбюз сени:
Махтаууса элибизни,
Уллуланы, кичилени.

Ол сен таныгъан журтубуз
Болду аягы юсюне,
Айтама да – бар онгубуз
Атынг бла келди сени.

АЗМАТ-ГИРЕЙ УГУРЧИЕВ

БАЛЛИ ТЕРЕК ЧАГЪА ЭДИ

Анам ёлген жыл, къуйкъаланып
Чакъгъан эди балли, акъ жанып.
Акъ чакъгъан терек бахчам мени
Айланды къарны иесине.

Анам бла бирге къууанч да
Кетди, тынчлыкъ эшигин ачмай.
Юшюдюле насып чирчикле,
Анамсыз ёсмей, гитчечиклей.

**Белгили политика къуллукъчу,
1938 жылда жсалгъан дау бла тутулуп ёлтюрюлгенди.*

Келесе кёрюрге тышюмде,
Мёлекча, кюч кюша кючюме.
Санга мен сабийме алыкъя,
Сабийлей ёмюрге кьаллыкъяма.

Ундурукъя тыншыкъя чёгелеп,
Бешик жыр айтдын, мени бёлеп.
Башымы сылайса, ийнакъялап,
Мен а, сен мындаса деп, жукъялап.

Излейме ийнакъя сёзлеринги,
Билип мени бек суюгининги.
Аначыгъым, энтта да баланг
Тансыкъяды жашауунда балгъя.

Жаз келди! Энтта балли чакъяды.
Анам табылмады ол чакъяда.
Эсим – тутхучу жюрегиме –
Бетинги тутады биргеме.

ЖАННГЫНЧЫ ЁЧЮЛГЕН ОТ

Сюзюле эди, акъ булутчукълай,
Нюрю да – тангны атханы кибик.
Жашла, аны кёрселе, – урчукълай
Болуп башлары, ахлары кетип.

Поэтлигими кёзюне тутуп,
Мен а айтама назмула анга.
Ол а, ёз табийгъатын унутуп,
Учузлап, кюлмюшюп кюйду манга.

Ийналмадым, тюзю, ол ишге,
Агуман бола, гурушхаландым:
Мёлек сыфаты болду эриши,
Назму сёзюмю мен артха алдым.

Тиргизген отум жанмай ёчюлдю,
Анга кыызгъандым керти сёзюмю...
Адамны кёлю чыгъар ючюннге
Тамам кёреме бир бош кезиучюк.

ИГИЛИКТЕ ЧОМАРТ БОЛУГЪУЗ

Кёрюп болмайма керексиз хапарны,
Сюймейме биреуню сёзюн этерге.
Бир кибик къалай болсунла хар бары? –
Ол айтыуну мен эшитгенме эртте.

Акъылсызны жашау кеси тюзетир,
Жылладыла дерс боллукъла сынаугъа:
Таза шауданла кёпдюле бу жерде,
Хар бири кеси жолуна къысылгъан.

Къаты сёз къатдырып къояр жүрекни,
Чомарт бола туругъуз игиликте,
Сени эрттен сабанынги сюргенни
Унутуп къоя турма ингирикте.

Гыржын ючюн да «Сау бол!» дей билигиз,
Иги назмула ючюн да – тюз алай.
Жолда арып аугъаннга къол беригиз,
Насыпсызгъа да таянчакълай къала.

ЖЮРЕГИМДЕ БОЛГЪАННЫ...

Жюрегимде болгъанны
Назмулагъа береме,
Жерими мен багъалы,
Жаным кибик кёреме.
Жырларымы этеме
Мен Инушетияма,
Жюрегимде элтирме
Кёкге – киши тыялмаз.

Ингушетия, жаша!
Бол не къадар да иги!
Сен барда мен ажашмам,
Экибиз болсакъ бирге.
Жолубуз алгъады да,
Кесмез аны бир палах.
Къолуна алгъанды да,
Болушурукъду Аллах!

ЁМЮРЛЮК ЖОЛ

Ингир жетди. Кюн бугъаргъа
Тау артына ашыкъды.
Кёк этеклери багъыргъа
Ушарыкъды азчыкъдан.

Эркин айланады энди
Къузгъун къанатлы кече.
Алай, тангны эслегенди, –
Биягъы букъду, кёчдю.

Къалынланып, ауанала –
Чапхыч сууну бойнунда.
Кёрюнеди кюмюш наллай
Чыгъа келген ай анда.

Алайды – кюн бла кече,
Бир бирлерин сюргенлей.
Жюрюйдюле барчы-келчи
Жумушлагъа киргенлей.

БАДРУДИН ГОРЧХАНОВ

КАВКАЗ

Мында бий да эталмагъанды бийлик,
Патчах да этмегенди оноу ачыкъ,
Мында намысды хар неден да бийик,
Керти кишиликти бек багъалы чын.
Мында таула – ариу, къызла да – айсын,
Мында жашлагъа – жол, намыс – къартлагъа.
Ёхтем Кавказ ёмюрледе махталсын,
Аллах буюруп турсун хар атламын!

АКЪ ТАЙЫМ

Жалан аякъ, сериуон эрттен чыкъны
Ары-бери чача жашил кырдыкда,
Шауданауаз жашлыгъым мени чапды
Узакъгъа, мени ызындан къаратып.

Къулакъ суула ташлада чапхан кибик,
Чапды да, узайып кетди кёзюмден,
Жюрегимде тюшлерин кёюп кетди,
Алтын тамгъала да кёюп юсюмде.

Абаданла къанына кирдим, энди
Жанымы эшиги эркин ачылмаз,
Сунжа жагъасы, къалын кырдык энди
Къайтармазла сабийлик агъачымы.

Бешигими тебиретген къарт анам
Айтхан жомакъла да эски болурла;
Тамгъалы чабакъ кибик, тау сууланы
Къозгъамам, юслерине бауурлана.

Мен жыл саны келгенлеге къошулдум,
Нек десек да, мында жашау башхаракъ.
Алай бир да унутмазма къошкъулакъ
Акъ тайымы – кёз аллымда учарыкъ.

ЭКИ САУГЪА

Сонет

Байлыкъ, намыс да – къартлыкъ белгилери.
Манга байлыкъ жюзюкча кёрюнеди:
Къартлыкъны кишикёрмез таша жерге
Букъдургъан, намыс да терк тюгенеди.

Жарлы да болсун жашлыкъ, деберсиз да,
Алай жашлыкъны къолундады хорлам.
Сюймеклигинги, мен алтын берсем да,
Жашлыгъымсыз эталмаз эдинг халал.

Алтын бошду – учуз бурма чачынгдан,
Ол чачынгдан ауазым да чачыгъа,
Кёзлеринге битип къалама таза.

Кёз жарыгъынг балхамды жашауума,
Манга эки саугъа – сен эм жашлыгъым,
Ала – ёлюп кетгинчи манга жазыу.

* * *

Къадарынг буюруп, байлыгъынг барды,
Ол багъалайды сёзню.
Ариу къыз сени чыгъарды огъары,
Ол багъалайды сёзню.

Къаланг да болур бек бийик, бек омакъ,
Ол а излейди сёзню.
Къуллугъунг да болур, кетмез ол узакъ,
Ол а излейди сёзню.

Къысха тёлюле мюлкюнгю чачарла,
Сёз а къалыр ёмюрге.
Биреуге къуллукъ эшиги ачылыр,
Сёз а къалыр ёмюрге.

Сёздю – къаланы бийиги, байлыкъ да,
Ариу къыздан да сыйлы,
Жыр болуп, жол нёгерге табыллыкъды,
Жюрегинге асыугъа.

ЖУКЪЛАП КЪАЛГЪАН БАЛЛИ

Къарчыкъ себелейди мудах, акъырын,
Балли уа сюеледи, келинликча,
Къар бюкген бутакъчыгъы бла къакъды
Терезени, андан жылыу келликча.

Танг алагъа сууукъ къабурчакълайды
Бутакъларын, кыырау кирпикле тагъа.
Ёз сууу да, тѣзе кетип, бузлайды,
Къабугъу атылып, атады тангы.

Чыпчыкълагъа ышыгъын да кыызгъанмай,
Къар тюбюнде, чакъгъандача, агъарып,
Сюеледи балли, жашаудан къанмай,
Келир кюнлерине ышанып къарай.

Тауладан агъа келип, ёзенлеге
Танг киргенча, бир келир эсе уа жаз.
Жазны сырын да келтирип, гергеле
Жетселе, баллиге да къоркъуу болмаз.

* * *

Залимлеге кысылыргъа
Кюрешген – туююлдю поэт.
Жазгъаны бир кыйынлыгъа
Болушмаса, тас болур бет.

Тангы жалыныусуз атмай
Эсе, органы узакъ эт.
Намыс берир Села Салта*,
Сёзюн сатмай эсе поэт.

Махтау да, намыс да манга
Керек туююл, кѣк да, жер да.
Поэт ёз намысын малтап
Тапмайды хурмет, дебер да.

Мен сайлагъан жол башхады:
Назму сёзюме ийнанып,
Адам, жашауда бошланмай,

Жашасын керилтип санын.
Сиз а, сатхычла, жутулуп
Заманда, киши эсгермез.

Мен къор болурма журтума,
Бѣркюмю намысы тюшмез.

---

* *Ингуш мифологияда искусстволаны тейриси*

БИРИНЧИ АТЛАМ

Эт биринчи атламынгы, жашчыгъым,
Къоркъма – санга ачылады дуня.
Келир кюнлеринге сен узалчы бир,
Кюннге жылынып башлагъанды уянг.

Жыгъылсанг иш да, ёч болма жиляргъа,
Сюрт да къой тобугъунгу къанагъанын.
Санга да кёп кере тюбер жыгъылгъан,
Алай тюбемез жиляргъа къаныкъгъан.

Жайны кюнюча тазады къарамынг,
Ышараса жер жюзюне, суююнюп.
Чыкны чача, чыкъ къырдыклы къармаугъа,
Бар мангылай жазуунгу юсюнде.

Аякъ басхан жеринг женгил кёрюнсе,
Атлашынгы бек болгъанына ийнан.
Энди жашау жел юсюнге юрюлсе,
Жыгъалмаз – жер юсюнде эркин айлан.

Бу тынгысыз дуняда къоркъмай жюрю,
Хорлатма, жашау санынгы къатдырыр.
Женгил боллукъ туююлдю сени жюгюнг,
Буюрулгъанына тюбер къадарынг.

ЖУЛДУЗ

Кече атханды юсюне жамычы,
Ырахатды баргъан сууну терени.
Къалкъыгъан тарны тырмы бетин ача,
Ай арбасы арышлайды кёклени.

Уллу кийиз а болурму кёкдеги?
Жулдуз жыйынны жыяма десенг – кёр.
Жашау мени тардан тюзлеге дери
Ашырады – артлада къалады ёр.

Не къыйын да болсун барлыкъ жолларым,
Бора бурсун, туманла да жыйылып –
Жюрегимде, жюйрюк къаным жылынып,
Жанымы къанаты кенгнге жайылды.

«Адамлагъа болуш!» – деди жулдузум!
Да сора не тыярыкъды да мени?
Чакъырадыла жашау дамы, тузу,
Танг да ата, жууукълашды эртеним.

ТЁЗЮМ

Кёчгюнчюлюкде бизни акылман къартларыбыз бек алгъа миллетни сакълауну къайгысыын этдиле. Ары дери къатын алыу, эрге барыу адетле аллай бир къаты туююл эдиле. Миллет айырыу жокъ эди. Сайланган келинлик не киеуюлюк айыпсыз болсала, къалгъанына эс буруп, тыйгъыч жокъ эди. Киши жерине тюшюп, тюшгенде да къуш тюгюнлей чачылып къалгъаныбызда уа, къартла ол төрелени къаты тутуп башладыла. Ала бек алгъа ингуш юйюрге къаты салдыла: къызны жаланда кеси миллетине берирге, жашха да жалан кеси миллетинден алыргъа! Бегирик да, къызлагъа башха миллетли жашлагъа барыу чорт кесилди.

– Бизни чачып, бирси халкъланы араларында жутулуп къалырча этерге къорешедиле. Биз аны болдурмакъ, иншаллах!

Алай эди къартланы оноулары.

– Биз сау къаллыкъбыз! Сакъларыкъбыз кесибизни, не къыйын болса да! Бизни олжанлада чиритедиле, урушлада къырадыла, динибиз ючюн жоядыла! Не бла да къюл этерге къорешедиле. Биз а, ол артыкълыкъны барына тёзюмню салып, сау къалыргъа къореширекбиз!

Ата журтда тургъаныбызда, адамны миллет бетин жойгъаннга саналыучу – уручулукъ, ётюрюк, хыйлалыкъ, эки бетлилик – ала бары ингушлуну ёз эркинлигине бериле эдиле – шагъырей жаулукъну тюбюнде сау къалыр ючюн ол не этсе да, кечилликди.

Тап тюшюре, урлай, ётюрюк айта, «ахча эте» билгенле сакълана эдиле сау-эсен, юйле ишлей эдиле, мал къурай эдиле – къарап-къарагъынчы байыкъланып кетгенле бар эдиле. Бирле уа ата журтда тургъан замандан эсе да эркин жашау гъа окъуна ычхына эдиле.

Ол шарт халкъны эсли адамларына сагъыш этдирмей болмай эди. Иш былайдан барса, халкъ неге жетиширге боллукъду? Кесини миллет бетин жоюп къояргъа уа къалмазмы? Кесини иги төрелерин тас этген халкъ къалай сау къалыр гъа боллукъду?

Тапсыз «эркинликле» бла бирге иги адетле да къючлене эдиле – бир бирге болушуу, къарысуз юйюрге, ёксюзлеге, саусузлагъа, эрсиздеге болушуу. «Белхи» – изеучюлюк – башланды: солуу къюнде саулай эл жыйылып, биреуню бир затын къурайдыла; ахча жыйып, ол не буш ишни этерге, окъургъа салыргъа, эрге барыргъа, къатын алыргъа болушадыла. Артдан-артха биреуде жыйылып, ашау-ичиу, той къурайдыла, миллет жырланы айтадыла. Аллай ишле иги умутла туудура эдиле; къыйынлыкъда эсек да, жангыз туююлбюз, болушлукъсуз, таянчакъсыз къалмайбыз деген биргелик сезим таукеллик бере эди.

Таматагъа намыс бериу, аны сёзюн эки этмеу алгъындан да къючлю болду. Юйюр да алай. Юйюрню таплыгъы – эр кишини бети болуп къалды. Къююу, чыгъыу деген затла бир жерде да эшитилмедиле. Кесин тап жюрютмеген

тиширыу не эр киши эсленсе, аны «жасагъын» тукъуму, жууукълары кеслери бередиле.

Халкъны озгъан заманын билиу, эсде тутуу гитчеликден окъуна алгъындан эсе да къаты юйретиле эди: хар ингушлугъа тукъум тамырны келишин, атаулланы ишлерин, жюриюшлерин билирге борч эди. Жырла, жомакъла, этилген жигитликле, махтаулу шартла – ала бары алжаусуз жюриюген мектепле эдиле. Ёлгенлени кереклерин этиу да – бир жерде не жууукъда жашагъан ингушланы барына да бирча борч эди. Ол шарт а бютюн да бирикдире эди кёчгюнчюлени.

Намаз эте эдиле. Тюзлюк болуруна ийнана эдиле.

Ёлгенле: «Жерибизге къайтсагъыз, мени сюеклерими мында къоймагъыз», – деп, осуят эте ёле эдиле.

* * *

Бу жыллада мени атам Фрунзеде опера театры баш администратору болуп ишлей эди. «Не да эт, сау къалыргъа кюреш» деген жорукъ мени атамы жашау адетине келишмей эди. Аллай «иги жерде» ишлей, ол 76 сом ахча ала эди. Эки метрге жете келген бою болгъан киши 76 килограммдан а озмай эди. Аны ючюн а чам этерге къудурети жетеди, къайгъысыз жукълайды. Иш хакъындан тышында тюк тюшюрюрю ючюн бир тюрлю хыйла эте билмегенин самаркъаугъа алып, «Шлемазал» деп, чюйют тилде «хатчор» дегенни ангылатхан сёз бла къозута эдиле аны. Да ол Идрис Базоркин эди, кюлге аунагъан эшеклени кёре, кеси да аунап башламазладан эди.

Атам бла анам бир бирден айырылгъан эселе да, арада шуёхлукъ жюриютедиле. Анам бла аны анасы районда жашайдыла, мен а атам бла, аны къатыны Ирина эм къарындашчыгъым Зураб бла Фрунзе шахарда жашайбыз. Бир гитче отоучукъда тёртеулен болуп. Не хазна къолайыбыз боллукъду! Анам, къызчыгъыма деген сылтау бла, бизге райондан не ун, не картош, не эт жибере эди. Алай кечинебиз.

Мен медучилищеде окъуйма. Юй жумушла бары мени боюнумдадыла. Эртгенликде атам да, Ирина да ишге ашыгъып кетедиле. Мен Зурабны садикге элтеме. Андан училищеге барама, окъуудан чыгъап, базаргъа да жетеме. Юйде аш-суу хазырлайма, тизгин жыяма. Бир-бирде атам, мен окъуудан чыкыгъандан сора, манга, юйге келмей, театргъа барыргъа къоюучу эди. Алай барсам, операгъа тынгылайма, балетге къарайма. Спектакльден сора атам бла бирге кечеге шош болгъан Фрунзени мутхуз жоллары бла юйге ашыгъып келиучю эдик. Кёп затланы юсюнден айтыучу эди атам алай келиуюбюзде. Атам мени бла алай сёлешгенине кёлном кётюрлюп, учаргъа жетишип, алай насыплы боллучу эдим. Ёхтемлигиме чеги жокъ – мени атам дуняда бек акъыллы, бек халал, бек уллу адам!

* * *

1972 жыл Ахмет Газдиев, Султан Плиев, Джабраил Картоев, Идрис Базоркин – бары да сыналгъан коммунистле, – бирге болуп, «Ингуш халкъны къадарыны юсюнден» КПСС-ни Ара Комитетине жаздыла да, элттип, Ара Комитетте тапдырдыла.

Онбеш жылгъа созулган сакълауну, тѣзюмню да жиплери юзюлген эди. Къагъытда ингуш халкъны 1934 жылдан башлап, къыйынлы къадары суратлана эди. Белгилисича, ол жыл Сталин, соргъан-оргъаны болмай, къара къаламны буруну бла Ингуш халкъны автономиясын сыйырып, аны Чеченнге къошаргъа, аны бурунгу шахары Буруйну – шѣндюгю Орджоникидзени уа Север Осетиягъа берирге буюргъан эди. Энди, халкъ кѣчгюнчюлюкден къайтып келгенде уа, бурунгу жерлерине кирирге онгу болмай къалгъанды. Осетинли мыртазакъла, ингушланы ата журтларына къоймаздан, къанларын ичедиле. Алай бла къагъытда халкъгъа болгъан зулмулукъ бютюн къаты туююл эсе, жумушамайды деген кертилик айтыла эди.

Халкъ кѣтюрюледи деген къоркъууда, Чечен-Ингуш республиканы оноучу къаууму ол керти къагъытны ызындан Кремльге партияны обкомуну секретары Х.Х.Боковну къыстау ашырады. Москвада Курск вокзалны ингушлула алыпдыла. Боков, халкъны аллына чыгып, Ара Комитетде къагъытха къаралгъанды, къысха заманда республикагъа АК-дан адамла келип, ингушлуланы жарсыуларына къарарыкъдыла деп, сѣз береди. Халкъ, анга ийнанып, артха къайтады. 1973 жыл январьда, байрым кюнлени биринде, Назрань базарда, аны кибики, башха жерледе да айны 16-чы кюнюнде Грозныйде, шахарны ара майданында, ингушлула жыйыллыкъдыла деген билдириу жайылады. Суслов республиканы орденин берирге келликди, ол халкъны жарсыууна да къарарыкъды деп, хапар алайды.

Ол жыл январь ай бу жерлени хауасына келишмегенча, артыкъ сууукъ эди. 16-чы кюн кечеден окъуна шахарны орта майданына халкъ жыйыла башлайды – къартла, эр кишиле, тиширыула, жаш тѣлю. Бары элледен-жерледен дегенча, тюзлюк излеген адамланы бары къююладыла. Аны эшитгенлей, республиканы правительствосу жолланы тыяргъа, адамланы жибермезге буюрады. Поездле тохтайдыла, адамла, къалай-алай болса да, Грозныйге жетедиле.

Болсада берилген сѣз ѣтюрюк болуп чыгъады. Москвадан киши да келмейди. Чечен-Ингуш республиканы кеси оноучуларындан да халкъ бла сѣлеширге базынып чыкъгъан болмайды. Адамла кеслери къурагъан трибунагъа чыгып, 16, 17, 18-де да адамла жарсыуларын айтадыла. Майданда отла жанадыла, къартла, къарыусузла алайлада жылыныргъа кюрешедиле. Адамланы сарыулары сел болмайды, алдачуланы, сатхычланы къаргъайдыла, алагъа сюд этерге чакъырадыла.

Чечен ахлула аш-суу келтиредиле, жылы кийимле... Къарындаш сѣзлерин айтып, кѣл этдиредиле.

Жыйылыуну ююнчю кюнюнде билдиредиле – Москвадан комиссия чыгъады, ол хар затны да тап этерге келеди, жайылыгъыз юйлеригизге, сабыр болугъуз... Халкъ бу жол да ийнанады. Майданнга автобула келедиле. Къартланы, къарыусузланы юйлерине хурметли ашырадыла. Ишни ахырын кѣргюнчю кетерге унамагъан жаш тѣлюню резин таякъла бла туююп, юслерине бузлагъан сууланы къуйдуруп, автобулагъа къыядыла, шахардан чыгъарадыла, къыш къыртчинде юслери бузлагъан адамланы аулакъда тѣгюп кетедиле.

Юч кюнню ичинде жыйылгъан халкъ, къаны къайнап эсе да, тюзлюк тилеген болмаса, бир тапсыз, низамсыз иш этмегенди. Бузукълукъ угъай эсенг...

Ол шартны басмада, жыйылыулада сюзюу башланды. Аяусуз халкъны экиге беледиле. Акъла бла къаралагъа айырадыла. Акъланы «жылытадыла», къараланы къоркъутадыла, къуадыла, къара чёпге саладыла. Халкъны къайгъысын этгенле – Идрис Базоркин, Султан Плиев, Ахмет Гадзиев, Джабраил Каргоев, Ахмет Куштов, – эсе да ингуш халкъны къадарын ачыкълап, ЦК-гъа жазгъанла бары – миллетчиле, бузукъчула болуп чыгъадыла.

Бютюнда мени атама жакъмагъанлары жокъду. Ата-бабаларына дери аман бла эсгередила. Жаз, басмада этген ишинге сокъураннганынгы айт дейдиле. Кёплени институтладан, окъуудан, ишден къыстайдыла, партиядан чыгъарадыла. Ингушланы энтта да журтларына къайтыргъа эркин этмейдиле. Осетияда ингуш сабийлени къыяулу сабийле окъугъан школлагъа кёчюредиле.

1981 жылда осетинли миллетчиле бек уллу хыйланы башлайдыла. Жыйырма бла беш жылны ичинде баргъан кечимлик аланы не тюрлю къанлы ишге да базындырады. Эки жыл хазырланнгандыла ала бу ишге. Транспорантла, лозунгла, ёлген осетинлилени суратлары – бары да хазырдыла. Саут-саба, тап, топла окъуна жерленипдиле. Жандыргъыч шешала, темир таякъла... Адамла да ол ишни «жетишимли», «уста» бардырырча, иги юйретилгендиле, кёп тюрлю жалгъан патыуала бла аланы къанларын да иги къайнатхандыла. Къалгъаны жалаанда – буйрукъду. Белги берилгенлей, башланыргъа хазырды. Белги уа – биринчи ёлтюрюлген осетинли боллукъду, бек табы – ол ноябрь байрамгъа тюшседе.

Ёлтюрюлген – таксист болуп чыгъады. Сылтауу – тюз юлешинмеген наркотикле. Ол болду кётюрюлюшге белги. Ёлгени олсагъат окъуна шахар арасы майданга элтдиле. Алайда митинг къурадыла, осетин халкъны къанын ичген ингушланы «жокъ этерге», «кёчюрюрге», «къырыргъа» дегенча къычырыкъла шахарны ёрге кётюредила. Осетинли врач тиширыу, шахарда 1-чи роддомну врачы, тирбунагъа чыгып, осетияны бары врач тиширыуларын ауругъан ингушланы барын къырыргъа, туугъан сабийлени ёлтюрюрге чакъырды. Мен кесим бары туугъан ингуш сабийлени ёлтюрлюкме деп, сёз берди.

Ол кюн эки халкъны да къаны Терк суулай бармай къалгъан эсе, ол иш Чечен-Ингуш обкомну биринчи секретары акъылман, сабыр Власовну кючюнден болгъанды. Алгъыннгы чекист Александр Владимирович Власов, ишни болушун терк ангылап, мычымай къартланы жыйгъанды, ала жаш тёлнюю тыярларын тилегенди. Халкъда аны намысы бек уллу эди. Аны хатеринден, къартла, жаш жыйынланы араларына сингип, жашланы алларына къалкъа болгъандыла, ёлюню ала бла бирге алыргъа сюелгендиле. Аланы арасында Власов кеси да болгъанды. Ингушлу номери бла машинасына минип, жанына уллу къоркъуу тюшгенине да къарамай, къан къазауат этген осетин чериуню ичине кесин атханды. Анда ингуш жыйынла болмагъанын кеси кёзо бла кёргюнчю кетмегенди.

Энчи аскер бёлюмле жалаанда андан сора жетгендиле.

Андан перестройканы заманына да жетдик. Ингуш халкъны жашауунда иги жанына бир тюрлю тюрлениу болмады. Осетияда уа ингуш жерлени иелеу барады. Ёмюрледен бери да ингуш мекен (иелик) бола келген Пригородный районну, къыстау болуп, Орджоникидзе шахаргъа къошадыла, осетин эллени да бирикдиредила ингуш район бла. Осетинли «тарыхчыла»

ол районну жери ёмюрледен бери да осетинлилени болганды, ол тийреледе ингушлула бир заманда да жашамагандыла деген «илму» ачыкклаула этедиле, аланы мычымай басмалайдыла – газетле, журналла, энчи китапла. Радио бла, телевидение бла айтадыла. Битеу да осетин халкьны арасында ингушлулагъа кёрюп болмаулукьну ниетлерин жаядыла.

Халабалыкьны алай барыуунда, Орджоникидзени атын тюрлендириуню кьайгыьсы башланады. Азчыкь да уялмай, Дзауджикау деп атаргъа сюедиле, шахарны алгьыннгы атын кьайтарыргъа! Ол атны тюз да ингушлула кёчюрюлген кюн, 23-февральда Берияны оноуу бла тюрлендиргенлерин унутханча.

Ингушланы тёзюм жиплери ахыр-ауал юзюлюрге жетгенди. Быллай азап-лыкьда аякь тюп болуп жашагандан эсе, ёлген игиди дерге жетишгенбиз. Ата журт ючюн ёлорге, малтанган даражабыз ючюн ёлорге! Эр кишиле, ала бла бирге тиширула да хазырдыла ата-бабала жерин кьоруулай ёлорге! Алай энтта да кьартла акьылманлыкь этедиле – сабыр туюбу сары алтын дейдиле. Эки да кертиликни – айтылган кертилик бла айтылмаган кертиликни арасында халкь не этерге билмейди. Аллай заман жетеди – жалгьанлыкь, кёзбау, эки бетлилик, айыутослукь – кьара халкьгъа жетген зарауат кертиликине кьалкьа болалмаган! Энтта да Москвагъа айтыргъа, башчыланы тюзлюкге чакьырыргъа дейдиле кьартла.

55 жылны ичинде кьуру тирмен бурдурган сталинчи зулмуну ахыр-ауал кетерирге заман болганды дегенни айтып, энтта да кьагьыт жазылады. Энди, алгьынча, 1934 жылда Чеченнге кьошулгьунчу, болуучусуча, Бурув-Орджоникидзе шахарны да арасы этип, ингуш халкьны баш эркинлигин кесине кьайтарыргъа деп, дау алай салынады.

Кертилик, тюзлюк излеп, ингуш халкьны келечилери Москвагъа барадыла. 60 минг адам кьол салган тизмелени онбир уллу том этип, алагъа жашил коленкор тышла да салып, элтедиле. Анда акьылбылакь болган хар ингушлуну тилеги! Халкьны бирикген ауазы!

Кьайда тохтасала да, кимге тубеселе да, ингушлула кеслерини миллет кьыйынлыкьларын айтадыла. Миллет кьалай тюгенип баргьанын, аны маданияты, тили, адетлери кьалай ёчюлгенлерин! Ингуш халкьны автономиясы сыйырылган кюнден башлап, 55 жылны ичинде биз бары иги адетлерибизни, ингушлуну ингуш этген ишленмеклик ёлчемлени – барын, барын тас этдик. 1934 жылда – Совет властьны башында, – ингушлуланы он заводлары бла фабрикалары бар эди; ондан артыкь бийик эм орта билим берген окьуу жерлери; миллетни саясат, илму, техника усталары хазырлана эдиле; кесини театры, краевед музейи, илму-излем институту бар эди, ёз тиллеринде окьутхан эл школлари... Кавказ халкьланы санат эришиуонде Ингушетияны театр труппасы биринчи жерни алган эди. Кесибизни тепсеу-жыр ансамблибиз... Энди уа айтыргъа деп бир зат да жокь эди.

СССР-ни депутатларыны биринчи съезди барады. Эндиге дери болмаганча аллай съезд! Анда кёп жыллада халкьланы ичлеринде кьайнап, бишип турган ауруула тышына чыгъа башладыла. Ол кезиуге 80-жылгъа чыгъа келген Идрис Базоркин Москвагъа учады. Ингуш халкьны хайт деген жашлары, аны тегерегине жыйылып, эртген сагьат тёртге дери съездде халкьны кьадарыны юсюнден айтыллыкь загланы сюездиле. Хар сёз чеги-

леди, депутат излемгеча къаралады. Ол сёз, съезде трибунадан эшитилип, президиумну аллына салынырыкъды.

Эрттенликде биз барыбыз да бизни депутатыбыз, малгобекчи устаз Хамзат Фаргиевни, съезде алгыш этип ашырабыз.

Телевизорланы алларына къампалгъанбыз. Бизни Хамзат трибунагъа таукел барады. 55 жылдан бери биринчи кере халкъны къыйынлыгыны юсюнден къычырыкъ битеу дунягъа эшитиледи. Ингуш халкъны къадарына оноу этилирге кереги айтылады. Хамзат барын уллу жюрек кётюрюмлюк бла айтып, къагъытны, депутат сурам къадарында, президиумгъа элтип, М.С. Горбачёвну аллына салады.

Залда терен шошлукъ уюду. Бир жангыз къарс ургъан болмады. Экранда сагъышха къалгъан бетле кёрюнедиле. Бизни уа, телевизор алларында олтургъанланы, кёз жашларыбыз барадыла. Энди бир мадар болур эсе уа дейбиз.

Съездни адреси бла къагъытла, телеграммала келиу башланды. Дуняны хар жеринден. Болушлукъ, тюзлюк, кертилик тилеген къагъытла... Бир ненча кюнден а съездни трибунасына бийик бойлу акъчач ингушлу чыгъады. Орус тилде къыйналып сёлеше, ол, элли жаш, механизатор, ингуш халкъны тилеги толургъа керекди деген сёзюн бютюнда кётюрюмлю-толкъунглу айтып, ол да къагъытын Горбачевну аллына салады. Ол депутатыбызны уа, Муса Дарсиговну, миллет палатаны членине айырадыла. Палатада кётюрюмлен халкъланы болумларын сюзгенде, ол дагъыда чыгып сёлешеди. Залда жияп къалгъан депутатла окъуна эсленедиле. Кёп къуллукъчула бла тюбешиуле барадыла, Дарсигов Горбачевну кеси бла тюбешеди.

Кёп озмай, Грозныйде ингуш халкъны экинчи съезди болады. Ол жыйылыуну оноуларын да элтедиле Москвагъа. Горбачев да, Лукъянов да халкъны тилегине къараргъа сёз береди. Бир кесек тёзюгюз деп тилейди Власов, кесибизни Власов, энди РСФСР-ни Министрлерини Советини председатели. Къараргъа, тюзлюкню тохташдырыргъа айтмагъан абадан къуллукъчу жокъду. Иш а жеринден тепмейди. Ишни алай барыуунда «Правда» газетде Грачев бла Халина дегенле къол салып, «Кунаки всегда поладят» деген ат бла айтып болмазча кир макъала басмаланады. Анда уа ингушлула Осетияны жерине дау айтадыла деген пасаклыкъ къайтарылады. Макъаланы ич ауазына тынгыласанг, жер юсюнде ингушлула жашагъанмыдыла, жашамагъанмыдыла дерча алай.

Аллай шылаплыкълагъа да тёзерге тюшеди.

Назрань шахарда жюз минг адам жыйылгъан митинг болады. Ол митингге жыйылгъанла уллу жауунланы тюбюнде, кюн къыбыдында да сегиз кюн жерлеринден тепмей турадыла. Тохтаусуз намаз этедиле, мауллот гюреннге барадыла.

Жангы властылагъа да ийнаныу къалмагъанды.

Ким биледи, Аллах болушур эсе уа!

Бизни тилегибизни, жияуубузну, къычырыгъыбызны жаланда тауларыбыз кёредиле. Кёредиле да, ала да, къартлача, тёзюмге чакъырадыла. Идрис Базоркин чакъырады тёзюмге. Ингуш къыралыны жанысау файгъамбары!

Да къаллай бирге жетер энтта да тёзюм?

Ёмюрле къарангылыгъынданмы келлик болур?

МУСА АЛБОГАЧИЕВ

САУСУЗЛА ЮЙЮНДЕ

Нечик созуккудула кечеле...
Ауруу, къадалып, амалсыз этди.
Бир-бирледе отоу – жер кѣчгенлей
Болады, саусузча эл да битеу.

Мени бла кишини жокъ иши,
Дуния кѣрюнеди къарангы.
Дохтурну да ол жумушакъ шинтик
Уютханды – онгу жокъ къараргъа.

Къайдасыз, адамла? Уо, къайдасыз?
Дохтурунгу ал, рекетирни да –
Саусузну кѣрсегиз, сын къатасыз,
Кесигиз къайгъылы хар биринг да.

Нек орналды ортада сууукълукъ,
Адамлыкъны киндиги юзюлюп?
Байлыкъмы эсиртгенди, не къуллукъ? –
Дорбун жашаугъа къайтды кѣзюбюз.

АХЫРГЪЫ ЖОЛ...

Къатынлары къуллукъчу болгъан эрлеге

Мени юй бийчем къуллукъчуду,
Алай бош да угъай, бек уллу.
Юйге келмей да къалыучуду –
Табылды башыма баш ауруу.

Ишлеген отоуу жылтырап,
Юй тюрлю, арбазы – букъулай.
Къаламын алгъанлай олтурур
Ол тылы басыучу къолуна.

Жашауда аз тюрлю зат болмаз,
Ол – къайнап, мен да – бек къарт тюрлю.
Эшитеди къагъанакъ ауаз,
Ингирде кеч табып ол юйюн.

Тауукъ балала кибик, аны –
Бары жууукълары къатында.
Аны къуллугъуна махтанып,
Мени сындырыгъа къалдыла.

«Ким айтханды сизге, – дедим мен, –
Тынгылап турлукъ деп алай?
Уялып турама элимден,
Ансы мен да, топ атылгъанлай,

Атылырма да, кёрюсюз бир...»
Кюлмюш этдиле да къойдула...
Жыл да озмагъанлай, ала тюбер
Кюнлерине тюбеп къалдыла.

Аллай иште сынау да – бек къаты,
Къазан ол сынауну арсарсыз:
Сау къал, жаным, къуллукъчу къатын,
Жууугъунг-ахлунг да сау къалсын.

...Кече арасы. Жукъу уа жокъ.
Толгъан ай насыплыды кёкде.
Яхшы бир ичерге берчи жол,
Жашауум, меничала – кёпле...

Табийгъатда некди хар зат иги?
Жашау а нек болур чачыкъгъан? –
Жер кеси иш, юзюлюп жиги,
Ахыр жолгъа болурму чыкъгъан...

ТАСЫМ

Къара къузгъун барамталады тахны,
Къурум къара къузгъун къонду акъ къаргъа.
Бу жашауда неми санадым тасха? –
Излейме да, жол чыкъмады табаргъа.

Бар жашауум - чартлагъан юзгелеле,
Жауун озду, хайыр жокъ жамычыдан.
Эрик да къал тасынгы излегенден,
Къанынгы кётюрме анга ачыудан.

Ата юйюмю босагъасын тапдым,
Кирирге эркин туйюлме ичине.
Къара къузгъун акъ къарымы малтады,
Жолуму тыйды, кир къарда кечине.

Къагъама гам этилген эшиклени,
Къагъама, кишини да терслемейин.
Бек суйген къыралыма ишеклендим –
Сюе болурму деп энди ол мени.

Аллай заманга келип къалдыкъ: адам
Адамны туура тюбеп да кёрмеген.
Таулу адамгъа сакъ болуу да андан
Келе болурму, атлашын бёлмейин.

...Мен излейме халал жанымы жерин
Ёмюрде ишленген жан байламлыкъда...
Кёмюп къойгъан болурла дейме жерге,
Малтап-малтап, тюшюрюп аламладан.

ТУУГЪАН ЮЙЮМЮ АРБАЗЫНДА

Туугъан юйюм! Арбазымы кырдыгы –
Мени саулугъум, жанымы къыйыры.
Хар чёбю, мени къолума жабышып:
«Жашап тур! Жашап тур!» дейди, шыбырдап.

Мен жалаңда мында – ана юйюмде,
Къаным бузулмай, сеземе кёлюмю.

Ырахатды мында таза жүрегим,
Тынчлыкъны уа жокъду манга кереги.

РАМАЗАН ЦУРОВ

ЖАБАЛАКЪ

Жаугъанды ауур жабалакъ...
Болгъанлары да тозурап,
багуш тёбелени къозгъап,
кюрешедиле чаукала.

Къар тюшюп къалгъанын кёрюп,
Жарсып, ачыу этдик кемсиз:
Жазны излей келе келип,
Къышха тюбеп къалдыкъ да биз.

Чаукала, кюймегиз алай,
Къуру сиз тюйюл жарсыгъан.
Кюнню кёзю къарагъанлай,
Къар жолугъур жазасына.

Бек кёп къалса, эки кюнден
Жаз жылыуун берир сизге,
Къалыр къыйын кюн да кенгде
Жарсымагъыз керексизге.

* * *

Чапхандан кётюрем болгъан бёрюча,
Къалгъан кюч хурттагын юзгюнчю чапхан,
Къачарма, къачыудан хайыр кёрлюкча,
Жашар ючюн буюрулгъаны чакълы.

Боз жаллыла кёп болдула асыры,
Тёгерекни-башны алып кёйдюла.
Къалай телиле жашадым мен – ассы,
Манга жетгенин ашыгъып къолтукълай.

Жашауум! Ахыр сагъатымы манга
Белгисиз эшигин ачып кёйгъанда,
Сукъланып къарадым озгъан заманнга,
Дунияны байлыгъын кёрдюм да анда.

Ол байлыкъла къолгъа келип тургъанлай,
Ат башындан къарап кёйдюм алагъа.
О, жашауум! Кёп иги затла кёрдюм,
Да не хайыр – жууукъ болгъанма кёрге.

Къачып къалай къутулайым къартлыкъдан? –
Озгъан кюнюм унамайды къайтыргъа.
Артха атама, урама кесими, –
Къая оюлуп къалады юсюме.

Да не мадар, Бой салайым кюнюме,
Ёлюм да, жашау да – манга бары бир.
Аркъамы къаягъа берип солуюм,
Бой а салмам тохтагъынчы солуюм.

ТАУУСУЛМАЗЛЫКЪ ЖЫР

Къая жарылгъанында да
Бугъалмазса кесингден,
Шауданны жырларындан да
Жюрек къыйынынг сѣнгмез.

Къыйынлыкъ тюйюмчегими
Тешерикни изледим,
Туура болуп кечикгеним,
Ол умутну да юздюм.

Къачып баргъан жылланы терк
Узайгъанларын кѣрдюм –
Жолгъа чыгып эрттенликде,
Къайтып келдим ингирде,
Бир игилик кѣрюр ючюн
Кюреширге туугъанма,
Жашау манга болуп ёчюк,
Кетдим анга къууанмай.

Жайны, жазны чагыулары
Бир сагъатха, бир кюннге
Жюрегими ачыуларын
Чыгъармадыла кюннге.

Жаны сауланы бири да
Хазыр тюйюл кюзюне,
Билдирмейин кѣрюнеди
Къабыр тебе кѣзюне.

Башындан окъун жашауну
Бютюнлюгюн билалгъан
Хорлам жолунда, ажашып
Къыйналмай, барыр алгъа.
Иги умутну къачырмай
Турлукъла – китап, билим.
Баргъан жолунда ачымай
Жашайды аны билген.

Къадарны къыйынлыкъларын
Кѣтюрдюнгю, женгдирмей,
Чырмаулары къыйырагъа
Ашырдынгмы, ал бермей...
Да кючюбюз тенг тюйюлдю,
Кюрешге уа чыгъабыз,
Барабыз алгъа, тюнголмей,
Чыдагъанбыз... чыдарбыз.

АХМЕТ ВЕДЗИЖЕВ

НАСЫПЛЫ АДАМ

Быллай кюн хар ким, Жангы жылны байрамына кёлленип, юйюнде олтургъанда, бу неди? – деп, мен Эл советге сакълауул жумушума тебирегенлей, Вазипат тырман этип башлады. – Сен а юйюнде болма ансы, кьайда да бол! Кёзюнге шууртгу жетдирген кибик, бир зат кёрмейсе.

Мен, жууап этмей, кючсюнюп кьойдум. Вазипат да, тюнголуп, кьол силкди да, аш юй таба болду.

«Бир тынса да боллукъ эди», – деп, ичимден чамланама.

Алай а, айтсанг – кьойма! Мени кьарт бийчем бир затны ызындан болса, аны ахырына жетгинчи тынмайды. Жаратмагъан затын кёрсе, айтыргъын айтып бошагъынчы, жаны тынчаймаз. Не дериксе, кёк кюкюремей, шибиля чакъмайды.

Алайды, хау. Алгъа кёк кюкюредиди, энди уа, ма, шибилясы чагъады.

Кертиси да алайды деп, мен аны тырманына бой сала тургъанымлай, Вазипат жангыдан башлады.

– Не сакълауул хапарды ол? – деп кьызды ол, мени ким бла эсе да кьалып келгеними билгенча ауаз бла. – Хы, сакълауул! Не сакълайды сени Эл советде? Жаннет ашлауламы? Бу жерни юсюнде санга жетмеген бир иш бармыды? Бек насыпсыз адамса!

Мен Вазипат бла даулашхан этерикми сунасыз? Сунсагъыз да, бек жангыллыкъсыз. Жана тургъан отха бензин ким кьуяды! Огъесе, кьуямыдыла? Кертисин айтсам а, мени кьарт бийчем тюз окъунады. Жангы жылны аллында акъыллы адамла не этедиле? Байрамгъа хазырланадыла. Сабийле да биледиле аны. Ёзге уа, байрамгъа хазырлануу оюн тьуйюлдю да! Мал хазырларгъа керекмиди? Керекди! Гура уа? Ол да кеси аллына боллукъ тьуйюлдю. Арбазны да тизгингин жыймай жарамаз, келген-кетген айып этмезча. Не сёз, даражасына сакъ адамгъа Жангы жыл бла байламлы чыкьгъан ишле аз тьуйюлдюле.

Сора мен кьарт бийчеме терсиди деп кьалай айтайым?

Кертиди, Эл советде сакълаууллукъ мени ишим тьуйюлдю. Мен пенсиягъа чыкьгъанлы ма эки жыл. Да не этгин, Эл советни председатели менсиз болалмайды. Юч кюн мындан алгъа тьубегенимде, кьууанып сорду, кьалай тураса, бийченг аурумай турамыды дегенни айтып. Сора, жарсып:

– Сени кьыйнаргъа сюймей эдим, Аббас, алай амалым жокъду... Мени не эсе да бир ашыгъышлы иш бла районнга чакъырадыла да, кесим ючюн кьагъытчыны кьойгъанма. Да кесинг билесе, ол бусагъатда солуудады. Шабат кюннге табылыр бир адам Эл советде сакълауул болурча, алай ыйых кюннге уа кимни излейим? Адам жокъду, бирле турмасала уа,

---

жарамаз. Бир амалынг бар эсе, ыйых кюн алайда бир турсанг эди... Сен анда болгъанынг билсем, мен да тынчайып турлукъма. Сенича низамлы адамны мен къайда табарыкъма!

Кесин махтагъан айыпды, ёзге уа акъгъа къара деп къалай айтырыкъса? Огъесе терси айтама? Аны айтханлыгъым, мен ишсиз бир такыйкъа да туралмайма. Ёмюрюмде бир ишден артха турмагъанма.

Да ол алгъын эди, эртте. Алай председателъге тюбеген сагъатымда уа быллай кюн юйден чалпыргъа аз да акъылымда жокъ эди. Сюйсегиз –ийнаныгъыз, сюйсегиз – кьоюгъуз, – таматаны тилеги къулагъыма чалынганлай окъуна Вазипатны бети къалай тюрленириги кёз аллыма келген эди.

Да, ай тоба, эл тамата манга аллай бир хурмет этип сёлеше эди, сора ол бир кюнчюк демей, сау бир айны тур десе да, мен анга угъай деп къалай айтырыкъ эдим? «Ариу сёз чыранланы да эритеди», – деп бош айтмайдыла. Эл тамата да тапхан эди аллай сёзлени манга айтыргъа. «Сенича низамлы адамны мен къайда табарыкъма!» – деп. Жюрегим эрип, аны жумушуна хазыр болуп къалдым.

– Сау бол аллай ишни манга ышаннганынг ючюн, – дедим. – Керек эсем, мен санга угъай деп къалай айтырыкъма?

Айтсам да, къыйынмыды Эл советде бир кюн телефон аллында олтургъан? Сакълаууллукъ ыйых кюннге тюшген эсе уа, аны не башхасы, энди мени саулай кюнлерим да ыйыхдыла. От этеме да, печъни жылытама, диванда сыртымдан тюшеме, ох деп. Эсима тюшсе, телефонну чалама да, бирле бла жаншап, эрикгеними кетереме. Ма бары болгъаны.

Хау, тамата бла алай келишдик. Ол районнга жюреги хош болуп кетди.

Мени жюрегим андан да хош болур эди, Вазипат этими былай ашамаса. Эл советде сакълауул болуп олтургъан жууаплы иш болгъанын, аллай борчну кимге да ышанып кьоймаучуларын анга не деп ангылатхын? Э-эх, жокъду аллай шыйых, тиширыгъа барын ангылаталлыкъ! Мен а, не жашырыу, манга къыйын, жууаплы ишни буюрсала, бек къууаныучума.

Вазипатны жаншагъанына иги кесек тынгыладым да, былай айтдым:

– Неге жарсыйса, гурагъа алай бакъгъанбыз, энди аны экеулен болуп да кючден кётюрлюкбюз. Отун жыйгъанбыз, майна арбазда къалаула. Мен бир кюн алайда олтургъанлыкъгъа, бизни юйюбюзге не хата тюшерикди? Жангы жыл дей эсенг а, жарсыма, биз анга бирсиледен аман тюберик туюлбюз. Этибиз бар, чагъырыбыз алай...

Тюз да мен «чагъырыбыз» дегенлей, мыйым от чакъгъанча болду: асыралгъан гюржю чагъырыбыз къалай болур деп.

Энди айтсам да жарарыкъды. Бир гитче жашыртынчыгъым бар эди, алыкъа кишиге да билдирмей тургъан. Вазипатха уа – бютюнда. Иш а неди дегенде, эки ай мындан алгъа эки шеша гюржю чагъырны сатып алгъанымды.

Аллыгъымы алдым, алай а юйюмде аны букъдуруп жер тапмай, амалсыз болдум. Бийчем, огъурсуз болгъанлыкъгъа, юй низамгъа бек

къаты адамды. Шёндогю тизгинсизлеге ушамайды. Тейри, юй тубюнде чычхан ызны да эслер! Андан бир затны жашыргъан не букьдургъан... не айтыу!

Хакъды, амалсыздан, элтип, бир жары атып къояргъа да болдум. Кёзюнг къыйса уа! Сагъышха къалып тургъанымлай, гуму эсима тюшдю да, шешаланы ары кийирип, терен мюйюшде бишлакъ чыккырни артына салдым да къойдум.

Эсигизге алай келмесин, мен ол чагъырны кесим ичерге деп букьдургъанча. Угъай, ол мени жангы жылгъа асырауум эди. Жангы жылны къонгуроулары урулгъанлай, ашлаугъа салыргъа деп, акъылым алай эди. Не айталлыкъ эди ол заманда мени бийчем?

Алай а мени чагъыр шешаларым Жангы жыл жетгинчи аны кёзюне урунсала, сау кёрейим! Аны бла да къалмай, юсюме къая оюллугъу хакъды. «Къартлыгъынгда не чагъыр букьдургургъа къалгъанса?» – дер да, Аллахны да шагъатха чакъырып башлар. – Огъесе, Аллах бу затланы санга кечип къоярыкъмы сунаса? – деп, тобагъа къайтыр.

Ол да алайды, жарсыугъа. Вазипат билмегенликге, Аллах бла мен эртте айырылгъанбыз. Ол гюржю чагъырны жаратмай эсе – аны ишиди. Мен а, жашырмайма, аны бек сюеме. Хар кюнден демем, алай а шеша башын ачаргъа сюеме. Байрамлада, къонакълыкъда. Ашлаугъа эт келсе, гюржю чагъыр аны нёгери болургъа тийишлиди!

Энди аны тенглешидирип ючюн айтама. Чорт кесип айтыргъа да боллукъма: къара чёмюч бла бир гюржю чагъыр къанынгы иги ойнатады, аны не букьдурлугъу барды!

Аллай сагъышладан сора шошчукъ гумугъа кирдим да, шешаларым тургъан мюйюшге сыптырылдым. Да Вазипат ызынгдан кёзлерин жандырып тургъанлай, аланы тургъанларына-къалгъанларына къалай къарарыкъса!

Чындайларымы ёрге этген сылтау бла ийилдим. Къолуму мюйюш таба узатханымлай, Вазипат, жин кибик, къатымда сюелип къалса боламыды!

– Не адыргы этип айланаса?

– Да бош, – дейме, – табаным кичитгенди да...

– Сора табанынг кичийди? – деп, ышармыш этди ол. – Башха ауруу иш а тийген болурму?

Бу жол да кетди огъум терсине. Къуругъан тилим, не айтыргъа билмей, къурушуп къалмаймыды.

– Барма, – деп чорт салды Вазипат. – Ауругъан эсенг, бир жары да барма, жат да, солу, мен а врачха чабайым.

– Мени ауругъаным жокъду. Мени табанларым хар заманда да кичиучюдюле, аны ючюн энди не дауур этер кереги барды?

Вазипат манга тюрслеп, ишекли болуп къарады.

– Сен табанларымда кичиуюм барды деп бир заманда тарыкъмагъанса, – деди ол. – Кел, жерингде тур, барма бир жары да.

– Угъай, барлыкъма.

– Тынчлыгъы болмагъан! – Вазипат теренден кючсюндю. – Анангдан

туугъанлы юйден къачхандан суйгенинг болмады. Бирде къарасанг, тачанкагъа, атлагъа, бирде – гумагъа (склад), хы, анда сен къалауур эдинг. Энди, Аллахха шукур, не арбачы туююлсе, не къалауур. Дагъыда тынмайса. Бар, барлыкъ эсенг, советинге.

– Бусагъат чыгъама... – къолум а мюйюш таба тартады.

Вазипат а – не, ити жипден ычхыннганды да, бардырады. Мени эсимде уа ол туююл, къууанама – шешаларым жерлеринде! Бетиме ышарыу окъуна келди.

– Дагъыда кюльорге кюрешгенин кёр аны! – деп, этеклерин къакъды Вазипат.

Мени жунчугъаным кетди. Олсагъатдан сылтау да тапдым.

– Да мен кюлгенми этеме да? – деп, бетими тюз да ёлген адамны кёргенча тюрлендирдим. Олму жарады, жаншарпы эрикди – багъалы къарт бийчем мени къойду, мен да сакълауул жумушума кетдим.

Алай бу айтханларымы бары жаланда сёз башыдыла, былай айтсакъ, – боллукъ хапарны кириши. Алайсыз да боллукъ туююл эди. Алгъа ашлаугъа хант салмасанг, артда не сыйлау боллукъду!

Хау, Эл советге келдим. Бек алгъа от этип, печьни жылытдым. Чурукъларымы тешдим да, диванда узатылып жатдым.

Терк окъуна жылы болду. Жукъум келгенин сеземе. Алай а тюз чырым этип башлагъанымлай, кесими силкдим. «Бу неге ушагъанды, Аббас, – дегенни айтдым. Низамынг олмуду – сакълауулда тургъанынглай, жукъугъа алдатып!» Жукъу дегенинг олсагъат окъуна думп болду.

От да гур-гур этип жанды. Айтхан ушаем да бу печьни юсюнден. Хау, аны бизни эл таматаладан бири бир мюйюшден бирине тёрт кере кёчюргенди, бешинчи кереге уа таматаны кесин кёчюрдюле. Болгъан эди, хау, аллай иш.

Бу жол аны юсюнден туююлдю хапарым.

Сакълауулда былай жангыз къалгъан заманынгда, эсинге не тюшмейди. Бютюнда келген жолунгда 60-ха чыккъан эсенг. Ма алай, мени эсеме да кёп зат келеди. Сейири уа – мен кесими Вазипатыма къалай тюбегеним. Юйюр болуп башлагъаныбыз... Арбачы болгъаным... Жаз башы сабан ишлени не кюз артында тирлик жыйгъанда, башкъарманы да жаныма олтуртуп, тачанкамы букъу этдирип бардырыучум... Колхоз гуманы* сакълагъанымда уа аманлыкъчы Жабарны къалай тутханым...

Не сёз, аз сынамагъанма. Мени жашау жолуму бирле киногъа алдырсала эди, ол ненча сериялы болур эди! Айтайым – тауусулмаз кибик!

Вазипат эсеме тюшгенде уа, жүрегим терк-терк уруп башлады. Не десенг да, экибиз бирге жашагъанлы къыркъ жылдан озду. Ол кёрмеген да не къалды деп, халалыма жаным окъуна ауруду. Мени куююмю кётюрюп жашагъан окъуна бир уллу сынау эди тиширыугъа! Ой, ийсагъан, анга бир саугъа этер эди деп келди ол чакъда кёлюме. Эсинде болмай тургъанлай къууандырырча. Алай не этерге боллукъма?

---

*Гума бла гумуну бирча ангыламазгъа. Гуму – юй ичинде аш-азыкъ сакълагъан, жылытылмагъан, асламында къарангы отоуду. Гума – элни тенг ырысхысы сакъланган, мамырлыкъда тюрлю-тюрлю сабан керекле, ёзге адырла тургъан, уруш заманды сауут-саба сакъланган уллу, бир-бирде уа таша мекамды. Арсенал. (Кёчюрмечи).

«Намаз этсем а?» – деген акъыл башыма урду.

Аллах бла арабыз хазна болмаучусун биягъында мен сизге айтханма. Алай халалынгы бир ыразы этер ючюн не тюрлю антны юсю бла да ётерге жарайды. Намаз этгенлигиме менден къорарыгъы жокъ, Вазипат а кесине бир уллу игилик этген сунар. Артдан-артха ол кеси да тынгысыз болгъанлай турады – Аллахны аллына не айтып барлыкъса дегенни айтып. Биз бир юйюор болгъанлы, мен сени намазлыкъгъа сюелип кёрмегенме. Алгъын ишлеген да эте эдинг, заманым жокъду деп, сылтаунг хазыр эди. Энди уа? Пенсия аласа, ол къайгъынг жокъ, бу къайгъынг жокъ... Аллахны ыразылыгъын алыргъа кюрешсенг а...

Ол айтханнга кёре, пенсияны да манга Аллах береди.

Угъай, мен бу жерни юсюнде не игилик кёрген эсем да, Аллахны ахшылыгъындан угъай, Совет властыны кючюнден кёргенме.

Да Вазипатха алай а бир айт! Не айып, ол Эл советде ишлемегенди, политика дегенинге ол менича байлашмагъанды, сора Аллах демей, не айтырыкъды?

Печимде от да жанады. Эл мехкеме къызыу окъуна болду. Къой, не болса да, намазгъа бир сюелип кёрейим деп, таукел болуп турдум. Аллах, аны билип, манга бир игилик этсе – иги, этмесе да – ол къыллы къалайым, Вазипат а бек ыразы боллукъду.

Алай деп, тегерегиме къарагъанымлай, къайда болгъаным эсима тюшдю. Эл советде! Мехкемеде! Элни комиссары болуп, жангы жашауну къалайдан башлагъан эсем, тюз ма алайда! Да къалай кёрюнюрюкдю ол – совет байракъны тюрлюнде намазгъа ийилген? Жарамагъан иш, уллу айыплыкъ.

Жюрегим жерине келип, жериме олтурдум. Къалай иги болду озгунчу бары эсима тюшгени. Аллах кёреди, юй бийчеми бир зат бла ыразы этерге сюе эдим. Да ол, Аллах дейме, Эл советни, коммунист мехкемени къатына къоймай эсе, Эл совет а Аллахны истемей эсе... менмени тёречи?

Намаз къайгъыны башымдан кетердим.

Диванда сыртынгдан тюшюп жатхан а бир иги. Жат да, сагъышларынгы эт да тур. Телефон зынгырдаймыды деп сагъая...

Шо бирле окъуна чалгъа эдиле бу къуругъан телефонну.

Угъай, чалмайды киши да. Чолпусу от бла тенг жанады, «ал мени, ал, бур да, сёлеш», – деп чакъыргъанча. Алайда тюшдю эсима: «Тохтачы, Баширге бир сёлешейим, – деп. – Сёлешейим да, эрикгеними кетерейим». Ненча ай озду, Вазипат да, мен да аны кёрмегенли. Бир бирге барып, келип, саулукъ-тынчлыкъ сормай тургъанлы... Баширге да сёлешгенем десем, Вазипат алай къууаныр...

Сиз Башир а кимди деп сорургъа да болурсуз. Ол а, шуёхларым, Вазипатны къарындашындан туугъанды. Район арада жашайды.

Къысхасын айтып къояйым, чолпуну алдым да, къулагъыма салдым. Чалдым ары жанындагъына. Къара тынгылау, къабырда кибик. Агуман болуп тургъанымлай, бир тюрлю тиширюу ауазла эшитиледиле – ауаз десенг да, тюз жаз башында чыпчыкъ жырлагъан тауушла. Билесиз, жаш

тиширыулары ауазлары хар заманда хычыуун болуучуду. Вазипатны жаш заманында ёню бюгон да кьулагъымдады.

– Къызчыкъ, – дейме, ол ариу ауазлы телефонистка болгъанын ангылап, – жашауунг узакъ болсун, огъесе уа Баширни фатарына бир чалсанг эди...

– Номери къалайды? – деп сорады жарыкъ ауазлы.

– Сен кёп жашагъын, аны билсем а... Ол мени юйдегими къарындашындан туугъанды. Районну битеу школарына оноу этген адамды.

– Бусагъат, бир азчыкъ сакълагъыз... – деп зынгырдады телефонистканы ауазы. Зынгырдады да, тохтап къалды.

Ма энди жетдим хапарымы айтыллыкъ жигине. Бёлмей, тынгылап туругъуз.

Тамаша десенг! Эсде болмай, анасыны бла къызыны арасында ушакъны эшитип къоймадыммы! Жангыз бир сёзюн буруп айтсам, боюнуму кесигиз – биреуню сёзюне тынгылагъан да суйген ишим туююлдо. Алай не этериксе, Баширге сёлешеме деп, жардан учхалап, суугъа тюшгенлей, эки тиширыуну ушагъына тюшюп къалмадыммы!

Къулагъыма салып тургъан чолпудан телефонистканы ауазы ёчюлгенлей, ары, жел ургъанча, эки жангы ауаз тюшюп къалды. Бири – къыз тиширыуну ауазы, бирси уа, баям, уллаяракъ къатын. Телефон чолпудан бир жанына чартлагъанча окъуна болдум. Бу неге ушагъан жомакъды дейме.

– Нани, ол дегени уа – анам, багъалым, – дейди иничке назик ауаз. – Шахарда манга жыйрыкъ ал. Школубузда жангы жылгъа той боллукъду. Тепсеген этерикбиз. – Къарайма да, къызчыкъны анасы шахардады, къызчыкъ кеси уа – элде. «Жаншасынла, не ишим барды, – дейме ичимден. – Айыпды, чолпуну жерине сал да къой».

Болсада, аталмайма чолпуну. Телефонистка манга Баширни фатарын табаргъа айтханды, табып, сёлешигиз дерик эсе уа?

– Жыйрыкъ алмы дейсе? – деп, къайтарып сорады къатын. – Ненча жыйрыгъынг барды сени, жетмеймидиле! Тоба, сени жылынгда...

– Сени жылынгда, сени жылынгда... Къуру алай айтып тураса, – деп, къызчыкъ ёпкелеуло болады. – Сен энтта мени сабийчик сунуп тураса, мен а энди сегизинчи классда окъуйма. Минатха жангы жыйрыкъ тикдиргендиле. Любагъа да...

Биреуню ишине къатышхандан Аллах сакъласын, бютюнда киши сенден аны излемегенде. Билмейме, бу жол а манга не болгъан эсе да, – къызчыкъны жиямсырап тилегенине жаныммы ауруду, анасы анга жыйрыкъ алмаздан, къаты болгъанынамы чамландым, – нек эсе да, ушакъны ахырына дери тынгыладым.

– Эгечим, – деп, ауазымы не къадар жумушакъ этерге кюрешип, сёзге къатышдым, – айып этме, мени ишим туююлдо, алай... ёзге уа... тилейме ахырысы... къызчыгъынга жыйрыкъ ал...

Чолпуну шошлукъ бийледди. Бир кесекден а тиширыуну сейирсинген ауазы эшитилди.

– Кимди бу? Сахи, къатынгда ким барды?

– Бир адам да жокъду, – деди кызычыкъ.
– Эшитмейме, къан жауарыкъ, ким эсе да эр киши сёлешеди.
– Эгечим, сиз мени танымайсыз, – деп къошулама биягъы. Ауазым а, кесим да билмей, бир ийнакъ, тюз жау жакъгъан кибик. – Тёзалмай къошулгъанма ушакъгъа. Кёзюм кыймай. Быллай жарыкъ байрамда сен кызычыгъынгы мудах этерсе деп ийнанмайма.

– Керти айтады ол, керти айтады, Нани, – деди кызычыкъ, къууанып.
– Эшитмеймисе, ага не айтханын? Сау бол, воти! Ага! Сиз халал адамсыз.

– Сен шайтанса, шайтанса, – деди анасы, эде болмай кызып. – Кёремисе аны обур кылыкъчыгъын, кимни эсе да манга юсгюрюп... – Ангылайма: къатын не бек кыза эсе да, ауазында огъурсузлукъ жокъду. – Эсинге да келмез кибик, – деп, кеси аллына чамланады къатын а, – танымагъан адамын иш да нёгер этип. Уялмаймыса?

– Воти тюз айта турады сора уа, сау боллукъ. – Ол асыры къуаннгандан ёрге-ёрге секире тургъанча кёрюндю манга.

– Охо да, – деди бир кесекден къатын. – Алырма, алырма жыйрыкъ. Башхала окъуна алмай жарамаз деп тургъанлай, къалай алмагъын!

Аны бла мени келечилигим да бошалды. Чолпуну жерине салдым. Баширге да сёлешалмадым.

Диваннга таяндым да, шошлукъгъа тынгылайма. Кеси аллыма ышара тургъанымы сеземе.

Эй-а деп, сейирми этесиз?

Башыма келмеген акъыл жокъ. Мен сакълауулгъа кете туруп, Вазипатны тырманы эсима тюшеди. «Бу дуняда санга жетежагъы болмагъан иш табылырмы? Тоба, бек насыпсыз адамса...»

Да мен насыпсызмамы? Бошду. Биреуге хайырым жетмеген кюн жокъ. Ма бусагъатда да, чолпугъа анстан ауазы чалыннган кызычыкъны да къууандырдым. Къайда эсе да ёсюп келген кызычыкъ жангы жылгъа жангы жыйрыкъ кийип чыгъарыкъды. Кюл, ойна, балачыгъым Сахи! Жюрегинги дайым игиликге ач! Адамлагъа жарыкъ бол!

Сора ол кызычыкъны келечегине къууана, акъылыма былай келди: «Не да айтсын мени бийчем Вазипат, мен бек насыплы адамма!»

Басмагъа ГУРТУЛАНЫ Салих хазырлагъанды.

Багъалы окъуучула! Бизни журналыбызны «Къарындаш от жагъада» деген башламчылыгъы юзюлмегенлей кёп жылланы бардырыллыкъ мурадды. Журналда ишлегенле акъыл этгенден, кавказ халкъланы жазычуларыны сайлама чыгъармалары бла, аланы культуралары бла малкъар окъуучулары шагъырей этиу – ол халкъланы бирликлерине, биригиулерине, татлы къошишлукъда жашауларына себеплик этерикди. Аны бла бирге ана литератураны ключ-къарыуун бютион уллу этерикди, деберин кётюрлюкдю. Аны бла бирге уа – бизни халкъыбызны намысын да!

ЖУРНАЛНЫ РЕДАКЦИЯСЫ.

Тамырлары – жерде, бутактары – бийикде

Таукенланы Малкърбийни кызы Галина 1943 жылда 15-чи июньда Къашхатауда тууганды. Ата-сын, Элбрус районну прокурорун, 1944 жылда тутхандыла. Сегизайлык Галина Къыргызызга анасы бла кѣчгенди. Школдан сора Къабарты-Малкърны музыка училищесине окъурга киргенди.

1964–1969 жыллада Москвада Луначарский атлы театр институтда (ГИТИС) музыкальная комедия факультетинде билим алганды.

1969 жылдан бери Музыка театрда ишлейди, аны солисткасыды.

Жырчы кѣп оюнлада баш рольланы ойнап, баш партияланы да жырлаганды. Ол санда бу оперетталада: «Севастопольский вальс», (Любаша Толмачеваны), «Моя прекрасная леди» (Элиза Дулитлни), «Цыганский барон» (Адельни), «Летучая мышь» (Саффины), «Цыганская любовь» (Илонаны) ойнаганды. «Молодая гвардия» бла Зумакулланы Танзиляны либреттосуна кѣре салынган «Верность» деген опералада Любовь Шевцова бла Аслижанны партияларын жырлаганды. Жырчы дагыда «Приключения Буратино» деген сабий музыка оюнда Буратинону, «Проделки Ханумы» эм «Похождения Дон Жуана» деген спектакльде Хануманы бла Дон Жуанны эм дагыда кѣп рольлада ойнаганды эм эсен кетмезлик сыфатла къураганды.

1976 жылда Таукенланы Галинагъа КъМАССР-ни сыйлы артисти, 1982 жылда уа Россей Федерацияны сыйлы артисти деген атла аталгандыла.

Жырчы эстрада жанрда да ишлейди. «Гапалау», «Таукъан», «Элбрус», «Уллу Хож» эм башха халкъ эм эстрада жырланы жырлаганды.

Арт жыллада Таукенланы Галина Жабаги Казанок атлы сабийлени эстетика жаны бла юйретиу арада эм СКГИИ-ни культура эм искусстволаны коллеждинде вокалдан дерсле береди.

Жырчыны юч энчи концерти да болгандыла.

Таукенланы Галинаны сахнада жашаууна къарасакъ, ол тынч, къайгысыз ѳтгенди деригибиз келеди. Бютюнда аны бийик, сыйлы атларын эгерсек неда жырчыны къртаймагъан сыфатын кѣз аллыбызгъа келтирсек. Алай искусствода къуллукъ этгенле биледиле, тиширыу чархын-бетин жашлай сакълап, ауазы да «къртаймай» турур ючюн, Галинача, бийикликге жетер ючюн да къаты, бек къаты ишлерге керек болганын. К.С. Станиславский, айтхылыкъ актѳр эм режиссѳр алай айтханды: «Сахнада эм женгил актѳр олду, къараучугъа кѳрюнмей, инбашларында бек ауур югюю болган». Бу сѳзле Таукенланы Галинагъа бек келишедиле.

Ал жыллада, Галинаны таныгъынчы, жашлыкъдан, сахнаны хар жанындан да иги билгинчи, мен аны менсинген, «акъсюек», бир кесек кокаланган тиширыугъа, жырчыгъа да санагъанма. Жашау аны бла тубете башлагъанда уа, жырчыны фохмусу бютюн терен ачылды, аны тиширыу къачына уа бютюн да сейир этеме, уллу хурмет да бере. Ол къатышып, кѳп концертлеге къа-

Таукенланы Галина КъМР-ны культурасыны келечилери бла

рагъанма, эки юбилей ингиринде да болгъанма. Алыкъа да концертден концертге Галина жангы жырланы хазырлап къошханы хар жолдан къууанчлы ингирни жарыкъ, башхалагъа ушатмай, кесича этерге къурешгени ол алыкъа да излеуню жолунда болгъанын кёргюзтеди.

Эрттеден да аллай къылыгъым барды, искусствону адамыны юсюнден газетде статья болса, аны кесип алып, керек болур деп асырагъан. Жарсыугъа, жылын, кюнюн жазмагъанма, бир къауум жыл алгъа «Заман» газетде Акъайланы Тахирни «Тейриле саугъасы» деген, Таукенланы Галинаны юсюнден статьясы басмаланган эди. Мени оюмуна кёре, ол жырчыны юсюнден эм иги статьяды. Автор анда Галинаны репертуарына багъа бичмейди, кеп тюрлю жанрда ишлегенин да белгилемейди. Жангыз да бир жырны юсю бла халкъыбызны бай хазнасын ачыкълайды, ол жырны эм сыйлы кёргенин, «аягъы талчыгъан таякъ алып, жюреги арыгъан жыргъа таяныр» деген сёзню да эсгерип, жырчыны ауазы кёкден, кюнден, табийгъатдан келгенин ачыкъ этеди. Бек аламаты уа, тейрилени саугъасыды дейди. Аны ауазы, жыры да къаллай сезимле туудургъанын да айтады Тахир: «Галинаны жыр айтханына тынгыласанг, тамырлары ачылгъан жюрекни къол аязынгда тутханча боласа. Алай ачыкъ боладыла жырчыны жан сезимлери. Ма андады жырчыны биз толу ангылаялмагъан Тейрилик кюню. Айта тургъан жырына къошулуп, саулай жаны бла, жюреги бла анга сингип, аны бла бир болуп, алай келеди Малкъарны жырчы къызы бизни кёз аллыбызгъа. Угъай! Жюрегибиз! Жаныбыз! Тинибизге! Аллай фахму уа адамгъа жаланда кёкден тюшерге боллукъду. Жаланда Аллах береди жерде жашагъан инсаннга аллай фахму, аллай къарыу».

Дагъыда Акъайланы Тахир ачыкъдан айтмагъан, алай, мени оюмуна кёре, бу статьяны тизгинлеринде жашырылынып тургъан бир акъыл барды: автор жырны Къууанчы аятларына тенг этеди. Бурунгу малкъарлыла сёзню

атха тенг этгендиле, «жырсыз кьалгъан – кюнсюз кьалгъан кибик» дегендиле. Тахирни оюму да кертиден узакъ тьююлдю деп келеди кълюме.

Заман да бара, жырчы бла тубеше тургъанда, мен да тюшондюм ол кьарыуун жерден, табийгъатдан алгъанына. Аны анасы кѣчгюнчюлюкде жангыз кесинлей алты сабийин ѳсдюргенди. Ол Галинагъа битеу жашаууна дерс болгъанды. Сахнада ишлей тургъанлай, юч сабийни ѳсдюрюп, музыка оюнлада баш рольланы жырлап, юйюне, сабийлеге, эрине да кьараргъа кьолундан келгенди. Сѳзсюз, бу таулу тиширыууна кьатылыгъыды, юйюрюне сакъ болгъаны. Бир интервьюда Галина: «Сабийле, анагъача, бир башха адамгъа керек тьююлдюле. Мен да алагъа эталгъанымы аямазгъа кюрешеме», – деген эди.

Дюгерли жаш Казбек Дзудтагов бла бир юйюр кьурагъанды. Ол режиссѳрду. Галина юйню ауурлугъун анга жетдирмегенди. Жылдан-жылгъа кесинлей юч сабийге, эки туудукъгъа кьарагъан анга кыйыныракъ болгъанын да айтады. Алай ол ана, амма борчларындан ыразылыкъ тапханын да жашырмайды.

Бир ушагъыбызда Галинадан былай сорама:

– Сени дачада ишлегенинги юсюнден таурухла жюрююдюле. Аны сылтауу недеди – сабийле ючюнмю, ишлеп, кьымылдап тургъан саулукъгъа игиди депми, огъесе хауада, табийгъатда кюреширгеми сюйгенингденди?

– Винни Пух айтханлай, биринчи, экинчи, ючюнчю да биргедиле... – деген эди ол. – Кертиси бла да, бахчада кюреширге бек сюеме. Элде туугъаным себепли болур, жер мени кесине тартхан этеди. Аны бютюнда артдан-артха ангылайма. Сора кыйын заманда жашайбыз. Бютюнда искусствону адамы хар неге да эс бек бурады, кьайгъыладан бек кыйналады, кьуруда стрессле болгъанлай... Налогла тѳлерге бараса да-стресс, базаргъа бараса да алай... Бирле анга амалны ичгиде табадыла, экинчиле, бирге жыйылып, ойнап-кюлюп, алай тап халгъа келедиле, мен а дачагъа барама. Жалан аякъ ишлейме. Кьудуретде жюрегим хошлукъ, тынчлыкъ табады, аман энергияны да жер кесине алады...

Алайды да, Акъайланы Тахирни оюмуну тюзлюгюне тюшюнебиз. Жырчы кьызгъа фахмуну, кьарыууна да жер кеси береди. Ол да анга ыразылыгъын билдире, ашыгъады, анасыны кьоюнунда тынчлыкъ тапханча, андан ырахатлыкъ табады.

Мени жырчыны табийгъат бла, жер бла байламлыгъыны юсюнден айтханым бошдан тьююлдю. Илмуну, искусствону келечилери бла да тубеше тургъаным себепли, быллай акъылгъа келгенме: адам туугъан халкы бла, туугъан жери бла, тѳгерегинде табийгъат бла бирлигин сезмей эсе, аны илму, сахна иши да терен магъаналы болур амалы жокъду. Аллай адамны хар этгени биркюнлюкдю, биржыллыкъ. Терекден кюз артында жерге тюшген чапыракъчады. Таукенланы Галинача инсанланы уа терекле бла тенглешидирирге боллукъду, кьарыулу тамырлары – жерде, бутактары, кѳгетлери, чапыракълары да кюннге, кѳкге тартына...

Таулу кьыз консерваторияда окьуп, анда алыргъа сюйгенди вокалдан усталыкъ. Ары кириден алгъа уа жырчыла училищени бошайдыла. Ол Нальчикдеги музыка училищеде окьуй тургъанлай, аны Москвагъа, ГИТИС-ни музыкальная комедия факультетине башха жашла, кьызла бла жиберирге дейдиле. Ол окьуу юйню юсюнден хапары болмагъан Галина алгъа: «Ол а неди?» – деп да соргъанды. Артда аны бошап келгенден сора ангылагъанды

жаш жырчы ГИТИС анга сахнагъа уллу, къууанчлы да жол ачханьын, анда вокалдан сора, тепсеуден, сахнада сёлеширге юйрениуде дерсле бары да аны керекли «жюго» болгъанларын.

Жаш жырчыны Нальчикге къайтханы битеу да республиканы культура жашауунда бек магъаналы иш бла байламлы да болгъанды.

1969 жылда 17-чи октябрьде Нальчикде Музыка театр ачылады. Константин Листовну «Севастопольский вальс» деген опереттасында Галина баш жигитни – Любаша Толмачёваны ролюн ойнагъанды. Ол ГИТИС-де бла Гнесинле атлы училищеден окъугъан Къабарты-Малкъардан баргъан эки къауумну да диплом оюнлары эди. Аны премьерасындан сора белгили болду: музыка театры туугъаны, тюненеги студентка Таукенланы Галина уа аны эм фахмулу артисткасы болгъаны да.

Ал жыллада театрда ол къатышмай, хазна жангы оюн салынмагъанды, анга деп алгъандыла чыгъармаланы асламын. Бютюнда Элиза Дулитли («Мая прекрасная леди» оперетта) бла Анжеликаны «Чёрный дракон» оюнну белгилейди ол кеси уа. Былада толу ачылгъанды Галинаны драма актриса, жырчы хунери да. Алагъа къошулуп, бу оюнлада анга тепсерге да тюшгенди.

Жырчы ариу да, субай да болуп, бай ауазы да болса, режиссёрла аны жалаанда бир ампулада хайырланьыргъа ёчдюле. Галина уа не заманда да тюрлю-тюрлю рольланы ойнаргъа, башха болумлада ишлерге итингенди. Къуру сиймеклик тарьгъан жаш къызланы жашаулары бла жашап турмай, сёзге уста, оюнну-кюлкюню сийген, эр кишилеге да сансыз болмагъан тиширыуну – Комариханы – ролюн жырчы кеси тилеп алгъанды баш жигитни – Софьяны орунуна. Аллаи рольну хазырлай, актрисаны, жырчыны да комедиягъа фахмусу, темпераменти, жашауну терен сийгени ачылады. Артистка ол рольну юсюнде жангылмагъан эди.

Бир къауум жыл алгъа режиссёр Солтан Теуважевни айтханы да эсимдеди: «Музыка театрда «Хануманы» жангыртъыргъа дейдиле (оюнну салгъан ол эди), баш жигитни ролюн да башхагъа берип. Аны, Таукенланы Галинача, алыкъа бир актриса ойнааллыкъ туюнюдю». Кючбюсюреу режиссёрну бу сёзлери эм уллу махтаудан да бийикдиле.

Жырчыны дагъыда барды экинчи сиймеклиги: ол малкъар халкъ жырлагъады.

– Малкъар халкъ жырланы, эстрадада уа лирикалы жырланы айтыргъа бек сюеме, – дейди Галина. – Музыкасыз (акапелла) айтылгъан малкъар жырла – алыкъа уллу эс бурулмайтургъан, таркъаймагъан байлыкъды. Ала

Таукенланы Галина эгечлери Рая, Фатимат эм Римма бла

бла ишлерге, аланы кыраучуга, кесиме да ыразылыкка, бек суйюп жаздырылгык эдим.

Бир кыауум жыл алга концертлени биринде Таукенланы Галина бла Бапыналаны Зариф музыкасыз зикир айткан эдиле. Профессионал жаны бла бизни эстрадада аныча мени жюрегими кеп жырла кызгамагандыла. Ол бир бирин толтурган, бир бирин байкыдырган дуэт эди. Ушагыбызда аны эсергенимде, жырчы былай дейди:

– Кесим да акапелла жырласам, ишимден уллу ыразылык табам. Бирле музыка болмаса, сахнада жырлаймайдыла. Мени уа аллай жарсыуум жокду. Концертледе аз тюрлю зат болмайды, аппаратура тап ишлемегенин ангылаганымлай: «Мен халкы жыр айтайым», – дейме да, эстрададан эсе, анга иги тюбейдиле. Ол заманда жырчыны чархында хар тамыры ишлейди. Музыкасыз айтса билинеди хар кимни да фахмусу, ауазыны кючу, жюрек, ниет байлыгы да.

Галина жырны сайлай, ол аны ауазына келишгенине, ич дунясыны жууктулугуна да кыраайды. Аны жюреги бла етдюрюп, хар сезюн, айтылган болумну кесиники этмесе, кыраучуга эшитдирирге базынмайды. Аны эр кишиле жырлачу «Гапалауну» репертуарына кышарга базыннганы да жигитлигиди. Анга жолу уа жырчыны тынч туююл эди. Аны юсюнден мен башында сагынган Акбайланы Тахирни статьясында окуйбуз. Автор анда жырчы кызы негерине айтханын келтиргенди: «Билемисе, «Гапалауну» хазырлаган кылай кыйын болду. Сезлерин, макхамын да тиширйуну еннюне келишдирирге керек болуп... Бу жырны айта туруп, кесими аны магханасына, аны ич ауазына, аны жюрек тебиуюне келишдирирге бек кыйын болду. Сора...келюм тола да кыала... Ахырына дери айталмай...»

Жырчы кесини кырыуун, жюрек кючюн да аямай ишлегенин ангылайбыз. Жырчыланы жырчысы Отарланы Омар да Таукенланы Галинага бийик бага бергенди: «Усталаны кыайсы да мен билирими билдим, усталыккыны бийик теппесине миндим дегенни айтды эсе, ол адамны усталыккы жаны бла елгенге сана да кыой. Бизни Галина уа аллайладан туююлду. Кеси кесин тохтаусуз ишлетгенлей турады.»

Бир кыауум жыл мындан алга Ленин атлы проспект бла энишге бара турама. Галина уа энишгеден келе эди, кеси сагышына кетип, бир затла да

Галина жашы Мурад эм кызы Лиза бла

шыбырдай. Кыатына жетгенимде, саламлашам. Ол а, хуржунундан бир кыагыткыны чыгарады да, бир сезню магханасын сорады (кыайсы болганы эсимде туююлду). Аны юсюнден да селешебиз да, айырылабыз. Мени уа келюме Галина жыргыа

Галина сохталары бла (2007 жыл)

орамда, къайда да юйрене кёреме деп келген эди. Ушагъыбызда аны сагъынама да, ол а былай айтды:

– Тюз айтаса. Бютюнда жангы жыр бла болады алай. Троллейбусда бара туруп, кеси аллыма жырлап келип, хуржунумдан сёзлерин чыгъарып, алагъа къарап, дагъыда жырлайма. Ол чыгъармачылыкъ бла кюрешген адамны харкюнлюк ишиди. Кечеле бла жукълялайма да турама – жангы жыр мангълайымы бийлеп. Юч-тёрт кюнню айланама алай. Аны макъамы бла кече жатып, эртгенликде да аны бла бирге турама.

Таукенланы Галинаны юсюнден статья жазгъан манга бек жууаплы иш болгъанын тенг кызыма айтдым. Ол, бир ауукъну тынгылап туруп:

– Режиссёр Тамара Сафаровагъа жумушум болуп, бир кюн музыка театргъа барама. Ол а Галинаны концертин хазырлай тура эди. Жырчы уа: «Бу жырны малкъар театрны актрисасы (Токумаланы Рая) жазгъанды», – деп, жырлап башлады. Мен, жилягъанымы тыялмай, туруп кетип, тынчайып, алай кирген эдим, – деди.

Ангыладым сёз Рая, кёчгюнчюлюкню эсгерип, малкъар халкыгъа къонакъбайлыкъ этген къазах, кыргыз халкылагъа да ыспас этген жырыны юсюнден баргъанын. Мени уа эсиме жырчы кызыбызны бир интервьюда, кёчгюнчюлюкню эсгере айтханы эсиме тюшдю.

– Эсимдеди бир жарлы юзбекли киши, анга садакъагъа ун бериучю эдиле, ол андан кесине худур бишириучю эди. Мени уа уллу къара кружкам бар эди, аны да алып, жанында сюелип туруучю эдим. Худуру бишгенлей, манга жанлап, аны кружкама къуя эди. Кесине уа хазна зат кыймаучю эди. Худурну юйге алып келип, аны ичиучю эдик. Дагъыда анабыз ыйыкыгъа бир кере къалачла биширгени эсимдеди. Хар бирибизге бирерин берип, къалгъанын а чойге такыгъанды. Кече кёзюме жукъу кирмей эди – къалачланы ийиси бурунума уруп. Анабыз, туугъан жерибизге къайтсакъ, булкала ашап зауукъ этериксиз,

анда булкала терекледе ёседиле деп, кёл этдиргенди бизге. Артда, бери кьайтханымда, ол булкала кьайдадыла деп, излеп тапмай эдим...

Аны жашау жолунда жүрегин кьозгъарыкъ, ниетин байыкъландырылыкъ, сахнадан айтырыкъ ишлери, болумлары, тюбешулериде да кёп болгъандыла. Башында сагъыннган К.С. Станиславскийни айтханына кьайтсакъ, жырчыны инбашында кьараучугъа кёрюнмеген жүюгю ауурду. Ким биледи, Токумаланы Раяны жырын айт да ол кьайсы суратны эсгереди. Анданды Таукенланы Галинаны жыргъа жан сала билгени, ол аны айта, хар ким да кесини мудах, жарыкъ да эсгеруюне кетгени да.

Арт жыллада Россейни сыйлы артисткасы Жабаги Казаноко атлы сабийлени эстетика жаны бла юйретиу арада бла СКГИИ-ни культура эм искусстволаны колледжинде да вокалдан дерсле береди. Педагог ишге жырчы, биринчиден, бай сынауун жаш тёлуге берир ючюн, экинчиден а, Музыка театрда, алгынча, магъаналы иши болмай, анда жүреги излегенни тапмай келгенди. Аны юсюнден соргъанымда, ол бир жол: «Мен кесими сабийлеримден эсе, сохталарыма кёп заманымы береме», – деген эди. Анга аны дерслерине баргъан да тюшюнюрюкдю. Хар сохтасыны ауазыны энчилигине кёре ишлейди ол аны бла. Вокал искусство кьуру жыр айтыу туююлду. Жырчы кесин сахнада тийишли тутхан, тийишли кийинип чыкъгъан, кьараучугъа кесин суюдюрген да уллу искусстводу. Аланы барына да юйретеди устазлары.

Бу жаны бла сохталары бла бирге жетишимлери да барды Таукенланы Галинаны. Быйыл жаз башында жырчыны творчестволу ингириде аны сохталарындан кьуралгъан «Голлу» ансамбль тизгинлиликлери, репертуарлары бла да айырмалы эди.

Галинаны биринчи сохталарындан бири, культура бла искусстволаны колледжин бошагъан Атабийланы Жаннет: «Галина Малкъарбиевна мени экинчи анам кибикди. Ол манга кьуру вокалдан угъай, жашау дерсле да бергенди», – деген эди.

Жырчыны жаш тёлуге жүреги ачыкъ болгъаны аны адамлыгъыны шартыды, жангы тёлү хазырларгъа итиннгени.

Бир жол ол ишлеген эстетика арада кьууанчлы жыйылыу болады. Ол бошалгъандан сора да ары келгенле чачылмай эдиле. Анга уа замансыз кетген композитор Жеттеланы Мустафирни жашы Зауур да кьатышхан эди. Келгенле Зауурдан пианино согъарын тилейдиле, ол ийменипми, огъесе хазыр болмагъанданмы, унамай эди. Галина уа, шинтикни да алып келип, пианинону аллына салып:

– Россейни сыйлы артисткасы шинтик берип тилегенде, угъай деялыкъ туююлсе, – деген эди, чам халда.

Аны аллай жарыкълыгъына, жүрек ачыкълыгъына барыбыз да тюбегенлей турабыз. Кьайда тюбесе да, жумушакъ ышара, ариу сёз айтмай кетмез. Аны бла ол кесини бай жүрегини бир кесегин юлюш этеди.

Таукенланы Галинаны сохталары да сахнагъа терк-терк чыгъа башлагъандыла. Сёз ючюн, Алчакъланы Артур «Голлу» ансамбль бла жырлагъандан сора да, кеси жангыз да концертлеге дайым да кьошула турады.

Алайды, Россейни сыйлы артисти Таукенланы Галинаны терегини бутаклары да кюч аладыла, кюннге, бийикге тартыннганларын кьоймай.

САРАККУЛАНЫ Асият.

САУ МИЛЛЕТНИ МУХТАРЫ

Хар миллетни суратлау сёзю, искусствосу жаланда ол миллетни тарых-жашау ызын, адет-төресин ачыкылау бла чекленип кьалмай, анга башха халкъланы эслерин да бурады; алагъа ийнаныулу хапар айттып, ёз искусствону магъанасын бар инсанлагъа туура этеди. Филология илмуланы доктору, профессор Кючюкланы Зухура, бу затха энчи магъана берип, Къарчай-Малкъарны бусагъатдагъы этнохореогра-

фиясын къурагъан адамны – Къудайланы Мухтарны, юсюнден быллай сёзле жазагъанды:

«Къудайланы Мухтарны китапларын («Карачаево-балкарские народные танцы», «Карачаево-балкарский свадебный обряд», «Древние танцы балкарцев и карачаевцев», «Карчаево-балкарская этнохореография и символика») окъуй, быллай оюмгъа келесе: «Кавказда белгили балетмейстер, халкъ тепсеулеге эшикни башха жанындан ачып къурагъан, аланы къуралыу амалларын, алада болгъан тюрлю-тюрлю белги-леге улуу эс бургъан адамды Мухтар. Ол тинтгенди эм алгъа тепсеуледе геометрия оюмланы, сахна кийимледе орнаментни, тепсегенлени санларыны кымылдауларын – аланы барысы да энчи-энчи белгилени юслеринден хапар айтханларын. Кесини бай сынаууна таяна, тепсеуледе тюрлю-тюрлю жашырын амалланы, оюуланы (семиотика – система знаков) да, бурунгу малкъарны дуниягъа миф кёзден къурагъан бла да байламлы этгенди Къудайланы Мухтар. Алай бла халкъ тепсеуле нени юсюнден хапар айтханларын илму мурдорда ачыкылагъанды...»

Тепсеу искусствода болдургъан жетишимлерин, тукъум тамгъланы, жерлерибизни, хансланы, агъачланы, къанатлыланы, жаныуарланы атларын тохташдырып, аланы юслеринден этген жазыуларын чотха алгъан заманыбызда, Къудай улу сау миллетни Мухтарыды деп, жюрегибиз кётюрлюлюп айтыргъа базаынабыз. Бир элли жаш, колхозну агроному, жашагъан, ишлеген жеринде биринчи болуп, жашладан, кызладан той-оюн къауум къурап, анда халкъ тепсеулени атларын тиргизиуню кьолгъа алгъанында, бир-бирледен: «Мухтар кесине жетмеген зат бла кюрешеди», – дегенча сёзлени да эшитирге да тюшген эди анга. Ол озгъан ёмюрню алтмышынчы жылларында болгъан ишди. Энди уа балетмейстер, хореограф, этнограф къадарында Мухтарны аты тыш кыраллада да белгиледи.

Мен бу фахмулу, улуу тенгиги, тюз ниети да болгъан адамны юсюнден бу жолгъа дери да жаза-жаза тургъанма. «Жылла» деген китабымда (2006 жыл «Элбрус» китап басма) «Балкария» сахнагъа чыгъаргъа хазырланады», «Балкария», ахшы жолгъа атлан!» «Тепсеулерибизге тыш кыраллада да кьарс къакъдыла» деген атла бла басмаланган статья-

ларым да Къудайланы Мухтарны иши, фахмусу бла байламлыдыла. Бу жол а къолума къалам алдыргъан Мухтарны 70-жыллыкъ къууанчы, сора быйыл июнь айны ал кюнлеринде ол кеси башчылыкъ этген «Ас-алан» ансамбльни эм Тырнауузну сабий ансамбльлерини келечилерин элтип, Стамбулда «Тюрк дунясы» деген ат бла бардырылгъан халкъла аралы сабий тепсеу фестивалдан хорлам бла къайтханыды. Дагъыда былайда бир затны белгилей кетейик, Къудайланы Мухтар 2002 жылдан бери Тюркню 50 къыралны келечилери къатышхан халкъ чыгъармачылыкъны фестивалыны жюриини члениди.

Къудайланы Мухтарны юсюнден жазгъан заманыбызда аны «Балкария» ансамбльни къуралыууна салгъан къыйынын айтмай къоймайбыз, бу жол да ол төребизге кертичи болайыкъ. Мени «Жылла» деген китабымы 167-чи бетинде былай жазылыпды: «Бегийланы Абдуллах 1982 жылны 8-чи январында бизден, «Коммунизмге жол» газетни редакциясындан ишлерге телевидениягъа кетеди. Бегий улуну башламчылыгъы бла анда «Ахшы адет – халкъны бети» деген ат бла бериу къурайбыз. Мен ол бериуно он жылгъа жууукъ заманны бардыргъанма. Халкъдан бюсюреу, чакъырыу къагъытла да алып тургъанбыз ол ишибиз ючюн.

Айта кетейим, «Балкария» ансамбльни къуралыууна «Ахшы адет – халкъны бетиди» деген бериуюбюз себеп болгъанына ишексизме. 1988 жылда 9-чу августда кезиуло бериуюбюзге фахмулу тойчубуз Къудайланы Мухтарны бла Хасанияда жашагъан хурметли акъсакъалыбыз Текуланы Махайны чакъырама. Бизни къайгъы этдирген, къууанчларыбызда той этилмегени, клублада миллет тепсеулеге, халкъ жырлагъа юйренирге жаш тёлю хазна кёл салмагъаны эди. Ол запланы юслеринден ушакъ эте келгенибизде, Мухтар былай айтады:

– Не ары-бери десек да, миллетибизни кесини энчи къырал тепсеу ансамбли болгъунчу, бизни миллет искусствобузуну ол бёлюмю ёмюрде да айнырыкъ туююлдо. Аны юйретиу магъанасы да бек уллу боллукъду – аллай ансамбльни тоюна къарагъан жашла бла къызла тепсеу искусствогъа уллу кёл саллыкъларына сёз жокъду.

– Мухтар, ким да сагъыш этерча оюм айтдынг, – деди Махай. – Кёлгъа алыгъыз ол ишни, бизден – акъсакъалладан, къаллай болушлукъ керек эсе да, къолубуздан келгенни аямазлыгъыбызгъа ийнандырама сени...

Алай ол бериуюбюзден сора бизни ушагъыбызгъа ыразы болмагъанларын ачыкъ айтханланы сёзлерин эшитирге да тюшдю башында ансамбльни къуралырын соймегенледен... «Республиканы экиге юлеширгеми айланасыз?» – деп, болмачы сылтауну чурумгъа тута эдиле ала. Насыпха, ансамбльни къуралыуун киши тыялмады. Аны жарау этгенин – репетициясын тамам бир айдан телевизор бла кёргозтдок. Ол кюн мени ушакъ нёгерлерим Къудайланы Мухтар – ансамбльни балетмейстери, Журтубайланы Махти – илму-излем институтну илму къууллукъчусу.

Ансамбльни къуралыууна бек уллу къыйын салгъанла Къудайланы Мухтар бла Къайталаны Исмайыл болгъанларын хар заманда къууанып, ёхтемлик бла айтабыз, – ол а керти ишди. Алай бу затха сау халкъ уллу магъана бергенди, къолундан келген болушлукъну да артха салмагъанды. Мен окъуна организацияладан, учрежденияладан, предприятияладан юч жыйырма минг сомгъа жууукъ ача жыйып бергенме. Заманына кёре,

ол уллу ахча эди. Ансамбль кьуралгъан сагъатда ким не бла болушханы Мухтарны кьагъытларында жазылыпды. Ол Тюркде чыкьгъан «Кюзгю» деген журналгъа (аны редактору Батчаланы Хидает) берген интервьюсунда да айтханды Къудай улу ол затны. Анда ол бизни телевизор бериуюбюзню сагъыннганы ючюн да сау болсун.

Быллай шартланы окъуйбуз Мухтарны кьагъытларында: «Ансамбль кьурала туруп, бу адамла бизге берген затла: Биттирланы Асхат – тегене, Боллуланы Юсюп – агъач кьашыкьла, Таппасханланы Адилгерий – сый кьанга, Бёзюланы Лиза – кьалпакьла, Къабарты-Малкьарны агромелиоратив институтуну устазы Темиржанланы Махти бла Атабийланы Исмайыл, поэт Ёлмезланы Мурадин – ариу ишленнген кийик мойюзле, поэтле Додуланы Аскер – талкы, назмучу Геккиланы Магомет – кийик тери...»

Ансамль кьуралгъан кюнден башлап, анда кёп заманны тепсеген – фахмулу тойчубуз, бусагъатда телевиденияны (49-чу каналны) редактору Ахкёбекланы Аслан мени бла ушагъында былай эсгереди:

– Мени тюз ангылагъыз барыгъыз да, ансамблибизни кьураугъа битеу халкыбыз кьатышханды. Эсимдеди биринчи кюнледе адамла, бизге келип: «Жашларым, кызларым, бу ахчачыкьны бир затыгъызгъа жаратыгъыз», – деп, пенсияларындан юлюш чыгъарып тургъандыла. Тиширюула уа кюбюрлеринде кёп жылланы ичинде сакъланнган кюпеслерин, гыранчаларын, тюймелерин, бел бауларын ансамльге саугъагъа бергендиле.

Не уа ансамблин биринчи артистлери кеслерине иш хакъ излемей, солуу деген не зат болгъанын билмей, эрттеди, кечди демей, кьалай кюреше эдиле, Улбашланы Мутайны бла Къудайланы Мухтарны башчылыкьларында – кьууанчлары кьыйынлыкьларын унутдура. Ол санда халкь быллай жашланы бла кызланы атларын бююн-бюгече да жюрек ырызлыкь бла сагъынадыла. Ала Апполаны Альберт, Толбайланы Магомет, Аппайланы Магомет, Османланы Светлана, Къараланы Лейла, Зезазаланы Аминат, Атабийланы Лида, Ахматланы Лейла, Ахметланы Мадина, Журтубайланы Оксана, Жансюйланы Жаннета, Ахкобекланы Аслан, Энейланы Магомет, эгеч бла къарындаш Токумаланы Марина бла Борис, Таукенланы Мурат, дюгерли жаш Станислав Будаев, оруслу кыз Ольга Черныш, Биттиуланы Аслан, Бегийланы Музафар дагъыда кёпле халкыбызны кьууандыргъан жашла бла кызладыла.

Бек игиси уа – бу миллет магъананы тутхан ишге кьошхан юлюшю ючюн бир жангыз адам кишиден махтау излемегенди. Бизни телевизор бериуюбюзде Мухтар миллетибизде энчи кьырал ансамбль кьуралыргъа керекди деп сёзню кьаты салгъанын эсгере эсег а, махтауну жаланда Къудай улуна беребиз. Аны ол эсли оюму «Балкариягъа» мурдор таш болгъанды.

Не уа бу затны кьалай унутхун. 1990 жылда 4-чю июньда Нальчикде Кьурулушчуланы культура дворецинде (ол кюн ары адам сыйынып болмай эди, кёпле тышында сюеле эдиле) «Балкарияны» биринчи концертинде аны солисткасы Токумаланы Марина, аякь алыуун бузмай, халкьны аллына чыгъып, микрофонну кьатына келип, былай айтханын: «Балкария» фольклор-этнография кьырал ансамбль сизни кьызыу алгъышлайды! – дейди. – Аны художестволу башчысы РСФСР-ни халкь артисти, республикалы Кьырал саугъаны лауреаты Улбашланы Мутай,

этнограф-балетмейстери эм тепсеулени салган Къудайланы Мухтар, музыка жаны бла башчысы Бегийланы Музафар, концертмейстери Апполаны Альберт да бюгюн бери жыйылганланы «Балкарияны» биринчи концерти бла – тепсеу искусствобузну уллу байрамы бла жюреклеринден алгышлаганларын ыразы болуп билдиреме...»

Мухтарны ансамбли къуралган кюнюнден бери да къууандырады бизни. Голландияда халкъла аралы культура араны президенти Ян Пепинг 1992 жылда июнь айда Кавказгъа келген заманында «Балкария» ансамбль къуралганын эшитип, Нальчикде аны иши, адамлары бла да шагъырей болуп, – концертлерине къарайды. Бу адам Кавказны, ол санда Гюржюню да, миллет тепсеулери бла эрттеден шагъырей болганы себепли, аны кёлуне жетмеклик бек къыйын иш эди. «Программагъыз кючлюдо, – дейди ол «Балкарияны» адамларына, – фольклоругъуз байды; алай жашларыгъыз бираз къарыусуз тепсейдиле, ала бла кёбюрэк ишлегиз. Тюзюн айтайым, – ансамбльни жаратханма. Сизден 42 адамны, ол санда экеуленни кеси хакъыма гастрольлагъа чакъырама».

Ян Пепинг керекли документлени жарашдырады, гастрольгъа къачан атланырыкъларын билдирирге айтып кетеди.

Ма алай бла башланганды «Балкарияны» тыш къыраллагъа жолоучулуклары. Была 1993 жылда апрель айда Варшавагъа барып тюшедиле, анда Ян Пепингге тюбейдиле. Хар барган жерлеринде Мутай бла Мухтар: «Аллах айтса, «Балкария» Малкъарны жерге къаратмаз», – деп, бир бирге кёл этдире, Польшада, Голландияда, Германияда да быланы тойларына къараганла сейирге-тамашагъа къалырча жетишимле болдурадыла. Артистлени уа несин айтаса – ала асыры къууаннгандан кеслерин кёкде нюр жарыкълы ыз къоя учхан суна эдиле.

Бу шартла барысы да Къудайланы Мухтарны фахмусуну теренлигин, тепсеу искусствону магъанасын илму-тинтиу мурдорла ачыкълауда Кавказда анга жетген кёп адам болмаганын чертгенлигимди. Мухтарны 70-жыллыкъ юбилейи бла байламлы радио, телевидения, газетле, журналла хапар айтыр ючюн къалмагандыла, ол зат бла байламлы Тырнаузда уллу байрам да болганды бизни республикадан, Къарачай-Черкесден да кёп адам къатышып.

Мухтар бу ишни къураганлагъа, сора бу Бахсан ауузунда сабийлени тепсеуге юйретген заманында иги болушханлагъа: «Элбрус районну администрациясыны башчысы Сотталаны Къурманнга, анда культура бёлюмюню таматасы Толгъурланы Жаннетге, Тырнаузда музейни таматасы Жаппуланы Раисагъа, Элбрус элни таматасы Курданланы Юзейирге, ол элде клубну ишин жюрютген Ирина Чумагга жюрек ыразылыгын билдиреди.

* * *

Тюркде болган ишлени юсюнден а энчи хапар айтайыкъ.

«Тюрк дуниясы» деген халкъла аралы сабий тепсеу фестиваль Стамбулда 1996 жылдан бери бардырылады. Биз билгенликден аны баш борчу – тюрк тилли халкъланы тепсеулери, миллет кийимлери, миллет адетлери, төрелери, бек алгъа уа ана тиллери, сакълар ючюн кюрешюдо. Аны себепли

фестивальны кьурагъанла халкъланы кёлден чыгъармачылыкъларына энчи магъана бередиле. Аз санлы миллетлеге энчи эс бургъанларыны да уллу себеби барды: аллайла тиллерин, адет-тёрелерин унутурла деп кьоркъадыла. Андан сора да фестивальны кьурагъанла хар халкъны миллет тепсеуюню магъанасын ачыкълауну – ол неге аталгъанын ангылатырларын излейдиле келген кьонакъланы башчыларындан. Бу ишни юсюнде да кьуундырады Мухтар бизни, – хар соруугъа тынгылы – илму мурдорда жауап береди хар заманда. Бу жол да аны билимине, фахмусуна, ол ары элтген сабийлени усталыкъларына уллу багъа бичип, былагъа эки алгъышлау кьагъыт бла юч майдал бергендиле. Ючюнчю майдал Кьудайланы Мухтарны энчи кесине берилгенди. Ол сауугъа аны 70-жыллыкъ юбилеи бла байламлды.

Андан сора да «Кюзгю» деген журнал Кьудайланы Мухтарны юсюнден уллу статья басмалагъанды, суратын да салып. Статьяда быллай тизгинле бардыла: «Биз эртте унутхан тепсеулени жангыдан халкъгъа туура этген адамды Кьудайланы Мухтар. Ол, ёз халкъыны тепсеулерин, кийимлерин, музыка макъамларын жыйышдырып, алагъа сахна жашау бергени ючюн бек сау болусун. Мухтар Тюрк дуниясында тепсеулени акъсакъланды...»

– Сиз, былай гитче миллет, тепсеулеригизни, фольклоругъузну кьалай сакълаялгъансыз? – деп сорадыла Тюркде Мухтаргъа. – Къарачайлыла да алайдыла. Кертиди, сиз бир миллет болгъаныгъызны жиблебиз. Мухтар, сени хайырыннгдан тау тепсеулени башха кьыралада жашагъан тюрк тилли халкъла барысы да бек иги биледиле, аланы тепсерге юйренедиле, – тепсеидиле.

Хар замандача, бу жолгъу фестивальгъа да бек азындан беш жюз адам къатышханды. Мухтар да хар жылдан (онбир жылны ичинде) ары 40 сабий элтеди. Фестивальны сайлауу уллу болгъаны себебли Мухтаргъа да бек кёп ишлерге тюшеди сабийле бла – фестивальдан бет жарыкълы болуп кьайтыр ючюн. Стамбулда «Бешикташ» деген аты дуниягъа белгили стадионда фестивальны Азербайджандан келген кьонакъла ачарыкълдыла

Мухтар юйретген сабийле Стамбулда «Бешикташ» деген стадионда

деп тургандыла. Алай ол намысны Мухтарлагъа берилгенине киши тангкёрдю этмегенди. Аны кьой, битеу ансамбльле (ала уа 45 бола эдиле) бирер тепсеулерин Къудайланы Мухтарны 70-жыллыкъ къууанчына атагъандыла.

Стамбулда «Тарых» деген ат бла чыкьгъан журналда (редактору Ильяс Топсакьал) Мухтарны

юсюнден уллу статья басмаланнганын да эсгергендиле ол кюн.

Мухтар фестивалъга элтген сабийлени тепсегенлерине къарагъанла аланы фахмуларына, усталыкларына сейир эте эдиле. Жашчыкъланы бла кьызчыкъланы аякъ алыулары, къол кьымылдатыулары бирде кюз артында кюнню кёзюню сюзюлгенине, бирде ауанада ёсген терекни бутагъы къолун кюн жылыууна узатханнга, бирде кёл жагъада аякъ бурунларында жёбелеген къанатлылагъа, бирде къанкъазланы кёлде ыз къалдырмай жюзгенлерине, бирде багъырбаш къуш тау тёпсесине къонуп, къанатларын кенгнге керип, учаргъа хазырланнган кезиуюне ушай эдиле. Барысы да жашау, – искусствону тауушлукъ сураты.

* * *

Ушакъ эте келгенибизде, Мухтар миллет искусствогъа, артыгъыракъда халкъ тепсеулирибизге уллу магъана берген жерлени атларын айтады. Ала быладдыла: Тырнаууз шахарны, Элбрус элни, Кёндеденни ючюнчю орта школуну, Лашкутаны, Бедикни, Огъары Бахсанны, Огъары Малкъарны (1-чи школ), Бабугентни культура юйюню оноучулары. Акъ-Сууну, Вольный Ауулну, Кёндеденни, Хасанияны оноучуларына, устазларына да ыразыды Мухтар. Бу жол ол Тюркге «Ас-Алан» ансамбль бла бирге Акъ-Сууда, Хасанияда, Вольный Ауулда, Кенжеде, Тырнаууз шахарда юйреннген сабийлени элтгенди. Ала бек къууандыргъандыла устазларын – Мухтарны.

Тырнаууздан Будайланы Руслан, Тилланы Борис, Чеченланы Асият, Будайланы Раузат, Огъары Малкъардан Улбашланы Алим, Къарчаланы Жамал, Гадийланы Асият, Къарачайда Айбазланы Далхат, Къайталаны Мусса («Учкекен», «Илкер» ансамбльлени таматалары) халкъ тепсеулени айныгыуда Мухтарны ишин андан ары бардырлыкларына толу ийнанады бизни бу очеркибизни баш жигити.

– Культурагъа, искусствогъа Огъары Малкъарны биринчи орта школуну директору, филолгия илмуланы кандидаты Къарчаланы Халиматча эс бургъан кёп адамгъа тюбемегенме, – дейди ахырында Къудайланы Мухтар. – Бу уллу иште не гитче жетишим болудура эсем да, ол Халимат кибик адамланы хайырларынды.

ШАУАЛАНЫ Хасан.

Халкъ теңсеуле бла байламлы нарт сёзле

1. Адеби болмагъан тойчу – тузсуз хант
2. Адесиз тойчуну намысы жокъ
3. Аман теңсеуле жокъдула, аман теңсеучюле бардыла ансы
4. Аман тойчу тойну бузар
5. Ариу къыз тойда кюзгю кибик
6. Ариу теңсеу – жюрекге дарман
7. Ариу теңсеу аруу алыр
8. Ариу теңсеу жан салыр
9. Ариу теңсеу ташида ыз къояр
10. Ариу теңсеу унутулуп къалмаз
11. Ариу теңсеуге багъа жокъ
12. Аякъларынг теңсесе, къолларынг да теңсерле
13. Базынмагъан теңсемез
14. Байлыкъ келир, кетер, теңсеу къалыр
15. Бий бёрюча теңсейди, бийче – тюлкюча
16. Бий теңсегенча къул да теңсер
17. Бир теңсеучю бла той болмаз
18. Биреу теңсей, биреу ашай
19. Биреуге – теңсеу, биреуге – жыр
20. Ётюрюкчюню теңсеую – харам
21. Ёхтем къыз теңсеуде нёгер тапмаз
22. Жазда, жайда, кюзде – иш, – къыида – той
23. Жаш къызны теңсеу бла алдар
24. Жаш суюген къызын теңсеуде табар
25. Жашны къоллары – жел, аякълары – от
26. Журтунгда эркин теңсерге
27. Жыр – теңсеуню жаны
28. Жыр бла теңсеу – Теърини буйругъу
29. Жыр бла теңсеу – той таматала
30. Жыр бла теңсеу – эгеч бла къарындаиш
31. Жыр жол къоратыр
32. Жыр узун, теңсеу къысха
33. Жырчы теңсеучю болур, сангырау къобузчу болмаз
34. Жюреги жырламаса, санлары ойнамаз
35. Жюреги тазаны теңсеую эркин
36. Зарны теңсеую да мутхуз
37. Иги теңсеучю игиге теңг
38. Иги теңсеучю элге байракъ
39. Иги тойчуну оруну хазыр
40. Иш биринчи, теңсеу – экинчи
41. Ишлеген ашагъан, теңсеген да этер

42. Кёк бийикди – миналмайма, жер тарды – теңсеялмайма
43. Ким да билгенича теңсейди
44. Ким кимни сюйгенин теңсеу билдирир
45. Ким теңсеу бла онглу, ким жыр бла онглу
46. Киштик къуйругъу бла теңсегенлей
47. Киштик ойнагъанча теңсейди
48. Къайда теңсесенг да, юйюнге келирсе
49. Къайсы халкъ да ёз теңсеуюн махтаиды
50. Къалай теңсесенг, алай махтарла
51. Къарс ура билмеген къолларын ачытыр
52. Къарс эки къолдан чыгъады
53. Къарт алаша дауурбасдан юркмез
54. Къарт ючюн теңсесенг, ыспас алырса
55. Къарыусуз къобузчу баш аурутур
56. Къатыны иги жезокъгъа бара эди
57. Къачар къызны кёзю тойда
58. Къобуз къуанчны чырагъы
59. Къобуз оюн теңсеуге кёре
60. Къобузсуз тойгъа барма
61. Къобузчу болгъан жерде теңсеучю да болур
62. Къойчу ауанасы бла теңсер
63. Къойчу хыжы тёгерегине барыр
64. Къойчуну ити да теңсейди
65. Къойчуну нёгери – сыбызгъы
66. Къонакъ келиучю юйде той тохтамаз
67. Къонакъ келсе, той эт
68. Къонакъ тойда къыз сайлар
69. Къонакъ тойда шуёхланыр
70. Къонакъгъа «Къонакъбийни» теңсерле
71. Къонакъгъа биринчи кюн той этилир, экинчи кюн – чариш
72. Къонакъны теңсеу бла сынарла
73. Къонакъны той бла ашырадыла
74. Къоркъакъ къоянча теңсер
75. Къошда теңсемегеннге юлюш жокъ
76. Къулагъы эшитмеген тойчу болмаз
77. Къуру жыр бла къызны алдамазса
78. Къуру жыр бла къызны алдамазса
79. Къуру теңсеуден хайыр болмаз
80. Къутургъан теңсеучю кишини танымаз
81. Къыз – тойда, келин – юйде
82. Къыз бла кён жаш теңсер, бири алыр
83. Къыз тойгъа кён барыр, эрге бир барыр
84. Къызны бир аягъы тойда
85. Къызны къоллары да теңсейди
86. Къыйналгъан да къобузчу, къуру къалгъан да къобузчу
87. Къыйналмай теңсеген да этмезе

88. *Къылыкъ тойда кёрюнеди*
89. *Кюндюз иште, кече тойда*
90. *Магъанасыз сёз – тауушсуз сыбызгъы*
91. *Мардасыз ёхтемлик тепсеуню бузар*
92. *Махтанчакъ тепсеучю кесин къаядан уллу этер*
93. *Махтанчакъны ауузу тешик*
94. *Мени бёркюмю тюбюнде менден иги тепсеген жокъду*
95. *Намыс болмагъан жерде тепсеу да, жыр да болмаз*
96. *Оздуруп тепсегенден эсе жетдирмей тепсеген игиди*
97. *Осал тепсеучю ауаналай*
98. *Осал тепсеучю даулашыучу болур*
99. *Осал тепсеучюню сылтауу кён*
100. *Сабий тойда не кёрсе, заманында аны этер*
101. *Санни кийим омакълайды, жанны тепсеу омакълайды*
102. *Таулу къыз – той жулдузу*
103. *«Теке» иги болса, той иги ётер*
104. *Тепсеген – биз, махаталгъан а – сиз*
105. *Тепсеген ат болуп да чабар, къуш болуп да учар*
106. *Тепсеген къарт болмайды*
107. *Тепсегенни оноучусу кён*
108. *Тепсегинине къарама да, кёзюне къара*
109. *Тепсей билген кён палахдан сакъланыр*
110. *Тепсей билген къарс ура да билир*
111. *Тепсей билгеннге къобуз табылыр*
112. *Тепсей билмеген – сокъур, жырлай билмеген – сангырау*
113. *Тепсей билмеген жерин тапмаз*
114. *Тепсей билмеген къобузчуну аманлар*
115. *Тепсей билмеген чёнге абыныр*
116. *Тепсемеген къууанмаз*
117. *Тепсерге тепсеучюден юйрен*
118. *Тепсерик болсанг, тепсиге олтурма*
119. *Тепсесе – бийче, тохтаса – мёлек*
120. *Тепсеу – алтын жомакъ*
121. *Тепсеу – жүрекден жүрекге жол*
122. *Тепсеу – кёзге, жыр – жүрекге*
123. *Тепсеу – суюгенле арасында кётюрдю*
124. *Тепсеу – тойну айыды*
125. *Тепсеу – тойну чырагъы*
126. *Тепсеу артына жыр чыгъар*
127. *Тепсеу арытыр, жыр солтур*
128. *Тепсеу бир атламдан башланады*
129. *Тепсеу бирге – кён, экеуге – аз*
130. *Тепсеу бла жыр – эгизле*
131. *Тепсеу бла жыр жолдашла*
132. *Тепсеу бла макъам – тенг*
133. *Тепсеу бла таныма да, адамлыкъ бла таны*

134. *Тепсеу болмаса – той магъанасыз болур*
135. *Тепсеу кёлюнгю ачар*
136. *Тепсеу кылычдан эжютю*
137. *Тепсеу ойнатыр, арытыр кыыз бла танытыр*
138. *Тепсеу тартыугъа кёре*
139. *Тепсеу тукъум сордурур*
140. *Тепсеуге чек жокъ*
141. *Тепсеуде жарлы да, бай да тенг*
142. *Тепсеуде зар болма да, эриш бол*
143. *Тепсеуде кыыз сыйырыу тау адетди*
144. *Тепсеуде сюймеген кыыз жашиха къарамаз*
145. *Тепсеуде эб керек*
146. *Тепсеуле – халкъны байлыгъы*
147. *Тепсеуню ахыры жыр болур*
148. *Тепсеуню игилигин тепсеучю билир*
149. *Тепсеуню магъанасын тепсеучюге сор*
150. *Тепсеуню тейриси – адам*
151. *Тепсеучю атламындан танылыр*
152. *Тепсеучю болмагъан жерде тёрчю жырчыды*
153. *Тепсеучю да жерим кенг болсун дейди*
154. *Тепсеучю жырчыгъа жёнгер*
155. *Тепсеучю къобузчуну хорламаз*
156. *Тепсеучю тепсеуге нёгер*
157. *Тепсеучю тюшонде да тепсеу кёреди*
158. *Тепсеучюню бёркю марал териден*
159. *Тепсеучюню биргесине къобузчу*
160. *Тепсеучюню бла жырчыны жолу бир*
161. *Тепсеучюню жаннети – кенг жер*
162. *Тепсеучюню ниети таза*
163. *Тепсеучюню усталыгъы – бармагъына тургъаны*
164. *Тепсеую узунну намысы кысха*
165. *Тиширыу тойну чырагъы*
166. *Тогъуз къанлы жауу болгъан тойгъа кирип тепсей эди*
167. *Той арты жыйын тепсеу болур*
168. *Той оюнсуз болмаз*
169. *Той сылтау бла тон битер*
170. *Той тепсеусюз болмаз*
171. *Тойда тепсеу эрикдирмез*
172. *Тойдагъына къарама да, тондагъына къара*
173. *Тойдан къачхан – бедишли болур*
174. *Тойдан къачхан кыыз насыплы болур*
175. *Тойну ариулугъу – кюлкю бла лакъырда*
176. *Тойну ахырын сакълама, заманында кет*
177. *Тойну иеси – тойчу*
178. *Тойну къайгъысы кён*
179. *Тойну сейирлиги – баишчыгъа кёре*

180. Тойчу болгъандан эсе кьойчу болайым
181. Тойчу боллукъ гитчеликден билинир
182. Тойчу жашиха къарама да, кьойчу жашиха къара
183. Тойчу сыфатындан билинир
184. Тойчу тойгъа, жарыкьгъа, мухар а – ашарыкьгъа
185. Тойчула болмагъан элде кьызла кён
186. Тойчуланы жоллары кенг
187. Тойчуланы тау тыймаз
188. Тойчуну азыгъы тойда
189. Тойчуну аяклары тынчаймазла
190. Тойчуну бир кюню ач, бир кюню токъ
191. Тойчуну жаны тойда
192. Тойчуну игиси – кьойда, осалы – тойда
193. Тойчуну кёзю тойда
194. Тойчуну къарындашы – харс, жырчыны – эжиу
195. Тойчуну кючу аякларында
196. Тойчуну махтау бузар
197. Тойчуну саугъасы тойда
198. Тойчуну ташада сёкме, туурада махтама
299. Тойчуну тепсеюне къарама да, кьылыгъына къара
200. Тойчуну тойдан къутургъан суу да тыймаз
201. Тойчуну усталыгъы тойда билинир
202. Тойчуну усталыгъын тойда чегерле
203. Тойчуну учундургъан – къарсла
204. Тойчуну эсинде той
205. Тою, оюну болмагъан халкъ жокьду
206. Тюлкю кьуйругъун булгъап тепсегенлей
207. Уста жел ургъанча тепсейди
208. Уста тойчу келсе, къут келир
209. Уста тойчу той кёрсе, ашын-суун унутур
210. Устагъа тепсеу кьыйыны жокь
211. Халкъ тепсеуле къартаймазла
212. Халкъны жырын жырласанг, халкъ эжиу этер
213. Хар элни тепсеую баиха
214. Чёрчек кьыз обурча тепсер
215. Эгечи ойнайды кьобузда, къарындашы тепсейди уста
216. Элде жангыз кьобузчу бий кибик кёрюнюр
217. Юй иеси кьобузчу болса, юйдегиси тепсеую болур

Басмагъа КЪУДАЙЛАНЫ Мухтар хазырлагъанды.

Махтау излемей, намысха сакъ

Фахмулу, билимли адам этген иш жер юсюнден думп болуп кетмейди – бек кѣп заманны таукелликни юлгюсюча, келлик кюнню жарыкъ жулдучуца сакъланады ол халкъны биргесине. Биз айтыргъа кезлеген иш кѣпюрле, жолла бла байламлы эсе уа – бютюнда. Бу очеркими адигитини сейирлик къадары, адамлыкъ шартлары, Аллах берген фахмусу, сайлагъан жолуна соймеклиги айтдырадыла манга ол оюмну.

Мариям ишчи кабинетинде

Алай бардыла, жарсыугъа, билими, фахмусу жетмеген зат бла кюрешгенле, дагъыда кеслерине жаланда махтау излеп, учузлукъну тузагъына тюшюп, аны жашау жорукъгъа санап, юйюрюне, жууукъгъа, тенгнге ыспассызлыкъ сынатханла. Аллай шартладан кери болайыкъ барыбыз да. Бек сейирирм а, ол тюрлю адамла жалгъан даража, жалгъан махтау намыс бермегенин ангыламагъанлары да сагъыш этдиреди тюз адамланы. Кесине махтау излемегенни намысына уа бир заманда да букъу къонмайды.

Къабарты-Малкъарны автомобиль жолланы эм кѣпюрлени ариу, омакъ, тутхучлу проектлерин жарашдырыуну ОАО къырал институтуну генеральный директору Рахайланы Магометни къызы Мариям бла ушакъ эте келгенибизде, аны иши, сабырлыгъы, оюмлу сѣзю, усталыгъы уллугъа, гитчеге да къалай иги юлгю болгъанына ийнаныуум онг бергенди очеркни ал жанында этген акъылымы къагъытха тюшюрюрге.

Къаллай онглу адамларыбыз бардыла миллетибизде; ниет тазалыкъны юлгюсюн кѣргюзтгенле, кеслерине жан тынчлыкъдан эсе, инсанны ыразылыгъын бийикге салгъанла. Ала алай халкъдан махтау излеп этмейдиле, дунягъа жаратылгъан адамны миллетни, къыралны аллында борчун терен ангылап, ол борчну айыпсыз толтурургъа кереклисин бизге алжаусуз билгенлерин туура этгенликлериди; халкъгъа, дунялыкъгъа соймекликлерин, тюз ниетлиликлерин кѣргюзтгенликлериди.

Таулу халкъ туугъанлы да кѣпюрлени бла жолланы ишлеуно кесини бек огъурлу борчуна санагъанлай келгени баямды барыбызгъа да. Таулу къыз – Рахайланы Мариям да, ол усталыкъны бошдан сайлагъан болмаз. Сабийлигинде тамагаладан терк-терк эшите тургъанды бу ишни огъурлулугъуну юсюнден. Аллай кезиуледе Мариям кеси акъылында кѣпор ишлемесе, уллу сууну бир жанындан экинчи жанына адам, машина, арба... ёталмазлыкъларыны, жолла болмасала, адам баласы сынарыкъ къыйынлыкъланы юслеринден да сабий акъылы бла сагъыш этереден къалмагъанды. Ким биледи, кеси айтмагъанлыкъгъа, Мариямны бу усталыкъгъа кѣл салырына ол сагъышлары болушхан а болурламы?! Анга сѣз да жокъду. Энди уа, кѣп жыл мындан алгъа Москвада автодорожный

институтну жетишимли бошагъан таулу къызны аты Къабарты-Малкъардан тышында да белгилиди. Анга дери бизни тиширыуларыбызда ол усталыкъны сайлагъан адам болмагъанды.

Мариямны фахмусуну, адамлыгъыны юсюнден кѣп ыспас сѣз эшитгенме. Андан сора да бу оюмлу къызны адамла бла жарашыулугъу, коллективге уста башчылыкъ эте билгени да биргесине ишлегенлени бек къууандырады. Республикабызда кѣпюрле кѣпдюле, алай биз аланы арасында Мариямны проектлери бла ишленнгенле да аз болмагъанлары а билмейбиз.

Мен кесим Къыргызстанда жашаучу заманыбыздан бери да шагъырейме Мариям бла. Аны тенглеринден бирибизни да акъылыбызгъа келмегенди ол бу усталыкъны сайларыкъды деп. Школда Мариям математикадан бла физикадан аллына кишини ѳтдюргенди. Олимпиадалада хар заманда хорлап тургъанды. Аны бу предметлеге алай уллу кѣл салгъанына къууаннган устазла да, тенглери да ол школну бошаса, математика неда физика бла байламлы усталыкъны сайларыгъына чыртда ишекли болмагъандыла. Къыз а, муратын башхалагъа айтмагъанлыкъгъа, физик-атомщик болургъа неда бусагъатдагъы усталыгъын сайларгъа таукел болгъанлай тургъанды. Аны бек суйген китаплары да атлары дунягъа айтылгъан адамланы – алимлени юслеринден жазылгъан китапла эдиле. Бу фахмулу къыз ол сайлауун бусагъатда да эски этмегенди.

Кертиди, Рахайланы Мариям школну бошагъанындан сора Москвада автодорожный институтха окъургъа кѣлленнгенин атасына, анасына айтыргъа базырмай, иги кесек заманны турады. Алай, насыпха, кеси оюмун билдиргенде, ала угъай демегендиле, жюрегинг тартхан жерге бар окъургъа дейдиле. Ата, ана биле эдиле къайры барса да, къайда окъуса да, Мариям аланы жерге къаратмазын. Андан сора да, ата, ана кезиуонде окъуп, билим алалмагъандыла, онг тапмагъандыла, къызлары ахшы муратына жетер ючюн а къолларындан келгенни артха салмазгъа таукел эдиле. Ол затлары ючюн Мариям алагъа бек ырадыды. Былайда бир затны черте кетерге сюеме. Къыз кесини алгъыннгы оюмун тюрлендирип, физикле-атомщикле хазырлагъан факультетте кирирге таукел болады. Алай ары къызланы алмагъанларын ачыкъ айтхандан сора уа, ол анда уллу таш кѣпюрню – Краснохолмский кѣпюрню юсю бла ары бла бери сагъышлы ѳтеди. Алай бла хорлайды къызны экинчи сайлауу. Тюсю, ол биринчи сайлауу эсе да алай эди. Алай ѳтюрюкден не асыу, физик-атомщик болургъа уа бек суйгенин айтханбыз алгъаракъда.

Бек игиси уа – Мариям автодорожный институтха кире туруп, соруулагъа жауап этген заманында экзамен алгъан преподавательле бири бири кѣзлерине сейир этип къарайдыла. Комиссияны таматасы къызгъа къайдан келгенин, къайда билим алгъанын сорady. Ызы бла:

– Къайсы миллетни кызыса? – дейди

– Малкъарлыма.

– Терен билиминг, орус тилде уста сѣлешгенинг ючюн да сау бол. Бюгюнден башлап, сен бизни институтну студентисе, – дейди.

Керти адамны юсюнден кѣзбаусуз сѣз айтыргъа керекбиз – Рахайланы Мариям институтну бошагъанындан сора окъуу юйню оноучу-

лары мында къал деп, бек тилейдиле. Алай къызны жюреги атасыны бла анасыны туугъан жерлерине – Малкъаргъа тартдырады. Кертиди, атасы, анасы алыкъа Къыргъызстанда эдиле, алай Москвадан Къабарты-Малкъаргъа келип, Ата журтну ариулугъун, жюрек жылыуун кёре-кёре тургъан Мариам бу жерни бир затха да алышырыкъ туююл эди.

Мариямны тенглери алгъышлайдыла

– Ашыкъма, энтта да сагъыш эт, кесинги фахмунгу Москвадача толу бир жерде да ачыкълаялыкъ туююлсе, – дей эдиле аны окъутхан адамла.

Адамлыкъ, кертилик жашауда къыйынлыкъланы хорлай билиуде таныладыла. Мариям институтну айырма белгилеге бошاپ, Кавказгъа атланганда, кесин жерде угъай, кёк кенглигинде учуп айланган суна эди. Ол кезиуде кёкню чууакълыгъын да биринчи кере кёргенча къууана эди къыз, жашауну къыйматын да табийгъатны алай сейирлик илишанлары бла ёнчелейди. Бирде атасы, анасы аны Кавказда сакълап тургъан да сунады. Алай аланы Къыргъызстанда жашагъанлары эсине тюшсе, мудах болады, дагъыда кёлсюзлюк этмейди, – ол энди Кавказда жашарыкъды, ишлерикди!

Несин айтаса, Нальчикде «Къабмалкъавтодор» биригиуню адамлары Мариямгъа жарыкъ тубейдиле, ол да ала эрттеден бери да биргелерине окъуп, жашап тургъан тенглеринеча намыс, сый бере, ариу да, эсли да сёзю бла къошулгъан эди жыйыннга. Биригиуню оночулары, специалистлери да аны иш кёллююгюне, адамла бла жарашыулугъуна, фахмусуна биринчи кюнледен окъуна эс бургъан эдиле.

Кертиди, Мариям ал кезиуде башын сугъар жери болмай, фатарланы алышындыра, кёп къыйналгъанды. Алгъаракъда белгилегенибизча, адамлыкъ къыйынлыкъланы хорлай билиуде танылады. Мариям а ангыламагъанмы суна эдигиз андан сора да аллайла болгъанларын? Алай муну иши башхаракъ эди – жаш къызны ата-анасы андан узакъда жашай эдиле. Ол себепден къатында жапсарыр адамы жокъ эди. Алай Рахайланы Мариям, атасы Магомет айтыучу сёзлени эсине тюшюре, жаланда алгъа барыуну жолун сайлагъанлай тургъанды. «Малкъар халкъ кеси къыйыны бла жашагъан, къаллай болумда да башын кечиндире билген миллетди, аны бир заманда да унутмагъыз», – деп болгъанды Магомет сабийлеге. Ол сёзле Мариямгъа хар заманда нёгерлик этгенлей келедиле. Заман озады. Рахайланы Мариямны «Къабмалкъавтодор» биригиуню проект-смета бюросуну таматасыны экинчиси этип салгъанларында, тюз сёз керекди барыбызгъа да, коллективде ол оноугъа къууанмагъан болмагъанды. Нек дегенде, къайсы ишчи жыйында да адамланы арала-

рында тап халла кьурауну магъанасы бек уллуду. Мариям а коллективде аллай халны кьурауруга кьолундан келлик инсан болгъанын эртте ангылатхан эди нёгерлерине. Солугъан кезиуонде окьуна Мариям коллектив бла байламлыгъын юзмеген адамды. Ол эртте, озгъан ёмюрню токъсанынчы жылларында, отпуск алып, Кьыргъызстаннга барады. Къыз анда, Иссыкъ-Кёлюн жакъсында, ата юйюнде анасына болуша, – ууакъ-поек жумушла бла кюреше айланган сагъатында телефоннга чакъырадыла.

– Биз Нальчикден сёлешибиз, – дейдиле ишчи нёгерлери, телефонну чолпусун бирден бирге кезиу-кезиу ала, – Мариям Магометовна, Кьыргъызстанны тау жерлеринде энди ишленирик кёпюрлени проектлерин жарашдырыуну кьолгъа алмай турамысыз? Лакъырдабызны тюз ангыла, багъалы Мариям, атанга, ананга бизден кызыу салам айт, сени да ала бла бирге кьууанч кюнлеригиз кёп болсунла. Кертисин айтсакъ, санга бек тансыкъ болгъанбыз. Мариям Магометовна, кёзбаусуз сёзюбюзге толу ийнан, хар кюнден да излейбиз сени. Теркирек кьайтыргъа кюреш. Хасанияда, Бабугентде, Прохладнада, Зольск районда ишленирик кёпюрле сизни ашыгып сакълайдыла...

Былайда айта кетейик, Мариямны атасы, анасы Кавказгъа эртте кёчгендиле. Бу арт тогъуз-он жылда тойгъан жерден туугъан жер ахшы болгъанын ангылагъанла аладан сора да бардыла.

... Мариям кюнлени биринде Кьыргъызстандан Кавказгъа атланады. Автобус Бишкек шахаргъа айланч-майланч жолла бла барады. Таулу къыз бийик тау ауузда жоллагъа, кёпюрлеге кьарап, аланы ишлеген адамланы фахмуларына, билимлерине бюсюрей келеди кеси акъылында. Олсагъатда Мариям жолланы, кёпюрлени юсюнден автобусну элтген шофёрну акъылын билирге суйдю. Алай, не айтыргъын ангылагъанча, жукъ сормады. «Жолла сыйдам, тюз, кёпюрле тутхучлу болургъа керекдиле», – дерик эди шофёр. Автобусда экономист болуп, Мариям аны бла ушакъ этсе уа, ол былай айтырыкъ эди: «Ол неда бу регионну экономикасын айнытыуда жолланы, кёпюрлени магъаналары бек уллуду. Аланы юслери бла къаллай бир жюк ташылады...»

Аллай жолланы бла кёпюрлени юслеринден, баям, Мариямча тынгылы бири да айталлыкъ болмаз эди. Ол кёпюрле темир-бетон керекле бла ишленсе, бек бёкем боладыла. Ала адам улуна кёп жылланы ичинде ышангылы кьуллукъ этедиле. Сёз ючюн, Францияда кёпюрлени токъсан проценти ол амал бла ишленедиле дерик эди Мариям аны оюмун билирге суйгенлеге.

Рахайланы Мариям окьуун бошап келгенли бек кёп кёпюрлени проектлерин жарашдыргъанды. Биринчи ишлери анга бюпонда багъалыдыла. Черек сууну юсюне салынган эки кёпор ол сандадыла.

Кертиди, хар зат да Мариям умут этгенча болуп да бармайды, – бир-бирде кьурулуш материаланы качественларыны осаллыгъындан кёпюрле, жолла да терк бузуладыла, сора халкъ жунчуйду, экономиканы айныууна заран тюшеди.

Буюнлюкде Рахайланы Магометни къызы Мариям аты кьыралгъа айтылган оноучу эм специалист болгъанына барыбыз да кьууанабыз. Анга «Почетный дорожник России» эм «Заслуженный строитель КБР» деген атла аталгъандыла, «Женщина 2005 года» деген сыйгъа да тийишли болгъанды бизни Мариям.

Былайда бир-эки документден къыхса юлголе келтирирге сьоеме.

**Генеральному директору
ОАО «Кабардино-Балкарский институт
по проектированию и изысканиям
автомобильных дорог и мостов»
Рахоевой М.М.**

**Официальное подтверждение
Уважаемая Марьям Магометовна!**

Для меня является большой честью от имени Национальной энциклопедии личностей РФ сообществ о присвоении Вам почетного звания «Топ-менеджер Российской Федерации», а также о присуждении возглавляемому Вами предприятию статуса «Лидер Российской экономики».

**Генеральный директор
Издательского дома
«Национальная энциклопедия личности»
Марина Панагина**

Аллай махтаугъа тийишли болгъан таулу къызны жетишими сау миллетни жетишимиди деп айтыргъа базынабыз. Къуллугъу намысдан дан уллу болгъандан туйюлдю бизни Мариям. Аны юсюнден «Минги Тау» журналгъа очерк жазарыгъымы айтханымда да, бети кеп тюрлю болуп, иги кесек заманны тынгылап тургъан эди. Ахырында кючден хо деп айтдыргъанма .

Энтта да бир юлгю.

Уважаемая Марьям Магометовна! С удовлетворением сообщаем, что возглавляемое Вами предприятие представлено к Международной награде «Золотой Ягуар» – за безупречную репутацию в бизнесе и высокое качество продукции и услуг, а Ваша кандидатура предложена на соискание Муежлдунароной награды «Лавры Славы» – за профессиональные достижения в современном мире. Вручение этих Международных наград мы предлагаем провести 29 апреля 2008 года в г. Москве на Торжественном приеме руководством МКПП лидеров российского бизнеса, науки и культуры.

**С глубоким уважением
Генеральный директор
Центра имиджевых исследований
Саввов А.И.**

Ол саугъала да берилгендиле Рахайланы Мариямгъа. Бу затла барысы да оюмлу, билимли, фахмулу оноучуну ишине, адамлыгъына бичилген багъадыла. Энтта къайтарып айтама, биз аны бла ушакъ эте келгенибизде ангылагъан эдик таулу къызда адамлыкъ илишан, миллет сезим уллу болгъанын. Ол а аны жаланда алгъа барыууна болушады.

МАХИЙЛАНЫ Азиза.

«ХАСАУКА» ЖЫРНЫ ЫЗЫ БЛА

«Хасауканы» жырын эшитмеген алай кёп адам болмаз Къарачайда, Малкъарда да. Алай анга артыкъ уллу магъана берилиб' а билмейме. Муну сёзлерин Байрамукъланы Дебо улу Кючюк жазгъанды, макъамын да, айтылыгъа кёре, ол кеси такъгъанды. Дебо улу Кючюк 1772 жылда Хурзукда туугъанды. Алгъа Дагъыстанда, ызы бла уа Тюркде дин билим алгъанды. Тюрк, араб, орус тиллени уста билгенди. Орус, шаркъ поэзия бла да шагъырей болгъанды. XIX-чу ёмюрде Дебо улу белгили дин ахлусу адам эди, бир ненча кере хаж къылып къайтхан, эм башы уа, айтхылыкъ жырчы эди. Аны «Хасаука» бла «Умар» деген жырлары халкъыбызны ёмюрлюк поэзиясына къошулуп, Къарачай-Малкъарны алтын хазнасын къурайдыла. Арт кезиуледе Байрамукъланы Кючюкню жангы назмулары табылгъандыла деген хапарла жюрюйдюле, алай аланы башхала айтырла бир башха заманда. Мени бюгюнню муратым а – сизни, багъалы окъуучула, «Хасаука» деген жырны ич дуниясына чакъырама. Сора, сизни бла бирге бир кесек ойларгъа сюеме.

*Къычырады Дауле: «Хахай, къуугъун!
Къарачайны шохун, барын, жууугъун
Чакъырыгъыз – бизге женгил жетсинле,
Къара кюнде бир болушлукъ этсинле!..*

Хасауканы жыры ма бу тукъум чакъырыу сёзле бла башланады. Къарачайны къайсы къара кюнлерине чакъырады Дауле жууугъун, шуёхун бир болушлукъ этсинле деп? Нени юсюнден барады мында сёз?

Келигиз, бу жырны сёзлерин аллындан башлап, ахырына дери, кёл салып, бир окъуокъ.

Хасаука

**Къычырады Дауле: «Хахай, къуугъун!
Къарачайны шохун, барын, жууугъун
Чакъырыгъыз – бизге женгил жетсинле,
Къара кюнде бир болушлукъ этсинле!**

**Къанлы патчах кёп артыкълыкъ этеди,
Маржа, жашла, патчах аскер жетеди.
Патчахлыкъды этибизден тоймагъан,
Тар ёзенде жашаргъа да къоймагъан.**

**Жау киргенди – Хасаукагъа келгенди,
Тап жолланы Амантишден билгенди.
Чанка бийди бизни сатып къоярыкъ,
Къарачайны багъасындан тоярыкъ.**

Инаралны жаны кибик тенглери,
Башхасы жокъ, этеклери-женглери.
Ол къауумду бизни ачыкъ жаубуз,
Ала бла бизни кѣпдю даубуз.

Ол инарал бизни хорлап алалса,
Тырнакъларын юсюбюзге салалса,
Жыртып, талап, муал этип къояред,
Жасакъ бла терибизни сояред.

Ачюдан биз къайнагъынчы-бишгинчи,
Ол залимни тузагъына тюшгюнчю,
Бирлешейик, кендегин да жокълагъыз,
Тар ѳзенде журтубузну сакълагъыз.

Тау аланла, хазыр болуп чыгъыгъыз,
Жау аскерни женгил-женгил жыгъыгъыз.
Ойнатыгъыз сампалланы, къолланы,
Къызартыгъыз Хасаукада жолланы!»

Эбекку улу от къалагъа кетгенди,
От алыргъа кѣп дыгалас этгенди.
Ырхы, басып, от ѳзекни жапханды,
«Ай, медет!» – деп Даут эрнин къапханды.

Излей кетип, бир уууч от тапханды,
Анга къошар затла излеп чапханды.
Залыкъылды табып, аны эзгенди,
Кюкюртю да къошуп, отну сюзгенди.

Ёлчелеге къуюп, аны тиздиле,
Мычымайын, къоргъашын окъла жюздюле.
Бир базыкъны ёшюнюнден тийдиле,
Аллай кѣпню къая раннга ийдиле.

Жигерлени-жигитлени къолунда
Тау мылтыкъла эгер сауут болдула.
Хасауканы айланч-буйланч жоллары
Шындык-шындык ёлюкледен толдула.

Жигит таулу ёхтем-ёхтем жекиред.
Ташдан-ташха, жел ургъанча, секиред.
Таукел улан инаралны ёлтюрсюн,
Башын кесип, аны бизге келтирсин.

Батыр Умар гѳжепсинип атлайды.
«Къоркъмагъыз!» – деп, жаугъа къаршчы чартлайды.
«Жетигиз», – деп, нѳгерлерин сакълайды,
Атады да, алчыларын къаплайды.

**Ма, окъ тийди бизни жигит Умаргъа...
Аман кюнде жер салгъанед Чубаргъа.
Керек эдинг быллай кюннге тууаргъа,
Даулет барад кёзлеринги жумаргъа.**

**От бошалып, окъ бошалып къалса да,
Ташла-агъачла, отча-топча,джаудула.
Асланланы къурч беллери талса да,
Абычарла чауулагъа аудула.**

**Бу къазауат бек узакъгъа барлыгъед,
Инаралны баш токъмагъын аллыгъед.
Аскерибиз азды, саны толмайды.
Саут кюч да биз суюгенча болмайды.**

**Тизгинлешип, ёзенни ёрге жау кирди,
Батыр Къайтукъ сабийлеге кёл берди:
«Таулучукъла, сиз да ёсюп жетерсиз,
Бу къан дертни жууапларын этерсиз!»**

Къайсы жыр да (ол кертиси бла да жыр эсе) халкъны бир кезиуюню тарыхын айтады неда аны жашаууну бир ышанын чертеди, адетлерини, тёрелерини юслеринден хапарлайды, жигитлерини сыфатларын суратлайды. «Хасаука» деген жыр а бир сермешни, къазауатны, жау аскер чапханны юсюнден айтады.

Къарачай бла Малкъарны тарыхын теренирек, кенгирек ачыкълар ючюн жаратылгъаннга ушайды бу аламат жыр. Ишни болушу, биз бусатгъатда ангылагъаннга кёре, былай эди.

Хасаука уруш не заманда болгъаны тарыхда бек шарт белгилиди: ол 1828 жылды, 20 октябрь...

Ол кезиуде узакъгъа созулгъан Кавказ урушну къаты баргъан заманы эди. Орус аскерлеге азат Къарачайны жери былай бек, былай къысха нек керек болуп къалды? Аны жууабы бирди. Батыш Кавказы бла Орта Кавказы бир этерге, байларгъа жаланда Къарачай заран бола эди. Жаланда Къарачайгъа къача эдиле Ариссейге къажу сюелгенле. Анда кючкъарыу ала, саут жараларына бакъдыра, жангъдан къазауатха чыгъып болгъандыла. Ма аны бла байламлыды, ма ол сылтауду Къарачайны терен къолларына патчах аскерни келгени.

Аскер башчыла билген жол Къарачайгъа бир эди. Ол да Къобан сууну ызы бла ёрге Къобан ауузу бла баргъан жолду. Алай сатхычлыкъ не заманда да не ахшы хыйсапны, не ахшы муратны да ояды. Аллай сатхычладан бири – жырда аты сагъынылгъан Амантишди. Тюз аты бла тукъуму, айтыулагъа кёре, Дуда улу Тенгиз бийди. Ол аскерлени башха жашырын жерле бла келтиреди. Къобан бла Балыкъ суу айырылгъан аууш бла. Эшакон суу ыз бла ёрге эмда Къудес суугъа аууш бла ётюп, аны ызы бла уа – энишге. Алайда аланы Къарачайлыла сакъламай эдиле. Халкъда жүрюген таурухлагъа кёре, Амантишни атыны жүюенин онбешжыллыкъ Салпыгъарланы Кертибий тутуп баргъанды, жол кёргозтюп. Кертибий

деп да анга туугъан сагъатында Амантиш атагъан эди. Къарачай аскерчилени асламысы Къобан ёзенни эм тар жеринде сакълап болгъандыла. Ол жерни аты Аманныхътды. Осал жол деген магъанада айтылады. Бир жаны тик къая, бирси жаны уа – терен къол, къабыргъа кибик, аллай жар. Былайда аз адам окъуна не уллу аскерни да, уллу къыйын салмай, тыяргъа къолларындан келликди. Не медет, къазауат а Хасаукада баргъанды. Анда уа жангыз беш жюз къарачай жигит тохтап эдиле.

1828 жылда 20 октябрда танг белги бере Хасаука уруш башланады. Эмануэль ийнаралны башчылыгъы бла келген аскерле была болгъандыла: Навигин полкну 2-чи батальону, артиллерия рота, Хопёр полку, Тенгин полкну мушкет ротасы, 39-чу, 40-чы мисир полклары, батарей рота, Дон, Моздок эмда Терк къазақъланы жыйымдыкъ полклары. Бармеди кюч?! Берилемиди магъана?! Къарыу а тенг туююл эди, алай сау кюнню уа баргъан эди сермеш.

Жырда айтылып турады къаллай къыйын бла келгенди хорлам Арисейге. Эмануэльни аскери сермешден сора Къартжуртну къуршоугъа алады. Ол заманлада ол Россей Империяны аскер министри Чернышовха быллай рапорт-къагъыт жазып иеди:

«Сизни жарыкълыгъыгъыз, Шимал Кавказы «Фермопиллери» бизни аскерле бла алынганларыны юсюнден сизге билдирге ашыгъама. Минги Тауну этеклеринде Къарачайны мурдору аны бла бирге Россиягъа къажасу сюелген тау халкъланы таянчы Аллахны болушлугъу бла эмда аскерле-рибизни батырлыкъларыны хайыры бла тюп этилгендиле, мени башчылыгъымда. Къарачайлыла бла сермеш быйыл бу айны 20-да эрттенликде сагъат 7-ден ингурде сагъат 7-ге дери баргъанды. Ашхам бола эм ахыр бийикни алгъанбыз, Россияны аскерине жангы махтау келтире. Бизни жаныбыздан къоранч болгъаны быллай эди: ёлгенле – юч тамата офицер, эки кичи офицер, 39 аскерчи; жаралыла – майор Верзилин, къазақъ полкну командири, юч тамата офицер, 13 кичи офицер, 103 аскерчи. Кавказгъа магъанасы уллу болгъан хорламдан сора, аскерле-рибиз 21-чи октябрда Къарачайны ара эллери Къартжуртха дери урушсуз-туююшсюз келип, къуршоугъа алгъанбыз. Аладан келген келечилеге тюбегенбиз, тилеклерине тынгылап, къабыл кёргенбиз эмда ала бизни излемибизге бой салгъандыла. Аны бла байламлы элни тегерегинде къалауурла орнатханбыз, адамланы молклерине зарауатлыкъ салынмаз ючюн. 22 октябрда Къарачайны баш Валиси Кърымшаухалланы Ислам да халкъыны атындан тилеги бла келеди. 23 октябрда Ислам бла эмда битеу старшинала бла тюберге унайма. Къарачайны баш Валиси Кърымшаухалланы Ислам бла эмда битеу старшинала бла тюбейме. Къарачайны атындан ала ант этедиле, мындан арысында ала Россияны патчахына, императоргъа кертичи болуп турлукъларына шагъатха 4 бий тукъумдан аманатла да бередиле.

Бу уллу иш бошалыргъа, мындан ары Кавказ областьда тынчлыкъ, ырахатлыкъ сакъланыр ючюн 24 октябрда аскерле-рибиз артха теби-рейдиле. 29 октябрда биз Ставропольгъа тийишебиз. Анда баргъан сермешни, башха болгъан ишлени да юслеринден тынгылы да, толу да айтыргъа онгум болгъанына уллу намысха санайма».

Атлы аскерни генералы Эмануэль.

Хасауканы жырында Умаргъа улуу эс бурулады. Ким эди Умар, не зат ючюн сагъынылады аллай бир аны аты? Батыр Къайтукъну юсюнден а биз не билебиз?

Биз эшитгеннге кёре, Умарны тукъуму Багъатырладан болгъанды. Къарачай аскерни башчыларындан бири эди ол. Аны юсюнден «Умар» деп сейир жырыны къартларыбыз бюгюн да айтадыла. Аны сёзлерин да Дебо улу Кючюк жазгъанды:

*«Эки атып, тютюнюн бир этиучю,
Умар, санга бюгюн къанмы жаугъанды?
Керек болса, къанатлыча жетиучю,
Тулпарланы бири къайда къалгъанды?
Къарачайны сакълар ючюн ол бюгюн
Жанын берди, чууаллагъа сойланып.
Излейик биз аждагъанны ёлюсюн,
Аны дертин алыргъа деп ойланып...»*

Ол жыр ма бу тизгинле бла башланады...

Умар юйдегили да болгъан, иги эсли, кесин билген киши эди. Юй бийчесини аты уа – Айшат. Ол Умаргъа жангы чарыкъла тигип, аланы бирин бояп, экинчисин бояйма деп тургъанлай, муну нёгерлери жетип, алып кетедиле. Уруш бошалгъандан сора, арбала бла ёлюклени алып келселе, Айшат Умарны ма ол бири баялып, бири уа боялмай къалгъан чарыкъларындан таныгъанды деучюдюле.

*«Сени хапарынгы, къоймай ма былай,
Ким айталыр ол кюн ишни болгъанын.
Къара къашлы асыры кенг мангылай,
Алтмыш алты къоргъашинден толгъанын?»*

Жырда айтылгъаны былайды андан ары...

Къазауатны баргъанын шарт кёргюзген, Умарны юсюнден айтылгъан ол биз ма бу сёзле да кесгин, тюз шагъатлыкъ этедиле. Аллай бир окъ тийсе, айхай да, жаланда чарыкъларындан таныргъа боллукъ эди аны.

* * *

Къарачайны Арисей подданствогъа алыгъаз деп, Кавказ линияны аскер башчысы Г.А. Эмануэльден къарачайлыланы тилеклери былай болгъанды:

1. Сизни Улуу бийиклигизге бойсуна, сиз келтирген низамгъа сыйына, мындан арысында биз ант этебиз, Россияны аллында терслик этмезге, анга къажасу сюелгенлени уа къачхынчы къабартылыланы, баишаланы да эллирибизге къоймазгъа, ала бла бир болмазгъа. Сёз беребиз, мындан ары орус патчахлыкъгъа къуллукъ этерге, урланган-тоналгъан малланы, молкню болжалсыз артха къайтарып турургъа.

2. Антыбызгъа шагъатха, сиз айтхан тёрт тукъумдан аманатла беребиз.

3. Бизни жерибиз бла Арисейге кѡажау баргъан уллу аскерге жулк аталмасакъ да, аладан тасха билдирирге, эмда кѡолубуздан келгенни этип, тыяргъа.

4. Бизни кибик, Россиягъа кѡошулгъан муслийманланы бизге даулары болса, неда алагъа бизден дау чыкъса, араны бизде жюрюген тѣре бла, шерият бла айырыргъа.

5. Алыш-бѣлошге, сатыу-алыугъа деп Къума сууну жагъасында Хахандукъ къалада бир арбаз кѡураргъа, эмда Россияны кѡайсы жерине да кеси жумушларыбызны тындырыргъа чырмау этмезге.

Къырымшаухалланы Ислам,
Къаянланы Мудар,
Къарабашланы Темирчокъ,
Дудаланы Аслан-Мурза,
Къоожакъланы Бекмурза,
Къарабашланы Жанхот,
Боташланы Аджин-Ибрагим,
Дудаланы Наны,
Къарабашланы Болат,
Къоожакъланы Таулу-Мурза.

22 октябрь 1828 жыл. Къартджурт эл.

Ма была болгъандыла бу кѡагъытха кеслерини тукъум тамгъаларын мухур орунуна салгъанла.

Андан бери Къарачай Россиягъа бир да кѡажау сюелмегенди. Антына кертичи болгъанны ол не заманда да кишилике санагъанды. Жангы ёмюрде, жангы мингжыллыкъда да ма бу кишилике Къарачайны жол нѣгери болгъанлай барлыгына бир ишек да жокъду.

Жырны ахыр тизгинлерин энтта да бир кере къатларыгъым келеди.

**Тизгинлешип, ёзенни ёрге жау кирди,
Батыр Къайтукъ сабийлеге кѣл берди:
«Таулучукъла, сиз да ёсюп жетерсиз,
Бу къан дертни жууапларын этерсиз!»**

Ким эди Къайтукъ?! Батыр Къайтукъ... Аны тауушу мында, чыгъыш Кавказда да чыгъады. Быллай осуят этген адам патчахлыкъ бла не хазна келишир эди. Аны тукъуму Дудаладан болгъанды. Къазауатны андан ары бардырыр ючюн ол бир талай адамны Къарачайдан, Басхандан, Чегемден, Холамдан, Малкъардан, Бызынгыдан, Къабартыдан, Дюгерден биргесине алып, Къарабулакъгъа кетеди. Эмда жашаууну ахырына дери патчахлыкъгъа кѡажау болгъанлай къалады. Бюгюнлюкде Къарабулакъ Ингуш бла Чеченни араларында жашагъан малкъар тилде сѣлешген миллет эди деген оюм жюрюйдю. Аны юсюнден а тарыхчыла айтсала тийишлиге санайма...

ДОДУЛАНЫ Аскер.

Аны назмулары халкыбызны сюерге юйретедиле

Багъалы редакция, сиз Ёзденланы Альбертни «Пушкин бла Къарачай» деген статьясын басмалагъандан сора, халкъ жыйылгъан жерде, аны юсюнден селешмей хазна къалмаучудула.

Статья ючюн Ёзденланы Альбертге кепле бюсюреу этедиле.

Сууну аллын тыйып туруп бошлагъаннга ушатама мен ол статьяны чыкыгъанын. Дебо улу Кючюкню «Хасаука», «Умар» деген жырларын, 60-чы жыллада «Къарачай поэзияны антологиясында» басмалагъан эдиле, ары дери басмагъа чыкыгъанмы эдиле, билмейме. Басмагъа чыкыгъанлыкыгъа, бу арт жыллагъа дери ол жырланы, анда-санда болмаса, эшитмеучю эдик. «Халкыны къанын терсине бурмасынла жырла» деп къоркъа болур эдиле. Ол жырла бизни тарыхыбыздыла. Аладан биз бир жары да кеталлыкы тыйюлбюз. Кетгенни къой, къуру ол жырла бла къалмай, биз Дебо улу Кючюкню чыгъармачылыкынын саулай билирге, сюерге керекбиз.

Мен статьяда окъугъан жырланы бла кесим къартладан эшитгенлерими бирге жыйып окъугъанымда, Дебо улу Кючюкню XIX-чу ёмюрню закий поэтлерини бирине санагъанма. Аны амалтын жашырып тургъан болурла Дебо улу Кючюкню жырларын халкъдан.

*«Ас-Аланым – Къарачайым, Малкъарым,
Таулу халкъым мени дайым къадарым,
Ахыр кюнде ачар жаннет эшигим,
Бу дуняда биз ол кюннге жетмейик,
Биреуленни мызжыкъ, семиз эшегин,
Арыкъ атыбызгъа юлгю этмейик!
Хар ким жюрек тёрюбюзге тагъайыкъ,
Таза къанлы атыбызны багъайыкъ», –*

деп, Ёзденланы Альберт жырында айтханлай, кесибизни азгъан, таза къанлы атыбыздан эсе биреуню семиз эшегин баш кёрюп турмайыкъ да, миллетибизни тин байлыкынын, тарыхын сылап-сыйпап, дунягъа белгили этейик. Дебо улу Кючюкню назмулары, жырлары адамлыкыны тутаргъа, туугъан халкыбызны, уллу къыралыбызны сюерге юйретедиле.

Дебо улуну назмуларын, жырларын билген адамла, кепге созмай, редакциягъа жиберигиз деп, мен да тилекчиме. Тапханыбызны бирге жыйып, китап этип чыгъарсакъ, халкыбызны литературасы Пушкинни заманында да жашнап тургъанды деп, эркин айтырча боллукыбюз.

Уллу Аллах жол берсин! – дей, мен да Дебо улу Кючюкню кесим къартладан жыйгъан талай назмусун сизге жибереме.

ГЮРЮКЛАНЫ Азнаур,
Къарачай халкыны Миллет
культура автономиясыны Президенти,
Къарачай-Черкес Республиканы
Халкъ Жыйылыууну
(Парламентини) депутаты,
Черкесск шахар.

КЪАРАЧАЙНЫ КЪАДАУ ТАШЫ

Тейрибиз саугъагъа берген,
Халкъымы насыбын керген,
Къарчаны жыйынын кѳрген,
Бабаларым къучакъ керген,
Балаларым багъа берген –
Къарачайны Къадау ташы!
Этегинге тийсе башы,
Кючюк сенден кюч алады,
Алгъанын жыргъа салады.

ШУКУР

Къачда ауруу мени жыкъды,
Къысып, буруп тамам сыкъды,
Антмы этди хорламазгъа...
Къылле болуп чыкъдым жазгъа.

Азгъан азмам макъырады,
Макъыргъаны жер жарады,
Ол а кимни чакъырады?
Къая жууап къайтарады.

Къыш хорланып, эрнин къапды.
Къар эриди, эниш чапды,
Гяхиник да жерни жапды,
Сюйген жан сюйгенин тапды.

Шош жырлайды хашген желчик,
Кѳлюм бирде болад кѳлчюк,
Заман, сен башхагъа ёчюк.
Азмам тюлдю алкъын Кючюк.

КЮЗГЮ БЛА УШАКЪ

Имбашларын окъа этип Кючюкню,
Къолуна да тутдургъанла гюлчюкню,
Кѳргюзтелле бюгюн аны юлгюге...
Чыгъа барып Кючюк къарайд кюзгюге.
Ол кюзгюден къарагъанмы Кючюкдю?
Ол кюзгюге къарагъанмы Кючюкдю?
Ол абычар кийимли уа кимсе сен?
Кюзгю, бир айт, кертиси бла кимме мен?
– Къарачайгъа эрке Кючюк эдинг сен...
Акъ патчахха итми болдунг, ёсюп, сен?
Мен билмейме, бийми болдунг не уа къул?
Не айтырла Мажит, Къайтукъ, Тейрикъул?
Амантшми тюз болгъанед эрледен –
Боллукъ затны алгъаракъдан кѳрелген?...
Тюненеги жаула – бюгюн негерле...
Болгъан ишге туудукъла уа не дерле?

Ачма, кюзгю, мени жүрек жарамы!
Ачма мени ачылмазлыкъ къарамы!
Тёре тюлме терсни, тюзню айыргъан,
Къул болгъанма халкъгъа боллукъ хайыргъа...
Терс эсем да, алай келед кёлюме.
Сатлыкъ эсем, басмасынла ёлюме!
Атланайым жолгъа, жыра акъ къарны,
Табыныргъа къабырына Умарны.

ЁТЮРЮКЧАД КЕРТИМ

«Умутладан кёзбау фикир къурмайыкъ,
Къуугъун салса жалгъан, ёрге турмайыкъ,
Къарыу жетмез, жаугъа ёшюн урмайыкъ,
Къопхан суугъа кёкюрекни бурмайыкъ», –
Десе, бирле дейле Дебо улугъа:
«Сатылгъанса, сен кетгенсе уллугъа!...»
Къулакъ сала ачы жүрек улуугъа,
Къыйналама, къан урады тулугъа.
Айтханлагъа жокъду дауум не дертим,
Ётюрюкча кёрюнеди хар кертим,
Фахмулуду, сабий кёллюд миллетим,
Тар ёзенде къалып болду ол жетим.

Заман жетсе жарлы халкъым ангылар,
Къара танып, эски эсин джангылар,
Шош сёзюме тамбла туудукъ тынгылар...
Бюгюн Джуртум кёрюнеди бютюн тар.

САНДЫРАКЪ

Кёлюнг болмаса жалын,
Акъылынг болса къалын,
Ангылап халкъны халын,
Онгузгъа да сен жалын,
Онлугъа да сен жалын,
Ахырында сен алын.
Сана малсызны малын,
Аша тыхтенни балын,

Урла чибинни налын,
Томур къум тюзню талын,
Берме патчахны жалын,
Къар башынгы жулкъ чалын!
Не кёрмединг, Кючюк, сен,
Кётюре ауур жүок сен...
Бош этмейсе сандыракъ,
Дебо улу, бол сен сакъ.

Элчиле иги биледиле

Бизни элчибиз Ёзденланы Альбертни «Пушкин бла Къарачай» деген статьясына дери, Дебо улу Кючюкню назмуларына, жырларына редакция быллай бир багъа берликди деп кимни эсинде бар эди. Ол сиз басмалагъан затланы кёбюсюн биз гитчеликден эшите келгенбиз. Бизни «бушайчыла», «бандитле», «кадетле» деп кёп ахшы затыбызны белгили этмей тургъандыла. Къарачайны хар эли да багъалыды бизге. Алай а эски эллерибиз Къартжурт, Учкулан, Хурзук къайда жашагъаны да Ата журтудула. Сау болсунла бизни адамларыбыз, анга кёре магъана да бередице, сыйлагъан да этедице.

Дебо улу Кючюк жашагъан заманда уа барыбызны да ата-бабаларыбыз ол юч элде жашагъандыла. Алай болгъанлыкыгъа, аны онглу адамларын бир джерге бегитип къояргъа жарамайды. Ол хурзукчу болгъанлыкыгъа, Ташкёпюрню да, Тебердини да, Мараны да, Джегетейни да, Ючкекени да, Басханны да, Чегемни да, башха жерлени да адамыды. Биз, бюгюнню хурзукчула, алай сагъыш этебиз. Саулай Къарачай-Малкъар халкыбыз да ол оюмну тутса, Дебо улу Кючюкча адамларыбызны байракъ этип, бирлешип, уллу къыралыбызны халкларыны ичинде сыйлы орунубузну табарыкыбыз деп ышанама. Энди мен да Байрамукъланы Кючюкню элде ауздан-аузгъа кёчюп айтыла туруучу затларындан бир бёлекни сизге иеме. Басмаланса, кёпле эс бёлюрле, деп умут этеме.

ТЕМИРБОЛАТЛАНЫ Салых. **Къарачай шахар.**

* * *

Телиликлерин жашыра билгенлеге
Акъяллыламы деученбиз экен?

* * *

Не болгъанын билмей эсенг,
Не боллугъун билмезсе сен.

* * *

Бек жигитге акъял артда келеди,
Кёбюсюнде ол келгинчи ёледи.

* * *

Барны къызгъанчлыгы – оу,
Жокъну чомартлыгы – шау.
Орталыкъ – тамам жашау.

* * *

Таза кёллюню алдагъан,
Аны махтаугъа санагъан,
Таштемир улу – нафысны кьулу.

* * *

Тау мылтыкъны атылгъан тауушу
Сагъайтды Хасауканы ауушун.
Орус ахчаны зынгырдагъаны
Тунчукьдурупму кьойду аны?

* * *

Ислам кьауум бла Амантишлери,
Тобагъа женгил кьайталла.
Тюркге айтычу омакъ сёзлерин
Энди орусха айталла.

Тынч кьоюгъуз Умарны

Шо, Умарны тынч кьоюгъуз,
Оялмазсыз махтауун аны.
Ёлдю. Энди оюгъуз,
Жумдурукъ бла уруп, кьяяны.
Ол тенг эди кьяяла бла,
Миллетине ёкюл эди.
Уллуртхуч мияла бла
Къарагъанча ол тюл эди.
Жигит Умарны махтауу,
Болмасын кишини дауу!

Атам айта эди

Биз кьалайлада айландыкъ,
Ахсакъ Темир ёлгенли...
Онбеш атагъа айландыкъ,
Къарча кьайтып келгенли.

Хурзук Мамиядан къартды,
Хурзукну атасы нартды
Деп айтаед атам Дебо,
Асыралгъан кюнде Бабо.

АЗАТ ПОЭЗИЯ

Малкъар халкъны поэзиясы ХХ-чы ёмюрню ичинде айнып, анга кёре кёп тюрлю ёсюу жолланы сынагъанды.

Башха сёзле бла айтханда уа, битеу да Совет Союзну литературалары сынагъанны, ол да сынап, аладан кем къалмай сайлау эте, миллет энчилигин тохташдыргъанды. Шимал Кавказны литературалары, ала бла бирге малкъар халкъны сёз искусствосу да 1917 жылдан сора чирчикленип, Совет Союзну жылларында суратлау-ачыкълау жаны бла кюч-къарыу алгъандыла деген оюмдан алимле азатланалмай, кёп заман оздургъандыла. Арт он-онбеш жыллагъа дери кесаматчыла Совет власть тохташхынчы уа малкъар халкъны маданияты, литературасы, тарыхы бармыды, къаллайды деп, ызларына къарамагъандыла, къыралны идеологиясы бла миллет саясатына ол керек эди да, алимле да ала бла тарт-соз этерге базынмагъандыла. Шимал кавказчыланы дуниягъа кёзлерин «тамата къарындаш» ачханды деген тынч эди, къайгъысыз жашаргъа онг берген.

Бусагъатлада миллет маданиятны бла литератураны тамырларын XVI-XVII ёмюрледе излей эсек, алданмагъаныбызгъа кёп шартла, шагъат къагъытла да табылгъандыла. Болсада малкъар литература 1930 жыллада айныууну башха жолуна тюшгени къайсыбызгъа да белгиледи. Ол жыллада келген эдиле сёз искусствобузгъа биз бюгюнледе тамата тёлюлеге санагъан поэтлерибиз, жазычуларыбыз.

Ким не десе да, жашауну жюрюшюне литература сансыз къалаламайды. Жашау къалай эсе да, жыр да алай болургъа керекди деп, кёп фахмулу жазычула айтхандыла.

Керти да, бизни сёз искусствобузну тамата келечилери – шайырлары – жашау къалай эсе да биз да алай жазайыкъ деген излемге бойсунуп, аны ызындан сюркелмегендиле, алай къыралны саясаты салгъан мардагъа эс бурмагъандыла деп, айталлыкъ туююлбюз. Ол жаны бла бир-бир жазычуларыбыз асыры оздуруп, кёзбауланнганлары бюгюнледе барыбызгъа да белгиледи. Аны алайлыгъын жангыдан эсге алып, Совет властыны 1930–1950 жылларында аякъланнган литературабызны бырناق этерге итинмеклик жахилликди. Суратлау чыгъарманы тинтип, анга багъа бичгенде, кесаматчы кёп тюрлю излемлени, жорукъланы да эсде тутаргъа борчлуду. Бютюнда тарых эм эстетика жорукъланы.

Ким не десе да, суратлау чыгъарма тарых жашаудан, аны жюрюшюнден азат болмагъанын кесаматчы унутургъа керек туююлдю: литература къалай эсе да, аны алай тинтирге борчду. Къыралны саясаты бла ниети тюрленнгени сайын сёз искусствогъа кёз къарам тюрленип барса, искусство дегенинг ёчулюп, магъанасы тас болуп къалыр.

Аны эсге алмай, кёп кесаматчыла, алим адамла, къыралны бюгюнню саясатына кёре бичим этип, Совет Союзну жылларында тирилип ёсген литератураны от жагъасына суу къуюп кюрешедиле. Терс, жалгъан оюмгъа жасакъ бергенле А.Горькийни, А.Толстойну, М.Шолоховну,

Н.Островскийни, А.Сурковну, М.Исаковскийни бла эм башхаланы чыгъармаларын окъуу программаладан кетерип, литератураны тарыхын «жаланнгач» этгендиле. Совет Союзню юсюнден айтылган жылы сёз суратлау чыгъармаланы «къара чёпге» тюшюрюп, алгъын «душманлагъа саналып турган жазычуланы» байракъ этгендиле. Охо да, билмей, сунмай турганлай къырал саясат тюрленсе, кесаматчыла жангыдан тобагъа къайтмазла деп ким ышанырыкъды? Ары оракъчыланы бла бери чалгъычыланы тохташхан кёз къарамлары асыры жайма болгъаны белгилиди.

Литератураны ангылау, анга багъа бичиу тюрленмейди деп киши да айтмайды. Ёсе, айный келген тёлюлени умутлары бирча болмагъанларыча, эстетика сезимлери да бирча туююлдо. Ёмюрледен ёмюрге кесамат оюм да тюрленеди. Алай хар нени мардасы болады. Сёз искусствону юсюнден айтханда уа, аны даражасын, магъанасын сакълатхан шартла кёпдюле. Ол жанын эсге алсакъ, литература кеси кесин къорууларча болгъанын ангыларыкъбыз: сёз искусство саясат туююлдо – келди, кетди, унутулду деп къоярча. Литература жамауат сезимни, оюмну, аны умутларын жыйышдырып ачыкълагъан ниет ырысхыды.

Совет Союзню жылларында къуралган миллет литературалагъа жангы кёзден къарап, алагъа кесамат сёз айтыргъа итингенле искусство ёз заманыны кюзгюсюдю деген, эртте тохташхан оюмну да унутургъа керек туююлдоле. Анга кёре Коммунист партия литератураны айнытыр ючюн мадарла излегенди, болушлукъ этмегенди демеклик да напчаланыргъа тийишлиди.

1930 жыллада аякъланган литератураланы эсге тюшюрсек окъуна, аны тынгылы ангыларыкъбыз. Шимал Кавказны кёп жазычуларыны, поэтлерини атлары айтылган жылла. Неда, Уллу Ата журт урушну къыйын заманында ёсген поэзияны эсге тюшюрсек, Совет халкъланы хорлаугъа кёллендирген, сауут-сабагъа тенг болган поэзия. Къулийланы Къайсын, Отарланы Керим къыралны А.Твардовскийча, Н.Тихоновча, А.Сурковча, С.Маршакча поэтлери бла тенг атлагъан жылла. Ол жыллада, башха жыллада да уллу къырал – Совет къырал – малкъар халкъны поэтлерини ауазларын эшитип тургъанды.

Кертиди, 1920–1980 жыллада айныган литература саясатха бойсунмагъанды дерге жарамаз. Ол эркинлик, тенглик деп, классланы бир бирге къайырылганларын, аланы араларындан уруш-туююш селеймегенлерин кёргюзтюп, инсанлыкълагъа анга кёре багъа бичгендиле. Тюрлю-тюрлю классланы келечилерине, жамауат къауумлагъа багъа биче, алагъа кёз къарамларын ачыкълагъанда, жазычула къара-акъ бояуланы тенг юлешгендиле деп да кесаматлаяллыкъ туююлбюз. Аны бла бирге Совет Союзню литературалары озган заманларындан, ёз төрелеринден ёнгелеп, юркюп, социализм, коммунизм дегенча ангыламлагъа ийнанып, саясат-ниет сайлауларын алай этгендиле.

Ол кертиди, хакъды – анга даулаш да жокъду. Болсада, Совет Союзню литератураларыны энчиликлери аны бла чекленмейдиле, чеклендиребиз десек да, жахилликге хорлатыр эдик. Совет Союзню литерату-

раларыны тарыхларын унутдурмай, кеси кеслерин кьоруулап турлукъ илишанлары аз туююлдюле. Сёз ючюн, аланы шуёхлукъга, тенгликге табынуларын эсибизге тюшюрсек окъуна тамамды.

Мюлк-ырысхы кьурагъан кьыралны кюч-кьарыуун керелерча жанын-кьанын аямай урунган инсаннга жыр этген, махтау берген литератураланы юслеринден барады сёз. Заводла, фабрикала, окъуу юйле, ишлегенле, сабан сюрюп, тирлик алгъан, мал ёсдюрген адамла эдиле 1920–1980 жыллада айныгъан литератураланы баш жигитлери.

Ата журтуна, туугъан жерине суймекликден сыйлы ниет ырысхы жокъду. Совет Союзну сёз искусствосун кёллендирген ол ниет ырысхы эди. Бютюнда 1960–1970 жыллада айныгъан орус халкъны литература-сын эсге алсакъ.

Жарсыгъа, арт онжыллыкъда ёсген орус литература ол тюрлю ниет ырысхыланы ыспассыз этгенди.

Миллетле аралы шуёхлукъ, бирлик, урунууда жигитлик, туугъан жеринги агъачына-сууна суймеклик дегенча сыйлы шартланы энди-ги орус литература эски этгенди. Алагъа ушаш сыйлы шартла белгилей эдиле Совет литератураланы сюжет жиплерин, философия рухийле-рин. Ёсе келген жаш тёлюлени адежликге, ариу кьылыкъга юйретир-ге итинген, анга бойсунган сёз искусство эди ол. Бусагъатда айный келген литература кесини уллу да, сыйлы да борчундан азатланыргъа итингеннге ушайды. Кёпгеми барыр аны ол жолу? Миллетни бла келир заманны аллында борчун унутхан артда сокъуранмай кьалмайды. Тоба-гъа да кьайтады.

Совет Союзну жылларында ёсген сёз искусство жамауат жашауну кёп бетлигиин кёре билип, суратлагъан-ачыкъллагъан литература эди. Алай ол неден да бек тенгликни бла тюзлюкню байракъчысы эди. Иш юсюнде, тюзлюк ючюн кюрешледе чыныкългъан инсанланы ич дуняла-рын, жашау жолларын кёргюзтюрге итинмеклиги аны баш энчиликле-ринден бири эди.

Бусагъатлада сёз искусствону ол шартларын сансыз этип, миллетлени класслагъа, жамауат кьауумлагъа юлешген, аланы араларында чюйреликле-ни семиртген литература эди деп, чурум саладыла. Болсада аллай энчилик литературагъа коммунистлени саясатлары бла келгенди деп кесаматларча, чек салырча неда айып этерча да туююлдю. Халкъ жомакъланы, нарт таурух-ланы, тарых жырланы эсге тюшюрсек, миллетлени сезимлерин класс сезим бийлегенин ангъларыкълбыз. Кьайсы халкъны да жомакъларында жалчы бла (жарлы бла) байны араларында кюреш селеймегенди. Кьайсы миллетни да жомакъларында бай азирейли, кьанич, кьызгъанч, кюйсюз адамча кёргюзтю-леди. Халкъ чыгъармачылыкъда бай жалчыдан онглу, акьыллы болуп киши кёрмегенди. Орус жомакъланы баш жигитлеринден бири, сёз ючюн, зынтту Иванды. Алай ол хорламагъан неда алдамагъан байны сыфаты ачыкъланмай-ды. Жарлы, зынтту Иван онглу болады байындан, бийинден да. Малкьар халкъны фольклорунда да хапарлау ол халда бардырылады.

Анга кёре класс сезим эртте аякъланнганды, ол литературада жа-ланда коммунистлени ниетлерине кёре тамырланмагъанды.

Алай 1917 жылдан сора класс къауумланы кюрешлери къыстауланганы кимге да белгилиди. Ол заманда тохташхан эстетика кёз къарамны фольклор чыгъармаланы эстетика кёз къармы бла тенгледирсек, экисини арасында башхалыкъ болмагъаны тынч эсленеди. Анга кёре 1920–1930 жыллада, тап, 1950–1960 жыллада окъуна, Совет Союзну халкъларыны сёз искусстволары кыралны саясатыны тузагъындан азатланалмай, анга жалынчакълыкъда айныгъандыла деген оюмну напчаларгъа тийишлиди. Былайда класс къауумланы сермешлери туудургъан литературала фольклоруну төрелерине, аны эстетика ангыламына да толу ышанып, тириле башлагъанын да эсге алыргъа керекди. Аны айтханыбыз: XX-чы ёмюрде айныгъан совет литературалагъа бюгюнледе таш атхан, аланы социализм ниетлеринден ёнгелеп чекленмейди: фольклоруну төрелерин да ыспассыз этеди.

Жашаугъа энди келген жангы байланы кёз къарамларына кёре совет литературалагъа сёгюу салгъан тынчды, тынгылы ангылагъан кыйынды. Кыйын эсе да, бюгюнледе бизни борчубузду ол.

* * *

Малкъар халкъны XX-чы ёмюрде къуралгъан сёз искусствосу кёп тюрлю саясат тузакълагъа тюше, аладан азатлана айныгъанды. Ол жанын эсге тюшюрюп, кесамат этгенде, уллу орус литература сынагъанны сынагъанды, аны айнытхан темала, жашау, тарых болумла малкъар литератураны да жолун белгилегендиле.

Орус халкъны, малкъар халкъны да жазычуларыны XX-чы ёмюрню сайлаулу темаларына кёз къарамлары, ангылаулары бирча эди дерге боллукъду. Ол бирлик 1920 жыллада окъуна белгиленгенди. Юлгюге алгъанда, айтхылыкъ орус поэтле А.Белыйни, М.Волошинни, В.Брюсовну Октябрь революция бла инсан урушха кёз къарамларын, анга кёре назмуларын Мёчюланы Кязимни ангылауу бла назмуларын тенгледирсек, ала бир ниетли болгъанларына ишеклик къалмайды.

Бирлик 1930–1950 жыллада бютюн тынгылы ёсгенди. Биз бюгюнледе орус литература бла малкъар халкъны сёз искусствосун тенгледиргенде, бири бла ёхтемленип, экинчисин эниш этерча туююлбюз. Алай былайда XX-чы ёмюрню литератураларына эки халкъны кёз къарамларында энчилик болгъаныны юсюнден ачыкъ айтыргъа тийишлиди. Ол дегенибиз, башында сагъыннганыбызча, орус маданиятны кёп келечилери, алим адамлары 1960–1980 жыллада тохташдыргъан кесамат оюмларындан, илму сёзлеринден ёнгелеп, жангы саясатха, жангы «демократия» деген идеологиягъа текоталыкъ этип сёлешедиле. Анга кёре энди окъуучула В.Маяковскийге, Н.Тихоновха, А.Сурковха, М.Исаковскийге, А.Толстойгъа, А.Фадеевха дагъыда аллай кёп уллу жазычулагъа сууукъ къарайдыла, Совет Союзну заманында къуралгъан маданиятны тарыхын ыспассыз этедиле.

Малкъар халкъны литературасы аллай уллу кёллююкден азат болурга тийишлиди, кертисин айтханда уа, бизни миллет искусствобузга сансызлыкъ жетдирмезча махтаулу илишанлары аз туююлдоле. Биз былайда малкъар литература Совет кыраллыкъга табынмагъанды, махтау бермегенди деп кесаматламайбыз. Аны ючюн сёз искусствону тарых жолун кесерге керек туююлдо. Бютюнда Совет кыраллыкъ Ариссейни халкъларына этген игиликлени унутуп кыймасакъ.

Алай иш анда туююлдо. Биз бюгонледе, литературабызны, бютюнда поэзиябызны, ёсюу жолуна кырай, ол миллетле аралы шухлукъга, тенгликте кертгичи бола, аны баш борчларыны бирине санай айныгъанын унутурга керек туююлбюз. Кыайсы халкъны да литературасыны ол уллу борчуду – ариу кылыкъга, тёзюмлюкге юйретиую. Жамауат жашауну тутуругъу – урунуугъа, туугъан жерине, миллет төрелерине, адетине суймекликди, алагъа сакълыкъды. Ким не десе да, бизни суратлау сёзюбюзно бети халкъга бурулуп, аны кыуанчын, жарсыуларын, бушуу кюнлерин кёргозте, ачыкълай аякъ тирегенди. Кырал саясатны суукълугъундан кьоркьуп, ол сынатхан кыйынлыкъланы суратлаудан да артха турмагъанды. Кёчгюнчюлюкню юсюнден поэтлерибиз 1944–1945 жыллада жазып башлап, бюгонледе да ол бушууну унутмагъанлары аны бла байламлыды. Жазычуларыбызны кишиликлери, ёхтемликлери бла. Саясатны суукъ жылларында окъуна (1942) Кыулийланы Кыайсын «Таулу болгъаным ёхтемлигимди» деп андан айтханды. 1960 жыллада, бюгонледе да малкъар халкъны сёз усталары ёхтем сезимни эниш этмей, алай айталгъандыла, айта да келедиле.

Ол инсан кылыкъ шартланы, миллет жашауну, миллетни тарыхыны литературабыз кюзгюсю бола келгенин эсге алсакъ, Совет Союзну жылларында ёсген орус халкъны сёз искусствосуна этилген тырмандан бизни сёз маданиятыбыз азатды деп, багъа бичерикбиз.

Башха суратлау-ачыкълану жаны бла кырагъанда да, малкъар поэзия кесини жетишимлери бла дуния поэзияны черегине кышулгъанды. Аз санлы, жазыуу, басмасы, туугъан жери сыйырыла тургъан миллет литератураны кенг, бийик кёгюнде анча жулдуз (Мёчюланы Кязим, Кыулийланы Кыайсын, Отарланы Керим, Зумакулланы Танзиля, Бабаланы Ибрагим, Мокъаланы Магомет дегенча) жандыргъаны дунияны махтаууна тийишлиди. Ол малкъар халкъны туугъан жерини хар чёбюн, ташын, агъачын, терегин, гюлюн, черегин, шауданын тиллендирген поэзияды. Аланы барысыны да адамга астрология магъаналары болгъанын терен ангылагъан. Табийгъатны байлыгъын, аны хар кёзге илиннген илишанын, шартын уллу литератураны жаз тилине, белгилени бай кыауумуна (символланы) айландыргъан, ол жаны бла дуния лириканы байыкдыргъан поэзияды деп кесаматларга борчду. Чёп башда, жаралы ташда, кёгерген талада, сыннган кьамилде, мияла табакъда, кыуруп башлагъан кыуюда, жангыз сюелген терекде, кёкде акъ булутчукъда, кыуругъан гюлде миллетни жашау жолун, тарыхын, миллетни кылыгъын окъурга юйреннген поэзияды малкъар халкъны поэзиясы.

Литературабызны тамата тёлсюу, 1960 жыллада сёз искусствогъа келген поэтле да поэзияны кёп тюрюлю строфикасын, жанрларын (бал-

лада, сонет, элегия, поэма, ачыкъ сёзлю эм кёргюзтген лирика дегенча тынгылы тохташхандыла. Аффиксли рифмаладан азатланып, тамырлы, толу, къуралгъан, ич рифмаланы жорукъгъа айландыргъандыла. Ол жаны бла Бабаланы Ибрагимни, Мокъаланы Магометни, Гуртуланы Салихни, Созайланы Ахматны, Байзуллаланы Алийни атларын энчи айтыргъа тийишлиди.

Алай заман, жюйрюк ат кибик – терк саркъады, анга кёре терк да тюрленеди. Миллет, миллетни келечилери заманны жюрюшюне кёре тюрленмеселе, ёсмеселе эдиле – жашау уюп къалыр эди. Жашауу келген хар тёлюнню ёз энчилиги болмай къалмайды. Дуниягъа энчи кёз къарамы, иши, этим къолайы. Бютюнда литературагъа келген тёлюнню алсакъ, жашауну баргъан, тюрленген сырына ол кимден да сакъды, жютюдю. Ол тюрлю шартсыз киши да сёз искусствону от жагъасында жерин табалмайды. Кертиди, жангы тёлю литературагъа аны төрелеринден азатланыргъа деп келмейди. Аны умуту, борчу да миллет сёз искусствосуну жетишимлерин айнытып, бютюнда басымлы этергеди. Төрелерине тюз кёзден къарап, терен ангылап, аланы жангыртыргъады.

Ким не десе да, малкъар халкъны поэзиясыны тарыхында бир ненча кезиюу белгиленгенди. Сёз ючюн, Шауаланы Дауут хажини чыгъармачылыкъ төрелерин Мёчуоланы Кязим айнытханды. Кязимни суратлау-ачыкълау төрелери Къулийланы Къайсынны лирикасында жангыргъандыла. Къайсынны төрелери уа литературагъа 1960-чы жыллада келгенлени поэзияларында кенг жолгъа чыкъгъандыла. Алай бла литература дегенинг, аны төрелери тёлюден-тёлюге ёте ёседи. Ол жаны бла поэзиябызгъа кесамат этгенде, сёз искусствобузгъа 1970–1980 жыллада келгенлени – Бегийланы Абдуллахны, Додуланы Аскерни, Беппайланы Муталипни, Мусукаланы Сакинатны, Ёлмезланы Мурадинни, Табакъ-сойланы Мухтарны чыгъармачылыкъ ишлерине энчи багъа бичерге тийишлилигин белгилейбиз. Аланы поэзияларына биз бюгюнледе азат поэзия деп, энчилигин чертирге керекбиз.

Аны айтханыбыз, 1980–1990 жыллагъа дери къуралгъан поэзиябыз азат туююлду демейбиз. Алай былайда азат деген сёзню магъанасын эки тюрлю ангыларгъа тийишлиди. Сёз ючюн, Совет къыраллыкъны жылларында литератураны ниетине бла дуниягъа кёз къарамына саясат гёзетчилик этмей къоймай эди. Ол себепден сёз искусствону азатлыкъы мардалы эди. В.И.Ленин окъуна литература азат ниет ырысхыды. Алай аны эркинлиги чексиз туююлду, биз анга не суйсе да аны этсин деп къояллыкъ туююлбюз, аны жюрюшюне, кёз къарамына сагъайыргъа керекбиз деп жазгъанды. Анга кёре, сёз искусство къырал саясат берген эркинликде тохташыргъа, андан озмазгъа керек эди. Башхача айтханда, литература социализм жамауат жашауну махтап, анга бюсюреу берирге борчлу эди. Къыраллыкъны, коммунист ниетликни сылтаугъа алып, кемчиликлени, чюйреликлени кёргюзтюрге эркин туююл эди.

1980 бла 1990 жыллада айныгъан, айный тургъан малкъар поэзияны азатлыкъы башхады. Ол азатлыкъгъа термилип, итиннгенин Табакъ-сойланы Мухтар ачыкълагъанды:

Я Аллах, сен

Назмучуну саясатсыз жашар кюннге жетдир, - деп.

Мухтарны тилеги кыбыл болганды: поэзиябыз саясатдан, кыраллык гезетчиликден азатланганды. Алай ол азатлык да «литература энди жоюгенсизди» демеклик туююлду – анга жоюген салган, саллык да миллетди. Миллетни адетлеринден, төрелеринден, аны излеминден бла ниет ырысхыларындан азат туююлду. Халкны аллында сёз искусствону борчу уллуду да, аны азат чеклигин, мардасын да ол белгилейди.

Анга кёре, башында сагына келгенибизча, биз не ары-бери десек да, социализм жашауну жылларында литератураны азатлыктын кырал саясат белгилегенди, арт онжыллыккалада поэзиябызны эркинлигине марда, чек бар эсе, ол жаланда халкны аллында борч бла байламлыды, аны юсюнден сагыш бла – халктым, сени суратынгы энди кыайда ишлейим деп, Созайланы Ахмат былай жазады:

Энди кесинги ызынгда ишлейим,

Керти ызынгда.

Энди кесинги ызынгда ишлейим,

Берчли ызынгда,

Энди кесинги ызынгда ишлейим,

Азат ызынгда.

Сени жарык, улуу суратынгы.

(«Халкымы сураты»).

1960–1970 жыллада айныган поэзияны игиси инсанны кылыгына кырал ниет-саясатха кёре багъа бичмегенди (Кьюлийланы Къайсын, Зумакулланы Танзиля, Бабаланы Ибрагим). Саясат бла байламлы этип, жигитлерини атларын махтаулугъа неда осалгъа чыгъармагандыла. Ол жаны бла бютюнда 1990 жыллада бла арт эки онжыллыккада жангырган поэзиягъа эс буруп, энчи айтырчады. Жигитим Совет властыны, социализмни досумуду огъесе душманымыды, анга уллу келлюдю деген фикирден бюгюнню поэзиябызны келечилери азатдыла. Халк бла байламлык, аны келир заманыны юсюнден сагыш эте билмеклик – олду поэтлерибизни ёлчемлери, адамлыкны шартлары. Ариссейде белгили алимле орус халкны литературасыны юсюнден кесаматларын эске аласак, сёз искусствобузну азат энчилигине уллу бюсюреу берликбиз.

Аны айтханыбыз: орус халкны сёз искусствосу бла байламлы оюмларын ачыклаган алимлени асламы коммунист ниетге ийнанган жигитлени бюгюнледе къара чёпге алып селешедиле, Совет кыраллыкны жылларында байланы, бийлени алганларыча, кылыклары, инсанлыклары кыаллай эди, кыралгъа, миллетге кертичилеми эдиле деп сорган төре унутулуп. Башында сагына келгенибизча, малкър халкны литературасы жигитлени даражаларына, адамлыкларына кёре кесамат этедиле. Тап, Октябрь революцияны, инсан урушну уланларына малкър халкда, бютюнда искусствода, киши тийишсиз сёз

айтмагъанды, поэтле уа аланы атларын (Къалабекланы С.-Х., Ностуланы Ю., Энейланы М., Гемуланы А., Асанланы Х.-М. эм башхаланы) хурмет бла сагъынадыла. Юлгюге, Бегийланы Абдуллахны алсакъ, ол былай жазады:

**Саудула Носту улуну жойдургъанла,
Тюзлюкню да зынданнга жыйдыргъанла.**

Неда:

**Мухаммат, Эней улу,
Хурметим санга – уллу!**

Совет идеологияны бек сууукъ жылларында окъуна Тёппеланы Алим кесини «Ташыуул» деген романында бий уланны кишилигин бла чынтты инсанлыгъын кёргюзтгени ючюн жахил адамла биригип, саясатны мыртазакъларына «тил этген» къагъытла жазып кюрешгенлери унутулмагъанды. Алимни «Айдарукъ» деген романыны да баш жигитлери Айдарукъ бий бла аны къызы Налбикедиле.

1970 жылланы ахырында Тёппе улу «Жол кюю» деген повестин басмалагъанда, жызыучуну усталыгъына тюз багъа бичалмай, сёгюу салгъанлары да кертиди. Сылтауу неди деп соргъанда уа – Ленинни ордени бла саугъаланган, партия махтау берген Бекирни мурдарлыгъын кёргюзтген эди.

Алай бла жигитлени байлагъа бла жарлылагъа, неда партиягъа кертичилеге бла аны аллында жойкъуланганлагъа юлешуу тёреден малкъар халкъны сёз искусствосуну игиси эртте азатланганды.

Къырал идеология, саясат дегенча ниет ырысхыла келген-кетген да эте, алышына турадыла. Алышынмазлыкъ, миллетин алдамазлыкъ инсанлыкъды, кишилик бла халкъына уланлыкъды. Идеологияны жангысына кёзбауланьп, озгъан жашаугъа, ниет ырысхылагъа чабыулукъ этгенлеге да малкъар литература айып сёзюн айтып, тынгылы багъа биче келеди. Адамлыкъ бла тюзлюкге, кертичиликге итинген литературады – бизни ана литературабыз. Бусагъатлада къырал къуллукъгъа келгенле жангы саясатха къабыргъаларын жарашдырып, мюлк-ырысхы къоллу болгъанла озгъан заманны сёгерге ёчдюле. Орус литератураны келечилерини асламы да ол жахил суратлау оюмну тузагъындадыла. Алай озгъан заманнга къадалып, анга таш атхан къараны акъдан айырыргъа суймей, ёз тынчлыкъларына къор-садакъа болуп жашагъанладыла. Озгъан заман – халкъланы жашау тарыхыды. Аны жарсыулу, махтаулу бетлери да болгъаны кертиди.

Малкъар халкъны литературасы озгъан заманнга тарыхха ол кёзден къарайды.

Кесини «Ёмюрню кёзлери» деген ачыкълау-хапарлау поэмасында Гуртуланы Салих, тарыхха къошулгъан адамлагъа тюз багъа бичмегенлени терслеп, былай жазады:

**Ол кюнлени, бёркюнлей,
Сыйлы кёрюп, бёркдюрюп,
Къзауатха киргенни,
Юй ишлеген балгалай,
Этмейик да, бир талай
Хапарын бир кёрейик.**

1920–1930 жыллада Россейни махтаулу адамлары, революционерлемиди, большевиклемидиле ала, иш анда туююлдю, Шимал Кавказда, Россияда да «юй ишлемегендиле», шахарлада, элдеде чыракъла жандырмагъандыла деп киши да айталлыкъ туююлдю. Ол заманлада ишленнген «юйле» адамланы бюгюнледе да жылытадыла. Алай эсе, Салих жазгъанлай, жарыкъ кюнле келтиребиз деп, анга ийнанып, ёз жашауларын «салта тюбуне салгъанланы», шахарла, электростанцияла ишлегенлени, «балталаныча», тышында къалдыргъан эссизликди. Гуртуланы Салих чыгъармасында тарыхны ауушларына, тарыхны чархын бургъанлагъа, кишилиги болгъан поэтча, тюз кёзден къарайды:

**Къзыл атлыла, башлыкъ къанатлары
Желпейгейленип, кирдиле тарлагъа.**

.....
**Атларыны жалкъалары жылтырай,
Игиликлери дунягъа айтыла.**

Неда:

**Мен Солтан-Хамитме. Мени таулула
Чегем тарында айтадыла атымы,
Миллетими керегине табылып,
Халкъымы аты игиге айтылды.**

Башында сагъына келгенибизча, идеология бла къырал саясатны ызындан чапмай, жашауну осалына, игисине да тарых кёзден къарап, халкъгъа айтыр сёзюнгю эслиликге бойсундуруу кимге да борчду. Ол жаны бла байламлы Зумакъулланы Танзиляны «Жашауну череги» деген назму китабыны юсюнден энчи айтыргъа тийишлиди.

Аны поэзиясы сагъынылгъанлай, поэтни атын окъуучуну эсине салгъан, танытхан сыфаты дуняа лириканы кёгюнде накъут-налмасча жылтырайды, кёп поэтлени энчи мухурларындан жарыкъды, терен магъаналыды деп, кесаматларгъа тийишлиди. Ол, къаяны тешип, тамырланып ёсген гюлдю. Артда уа «аягъын ташха тиреп» дунягъа сагъышлы да, ёхтем да къарагъан. Биз къайтарып-къайтарып айта тургъаныбызны сылтауу аны кёп магъаналылыгъы бла байламлыды. Кёп жашырын магъанасы болгъан белгини уа окъуучула толу ангылап, чек салырча туююлдюле. Алай гюлню сыфатын Танзиляны ёз инсан къылыгъы бла, жашауу, уллу поэзиягъа жол излегени, эсини жютюлюгю бла да байламлы этерге боллукъду. Башха кёзден къарагъанда уа, гюлню сыфаты Ши-

мал Кавказны халкъларыны кыйын тарыхларын, жарыкълыкъгъа бла насып жол излегенлерин сыйындырып ачыкълайды.

Халкъны жашауун, кылыгъын-ылыгъын энчи илишанларын, бир белгиге, сыфатха сыйындырып, сёзюн айта билмеклик Зумакъулланы Танзиляны усталыгъыды. Юлгюге, жаныуарлагъа, ташха, тереклеге жораланган назмуланы эсге алыргъа боллукъду.

Аны бла бирге шайырны чыгъармачылыкъ ишинде гюл белгилеген магъананы айнытхан, бютюн терен шартлагъан сыфатла улуу жер алгъанлары да баямды. Тап, бош, назму тизгин даражада айтылгъан сёзлери окъуна, белгилеге (символлагъа) айланып кетедиле неда халкъны жашау жолун, аны жигерлигин бла чыдамлыгъын, жүрек халаллыгъын, ачыкъларгъа итинмеклик Танзиляны, сабий кыыз заманындан башлап, бюгюнлеге дери мадарла излетдиргенлей келеди дерге тийишлиди. Ол себепден «ташны, къаяны тешип ёсген гюлге» жууукъ сыфатла шайырны лирикасында, эпосунда да, алтын бюртюклекча, тёгюлюп тургъанларын окъуучу эслемей къаллыкъ туююлду. Сёз ючюн: «Мени халкъым» деген назмусунда:

**Бузда да от тиргизген
Бу мадарымлы халкъым, – деп жазады Танзиля.**

Неда:

**Ташлада терек бахча –
Чакъдыра билген халкъым.**

Дгъыда:

**Ташны да жумушатхан
Хурметли, жигер халкъым.**

Малкъар поэзиягъа «таш», «шаудан», «терек», сыфатла эртте киргендиле. Болсада ол тюрлю белгиле назмудан назмугъа жангыра, жашауну кёп бетлилигине бойсунадыла. Биягъы «гюлню» эсге тюшюрсек, поэтесса «халкъ белин тюзетгенин», огъурлулукъ зорлукъну, ниет сууукълукъну хорлагъанын аны бла байламлы этеди:

**Шукур, келдинг, сен келдинг
Къара туманны жырып,
Таш, гюл да кёз ачдыла,
Жарыкъ жарый, жангыра.**

(«Санга тенг сёз айталмай»)

Танзиляны жазган чыгъармаларын барысына да багъа бичгенде уа, жыйышдырып, ол «Жашауну череги» деген жыйымдык миллетни жашау, тарих китабыды деп кесаматларга тийишлиди. Бир-бир ызларындан, ёсе, айный, келген тёлөлеге эслиликни шауданычча сакъланырыкъ, хар тёлө кесича ангылап, дерс аллыкъ – китап. Уллу, кенг магъаналы китапны уа окъуп, чегине жетдим деп, киши артха салмайды, адамлыкъга чек болмагъанча, анга да чек жокъду.

Танзиляны философия жиби кёп бутакълыды. Бек тамамларындан бири уа – ол адамлыкъны юсюнден оюмуду. Инсан дегенинг анга къалай жетгенини юсюнден сагъышланып, илишанларын жыйышдыра билмеклик закийликди. «Адам», «Чомартлайын, жашлай ёлюп къалгъаным», «Къарт терек» дегенча назмуланы неда «Анам от жагъада от жагъа» деген поэманы андан жазганды Танзиля. Тап, кесини жашаун, адамлыкъына жол тута билгенин алып къойсакъ да, ол кимге да уллу дерсди, кимни да бийиклеге тартындырырына тирилик бла итинмекликди.

Зумакъулланы Танзиля тарыхны жюрюшюн, табийгъатны жорукъларын тынгылы ангылай билген шайырды. Ол нени юсюнден жазса да табийгъат бла инсанлыкъны бирликлерин тынгылы ангылаганды. Миллетни адеп-къылыкъ төрелерине чып къондурмагъанды. Табийгъатны жорукъларына бийлик этерге итинмей, ангылап, бойсуна билмеклик Танзиляны поэзиясына энчи мухур ыз салады. Аны айтханыбыз – табийгъат бла адамны араларында узакълыкъ бла къажалуукъ бурун заманлада къозгъалып, XX-чы ёмюрге дери айный сакъланнганды. Жашауну ол эки къанатын бютюнда тынгылы ангылаялмагъанла аз туююлдуле. Алай энди жазычуланы асламы, инсан бла табийгъатны бирликлерин сезгенлери бла чекленмей, кесинги андан энчи этмеклик жаланда жарсыу келтирлигине толу тюшоннгенди. Ол экисин бир-бирден айырыу адамны төммегин жанындан айыргъан кибикди. Танзиляны «Будай бюртюк», «Сени сабанынга бир бюртюгюнгме» деген назмуларын эслеп окъугъан аны философия фикирин тынгылы ангыларыкъды. Поэтессаны лирика жигити табийгъатны ичинде, къоюнунда жашагъан инсанды. Табийгъат сабан эсе, лирика жигит аны бюртюгюдю.

**Бир бюртюк сени бай сабанынга
Бир кирсиз тамчы – ичерик сууунгда,
Бир букъу унчукъ – гыржынлыкъ унунгда,
Насыпсыз болмам, эшта жашаумда.**

«Тынгысыз жер» деген поэмасында бирликге жер адамлыкъ, аналыкъ да этгени терен ангылашынады:

**Нек ачыгасыз мени,
Мен жаратхан балала,
Эс этмейин, саласыз
Жюрегиме жарала.**

**Бердим сизге къол, кѣз да,
Келтирмесиз деп айып,
Акъыл, сыфат да бердим,
Жан-жанладан айырып.**

(«Тынгысыз жер»)

Жашау черегини эки жагъасы табиьгъат бла адамды. Ол эки жагъа бир бирлерин сакълагъанларына Танзиляны поэзиясы окъуучуну сагъайтады. Инсан дегенинг табиьгъатны къоюнунда ѳз жерин излерге бла табаргъа борчлуду, табиьгъат шинжыр эсе, адам аны бир тогъайды: тогъай шинжырдан юзюлсе – экиси да тюп болурла деп къоркъады Танзиляны лирика жигити. Ол себепден лирика жигитни къоркъуу жерни да къоркъууду:

**Къоркъуу, къоркъуу, жан къоркъуу
Жайылгъанды юсюме,
Бир жанымы кюл этсе, -
Не жашау бирсине?**

Болсада адам кесин табиьгъатны жигитича жюрюте келеди. Андан алалгъанын алып, кюнде-кечеде таркъайта, къората. Табиьгъат адамны межамыды, юйю-босагъасыды, от жагъасыды, терегиди. Ол аны бююнледе ангылаялмайды деп айтырча туююлдю. Алай ангылагъанлыкъгъа... от жагъамы ѳчюлтмейим деялмайды. Танзиляны лирика жигитин элгендирген, чамландыргъан да ол жахилликди.

Танзиля жюрек жарсыуун, «жерни тынгысызлыгъын» ачыкълап чекленмейди. Бармыды инсанны ашыгъышлы атламладан тыярча, табиьгъат бла жарашулулугъун ѳсдююрча кюч, мадар, амал деген сорууну салып, анга жууап излейди. Айхай да, аллай мадар жаланда бирди – ол эслиликди. Келир тѳлюлени юсюнден къайгыра, сагъыш эте билмекликди. Анга кѳре Танзиля окъуучуларына, поэзия бла байламлыкъ жюрютгенлеге бет буруп сѳлеше, акъыл сѳзню кючюне да базынып, кѳп тюрлю суратлау, ачыкълау мадарлагъа жюрюш алдырады. Башында айтханыбызча, ол мадарладан бири эслиликге ышандырыуду. Эслиликге сагъайтыр ючюн а шайыр къалыубаладан бери жюрюй келген неда халкълада жюрюй келгенича, тилек назму тизгинле бла сансызлыкъны «жолун кесерге, отун ѳчюлтюрге» итинеди. Адамны жюрегине жетерча, ѳз башыма палах излерге нек къалдым деп сокъурандырырча. Аллай ачыкълау мадаргъа фитналыкъ (акъ магия) аякъландыргъан назму тизгинле деп кесаматларгъа да боллукъду. Ол ызына, узакъ ѳмюрге къайтыуу туююлдю – ол халкъ бла, миллет бла бирликни шартыды. Бир заманлада адам дегенинг эниклегени бла, тилеги бла да палахны жолун кесаллыгъына, жауун жаудураллыгъына, аны тыяргъа да къолундан келгенине ийнанып жашагъанды. Ол узакъ заманлада адам асыры базыныулу эди, кесинден кючлю жан болмагъан суннганды. Энди инсанны ѳз кючюне, рухийине да кѳз къарамы тюрленнгенди. Алай халкълада жюрюй келген адет-тѳреле, сѳзню кючюне ийнаныу бир заманда да таркъаймаз. Танзиляны да кючю андады. Сѳзлени къатлап-къатлап (фитнадача),

назму тизгинлени учундургъаны жүрек тазалыгына, илхам къайнасыны теренлигине шагъатды...

**Жайыкъдыр, сен жайыкъдыр,
Жайыкъдыр эсиргенни,
Башхаланы жокъ этип,
Сау къалырма дегенни.**

(«Жерни тилеги»)

Танзиля кюннге, айгъа, ташха, суугъа, Аллахха айланып тилек этерге, алагъа бет буруп, жүрек сезимлерин, фикирин ачыкъларгъа устады. Алай ол кимге, неге айланып тилек этсе да, дуня тынчлыкъны да сакъларыкъ адамны эси болгъанын окъуучусуна унуттурмайды. Ташха, агъачха, Кюннге, Айгъа, жаууннга айланып тилек этгени – адамлылыкъгъа, адамны эсине бет бургъанын къайсыбыз да ангыларгъа тийишлилибиз: инсанны эсин айнытырыкъ эслилик кесиди, палахланы, зорлукъну башларын юзюп, тамырлары бла къурутурукъ да олду:

**Кёкге айланып тилейме,
Тилегенча Аллахдан,
Ташым, тауум, адамым
Сакълансын деп палахдан.**

Кертиди, хар палахны сылтауу адам болуп да бармайды. Табийгъат болумла мардагъа сыйынмасала, табийгъатны кесине, адам улуну мекаямына, «Ата юйюбюз – дунягъа» халеклик салгъанлары кимге да белгиледи. Бизни къууандырып, насып, къууанч келтирген шартла, палах туудуруп да къоядыла.

«Жауундан тилек» деген назмуда Танзиля былай жазады:

**Болуп ниетинг аппа-акъ!
Жау, жау, жау, жау, сау къаллыкъ,
Кёкден жаугъан ахшылыкъ.
Жууундур тереклени.
Къууандыр череклени.
Къакъ тереземи да, къакъ!**

Айтханыбызча, хар табийгъат огъурлу бола билгенча, кюйсюзлюк да этеди. Мардадан озгъан жауууннга Танзиля сагъынылгъан назмудан окъуна башха багъа бичеди (Жый, жый бираз эсинги! Тый, тый бираз кесинги! Былай сухулукъ этип, айтчы, кимге жарайса?)

* * *

Эссизлик бла керексиз сухулукъну юсюнден сагъышланып, Танзиля кёп чыгъарма къанатландыргъанды. Анга кёре лирикасында эссизликни тамырландырып, тарыхны чархын бургъан сылтаула да кёп тюрюл бет алгъанлары ачыкъланады. Алай ол сылтаулары барысын озгъан чурум

инсанни кеси бла байламлыды. Аны жюрек такъырлыгы, зарлыгы бла кылыгыын озган жашауну юсюнден кесамат эте билмегени бла. Кесини жашауу, башы бла ётгенни унутуп, неда кесин «гюняхсыз» жан сундуруп, башхаланы ызларындан таш атханла. Къара сабан сюргенле – адамланы араларында келишимсизлик, чюйрелик къозгъагъан ол туююлюдю! Юлгю орунуна айтханда, Танзиляны «Жамий» деген кысыха жипли поэмасы быллай тизгинле бла башланады:

**Кюн тууушда жаншайла
Бир бек сёзчю къатынла,
Ауузларын тыймазса,
Берсенг окъун алтынла!**

Чыгъарманы оюм жюгюн кётюрюп, ачыкълап, сюжет ызына жюрюш алдыргъан лирика жигит бла адамла сёзюн этген жаш тиширыу Жамийди. Лирика жигит кёпню кёрген, кёргенине багъа бичалгъан инсанды. Тазалыкыны бла тюзлюкню ёкюлю. Ачыкъ айтханда уа, Жамийни ёкюлюдю.

Поэмада Жамийни ауазы эшитилмейди, ол кеси кесин къорууламайды, аллай онгу да жокъду, нек дегенде, аны къадарына, гюняхы, суабы бар эсе да, барысына да багъа бичгенле ташададыла. Лирика жигитни инжилтип, къайгысын кётюрген бютюнда олду. Жашыртын ташада айтылгъан кир сёзню жолун кесген къайдан чыгып, къайры барлыгыын киши билмейди. Жел кибикди ол – кенг орамлада, мекам мюйюшледе да эркин айланган. Аны ючюн артыкъда лирика жигит эссизлик этгенлеге чамланнганын жашырмайды, сёз сайлагъанда да аман бетли этерге кюрешгенлени аямайды: «жаншакъла», «сёзчю къатынла», «ауузларын тыялмагъанла», «кирле тёкгенле» дейди поэт аллайлагъа. Аны бла бирге хоншусуну къадарына аман кёзден къарагъанла кимледиле демеклик Танзиляны поэмасыны баш сорууларындан бириди. Ол соруугъа жууап бере, автор кишиге кёзбау этмейди, керексиз жайма сёзлени сайлап, жалгъан омакълыкыгъа итинмейди.

**Жюз бла минг гюняхланы
Тагъадыла бойнуна,
Кеслери кирмегенча
Ёмюрде эр къойнуна.**

Алай бла «Жамий» деген чыгъармада Танзиля «ёз кёзлеринде томуруну кёрмей, башхаланы кёзлеринде чёп излегенлени» кылыкысызлыклары ачыкълайды.

Кёп терсликлени туудуруп, къозгъап, адамланы араларына суукълукъ, гурушхалыкъ салгъанла кимледиле дегенде, ала эслери бир тутум болмагъанладыла, озган кюнлерин унутханладыла. Табийгъат сухулукъ, тыйгычсыз этгенча, адамла да этедиле бир бирлерине сухулукъ, къатылыкъ. Аны тамырландырып, жайгъан а жууапсызлыкыды.

Кеси кесин танып, зарлыкъ сезимден азатланыуну магъанасы ул-
луду – ол кѣп аманлыкъны жолун кеседи. «Зарлыкъ» деген назмусунда
Танзиля аллайлагъа андан чамланады:

**Насыпсызла, сизге жаным ауруйду,
Зарлыкъ нечик аман аурууду.
Сиз, кечалмай ма бу аз-маз фахмуму,
Кюрешесиз ёчюлтюрге отуму.
Фахму керек, жигитлик да, жетерча
Фахмулуну фахмулугъун кечерча.**

* * *

Эссизликни къуйругъу узунду, аны ууу инсанланы ачытып чеклен-
мейди, ол къырал жашаугъа, къырал саясатха да жайылады. Эссизликди
адамны ары чалгъы, бери – оракъ этген.

Къырал саясатда да башхалыкъ болмагъанына жашау кеси шагъат-
ды. Зумақбулланы Танзиляны «Тынгысыз заман» деген назму къаууму
да арт онжыллыкъда къыралыбызны «сюрюшдюрген, тентиретген» та-
рыхына жораланнганды. Назму къауумун поэт тышында эшитген, бас-
мадан билген хапарлагъа кѣре къурамагъанды, кеси кѣзю бла кѣрген,
шагъатлыкъ этген окуялагъа, эссизлик атламлагъа философия къарамын
ачыкълайды.

**Мен туудугъу хуначы малкъарлыны,
Белгисича къыйын, зауукъ заманны,
Москвада, Кремильни залында
Олтурама. Бек ахшыла – жанымда.
Париждеги уста тикген жыйрыгъым,
Халкъым берген сыфатым, тап кылыгъым.**
(«Кремильде» деген назму)

Танзиля жамауат аны жазыучунуча таныгъанлы, биринчи «Къаяда
гюлле» деген китабындан башлап, халкъны тарых жашаууну юсюнден кѣз-
бау сѣз айтмагъан поэтледенди. Не заманда да аны инсанлыкъ философия
жиби кишилик бла (тиширугъа алай айтыргъа жарарыкъ эсе), фахму жү-
тюлюк бла байламлы болгъанды. Табийгъат берген уллу фахму уа поэтни
алдамайды. Къырал саясатны аллында да кертичилей къалдырады.

Болсада кѣп жазыучула, тап, халкъ ыспас этип, махтау берип тур-
гъан назмучула окъуна, тарыхны жүрюшюне тюз багъа бичерге итин-
мей, «саясат жел» къайры урса, ары ауушхандыла. Бюгюн махтагъан,
къор-садакъа болгъан къырал жашауларын, саясат ырысхыларын, аякъ
тюплерине атхан адамла инсанлыкълары бла ёхтемленалмазла. Кеси-
ни къабыргъасын саясатха жарашдырыр муратда бирни айтып, тамбла
уа «тобагъа къайтхан» жазыучу да, бѣркюн не бек алчи кийсе да, фах-
мума кертичи эдим деп айталмаз. Аллайлагъа сѣгюу салып, айыплап,

А.М.Горький эртте жазганды. Бир-бир адамла межгитге тенг этген межамларына тамбла мал оруннгача киредиле деп.

Ингилиз нарт сёзде айтылгъаныча, бийик «Баобаб» деген терек ауса, аны юсю бла ары-бери маймулла окъуна тынч секиришедиле.

Мындан бир къаум жыл алгъа совет къырал, совет къурулуш бийик, деменгили терекча эди, акъ къала кибик. Ким махтамай эди аны, шежда къылып, аллында төрт бюкленип неда, бёрклерини желкелерине тюшюрүп, төгерегинде «аякъ бюгерге» ким кюрешмеди!

Алай «акъ къала» аугъанлай – кёпле анга баш ургъанларын унутхандыла, ол угъай, жазычуланы асламы «тюнене суундан ичип тургъан шауданларына» тюркюрселе, миллет литератураларына къошумчулукъ этген сунуп, ёрге къарайдыла.

Алгъыннгы къырал жашаубуз шарайыпсыз эди деймейбиз. Литератураланы жюрюшюн саясат белгилемей эди деп айтмайбыз, алай аны къанын жюрютген миллетни жашауду, жамауатны суратлау-эстетика излемиди, халкъны ёзюлюгюн сакълатхан эслиликди.

Тюнене махтагъан къырал ниетине таш атып, «жангы» къыраллыкъгъа табынган ол алышынса да, «тобагъа» къайтырыгъы белгиледи. Саясат бла бирге абына-сюрюше жашагъан жазычуну тарых жолу къысха болмай къалмайды. Аны айтханыбыз: литератураны чырагъы миллетни жашауду, миллет излеген, бюсюреген философия жибиди. Эслилиги бла окъуучуну инсанлыкъгъа сагъайта билмекликди. Ол жаны бла, айтханыбызча, литературабызгъа ёлчем салгъан, ыспасха тийишли чыгъармала аз тюрюлдюле. Акъ сёз бла, къара сёз бла да жазылгъан. Саясатдан эсе инсанлыкъны бийикге салгъан. Алай жалгъан чыгъармала да, жалгъан тенглекча, аз тюрюлдюле. Назмуларыны биринде Зумакъулланы Танзила былай жазады:

**Жалгъан тенгле къыйын кюнде кетерле,
Мен ол кюнде жарсыуунгу алырма.
Кёзбау сёзле, жауунлача ётерле,
Мен а сени жырларында къалырма.**

(«Жазыусуз жазмала» деген китандан)

Бу тизгинлени поэтесса эртте, 1977 жылда, айтханды. Болсада бюгюнледе аланы магъаналарына, жангылыкъларына ким да шагъатды. Жалгъан тенгле, сёзле жашауну къайсы бутагъында да жер табадыла, саясатны, къыраллыкъны да. Анга кёре аллай жазычуланы, социалист ниетни «мыртазакъларыны» ненча бетлери барды деп сорургъа тийишлиди. Сёзлерине къачан кертчиле болгъандыла? «Терекге» баш уруп жашагъанларындамы огъесе, ол аууп, къууанч этгенлериндеми?

Эки бетлилик, жарсыугъа, Шимал Кавказны литератураларына, ол угъай, орус халкъны литературасына да эрттеден төре бола келеди. Айтырын саясатха къарап айтхан төре. Алай инсанлыкъ, уланлыкъ борчларына кертичи поэтлени эсге тюшюрүп, ыспас этгенде, биз игилеге махтаулаугъа къошуп, Зумакъулланы Танзиляны атын айтыргъа керекбиз.

Ол эки бетлиликге эрттеден айып сала келеди, табийгъатны, жаныуарланы юслеринден жазса окъуна, философия жибин, фикирин эслилик бла байламлы этеди, тюненеги кюнлерин унутханлагъа «жазыкъсыннганын» ачыкълайды. Сёз ючюн, «Юйсюз ит» деген назмусунда Танзиля «калак итге» айланып сёлеше эсе да, аны жаз тилини магъанасын къайсы окъучу да ангыларыкъды:

**... Иги тойсанг,
Аякъ юсюнге болсанг,
Сен да, эртте бирлеча,
Мен айтхан тенглеча,
Къутуруп, къабармыса?
Юсюме чабармыса?**

* * *

Бусагъат заман «уллу терек» аууп, аны орунуна уа башхасы ёсмеген къыйын кезиудю. Анга тенг сайлауну эки тюрлюсю болады: саясат эм инсан сайлау. Айхай да, къырал адамына экиси да керекдиле. Болсада инсанлыкъ сайлау неден да башды, магъаналыды. Аны миллет бла, жамауат жашау бла байламлы этер ючюн кишилик, эслилик керекдиле. Жамауатны, халкъны сейирлерине табынгуну борчха алып, сёзюн айтхан сыйлы ишди.

Литератураны къанын жюрютген, аны от жагъасын сууутмагъан да олду. Биз бюгюнледе Зумакъулланы Танзиляны «Тынгысыз заман» деген назму къауумун окъуй, поэтесса инсанлыкъ жигитине чып къондурмагъанын энтта да кёребиз. Сагъынылгъан назму къауумну бушуу жибин къурагъан лирика жигитни сезимиди. «Жарсыуум» деген чыгъармада ол жарсыууну сылтауу тынгылы ачыкъланады:

**Не аякъ тиресек да,
Тынчлыкъ кетди, жоюлду,
Мурдору, башы тебиц,
Уллу къырал оюлду.**

Танзиляны бу тюрлю назмуларыны жанр энчиликлери недеди деп соргъанда, публицистика лирика дерге тийишлиди. Къыралыбызны бусагъат жашауун тинтген, анга багъа бичген саясат сёз десек да боллукъду. Алай поэтессаны кесаматы, кюйю саясатдан «идеология» къаугъаладан бийикди, «тарт-создан» жашау кертилик, инсанлыкъ бийик болгъаныча. Аны белгилегенбиз, кёз къарамына кёре, Танзиля къыралыбызны озгъан заманын бусагъатда кюнлери бла бирикдирип, кесини инсанлыкъ эм философия сёзюн алай айтады демекликди.

Поэтессаны назму къауумунда жашау эки жагъагъа бёлунеди: бир жанында, халкъ инсанлыкъларын сакълап, игиликге кертичилей къалгъанла, башхасында – «тойдуруп, кекиртип» туруучу терекни юсю бла ары-бери секиргенле. Танзиля алагъа «игиликни унутханла» дейди.

Ол «мыртазакъланы» эслилик жаны бла такъырлыкъларын ачыкълар ючюн Зумакъулланы кызы лирикасында эндиге дери хайырланмагъан суратлау мадарлагъа, сёзлени тизмелерине жюриш алдырады. Кимледиле, къаллайладыла ол «ниет динлерин» малтагъанла: «халкъны гыржынсыз этгенле», «ахча бийлери болгъанла», «долларлагъа табынганла», «къуллукъ излегенле», «къуллукъ умут этип, озгъан заманларын илишаннга салгъанла», «ичген сууларын сёкгенле», дагъыда ала кибикле?

Айхай да, кыралны ойгъанла, Танзиляны жарсытханлары бла чекленмей, къайнасын да кётюредиле. Кётюрюлген къайна бла чамланыу кеслерине тийишли ачыкълау мардаланы, лексика-сыфат къауумну аякъландырадыла. Ол жаны бла Танзиляны усталыгъы, сёз байлыгъы да жангыргъанды («Игиликни унутханлагъа айтама», «Аллахха айтама жарсыууму» дегенча назму къауумлагъа къарагъыз).

Биз башында сагъына келген чыгъармаларында Зумакъулланы кызы эки кырал низамны бетден-бетге тюбешдиреди. Оюлгъан кырал къурулушну магъанасын, адетин, төресин да поэт уста биледи.

Бюгюнледе «азат кырал къурулуш» деп махтагъанлары уа къаллайды, жамауат жашау бла байламлыгъы бармыды аны? Бу соруу Танзиляны жангы назму къауумуну баш сорууларындан бириди. Поэтни анга уллу жауабы да саясатны даражасындады. Низамсызлыкъ бла азатлыкъны тарыхын айыралмай, жунчуп тургъан кырал къурулушду ол. Аны ючюн болур, Танзиля, чыгъармаларыны макъамларын, жюришлерин «тыйгъычсызлыкъны» ачыкълагъан этим сёзлени тизмеси бла белгилейди. Юлгюге алгъанда, «Къычыргъанлагъа айтама» деген назмусунда, поэт быллай этимлени жыйышдырады: «шошаймайла, сермешелле», «ауазлары алай аман чыгъалла», «ауруулары кёплеге жугъалла» неда «Деу кыралны титирете жырталла, Кесек-кесек этедиле, жулкълалла» («Тюз халкълагъа нек тиелле таякъла» деген назму).

Бу тюрлю этим сёзле «азат, демократия» деп озгъан заманларына асыры къадалып тырман салгъанланы низамсызлыкъларын бла «женгиликлерин» ачыкълайдыла.

Кырал жашаугъа учузлукъ бла маданиятсызлыкъ келгенин, ниет ырысхыла алышынганларын Танзиля дуняны айтхылыкъ поэтлери бла бир сатырда сюелип ачыкълайды. 1914–1917 жыллада, сёз ючюн, Арисейде биринчи дуня уруш бла саясат жашауунда тюрлениуле бла байламлы Россияны саясат къозгъалыула апчытханда, уллу орус поэт А. Блок «ёлгенле (мертвецы) саулагъа оноу этген дуня», «ёлгенле, сюек таууш этип, къуллукъларына жюриюдюле» деп жазгъанды. Белгили абхазлы жазычу Д.Гулия «телиле акъыллыланы ырбыннга тыядыла» деген оюмуна кёп назмуланы бойсундургъанды. Даргинли поэт О.Батырай: «Аманлыкъчылагъа къайда да жол бошду», Е.Эммин: «дунягъа ётюрюкчюле оноу этедиле, хар чыгырбаш кесин ханча жюриютеди». Белгили къумукълу поэт И.Казах «игиле аманла бла татахлыкъ жюриютедиле, кеслерича игилега уа бичакъла билейдиле» деп тарыгъа-

ды. Э.Османов: «тау жерледе намыслары жүрюген мурдарла бла уручу-ладыла» д.а.к.б.

Биз башында атларын айтхан акъылман адамла кѳргенни бюгюн-леде Зумакулланы Танзиля кѳрюп, алача, ѳз заманына, окууучула са-гышланырча, инсанлыкъ сѳзюн айтады:

**Жарыкъ жолла кесилдиле,
Аманла терк эсирдиле.
Танымазса бек кѳплерин,
Ачхандыла ѳз бетлерин.
Жыр жазадыла фахмусузла,
Жырлайдыла ауазсызла.
Намаз кыла иймансызла,
Не айталла ол антсызла.**

(«Экинчи жарсыуум» деген назму)

* * *

Шеждаланып, «деу терекни» аллында тобукъ кыагыучула, ол аугъанлай, юсю бла, маймуллага, секиришип, ниетлерин алышханлагъа бир-бир поэтле, жазыучула да ичлеринден айып этгенлерине ишеклик жокъду. Алай жазыучу дегенни борчу – халкъны, жамауатны жарсытхан окуяланы юсюнден кесамат сѳзюн ачыкъ айтырғады. Шимал Кавказны, Россияны окуяна литератураларында ол жумушну тамамларға кѳпле базыннгандыла деп айтхан кыйынды. Малкъар халкъны поэтлери кишилик этгенни орунундадыла.

* * *

Малкъар халкъны поэзиясында жаз тилли, жашырын магъаналы сыйфатла эрттеден белгилдиле. Мѳчюланы Кязимни «Парийим», «Жаралы жугъутур», «Къыш кюн арбазыма кѳннган чорбат чыпчыкъ», «Суу бойнунда ѳсген жангыз тал терекчик» дегенча чыгъармаладан башлап, Къулийланы Къайсынны «Жаралы таш», Зумакулланы Танзиляны «Къаяда гюллери», «Тынгылауукъ ташы» ол жаны бла кыайда да юлгюле орунуна айтырчадыла.

Суратлау литература кесини жоругъуна кѳре жаз тилли ниет ырысхыды. Ол жашауну ызындан барып, акъгъа акъ, кыарагъа кыара деп айнымайды. Бир кыауум жашау шартланы, тарых окуяланы юслеринден жазып, башха жашау болумланы ачыкылау аны тѳресиди. «Жаралы жугъутур – жаралы халкъ», «жаралы таш – жаралы халкъ» дегенча.

Эштада, литератураны аллай энчилигин эсге алгъанда, малкъар халкъны сѳз искусствосу Шимал Кавказда бек онглу, тири, жетишимли да болгъан ниет ырысхыладан бириди. Жашау болумланы, заманны, та-

бийгъатны илишанларын, шартларын, миллетни къылыгъын-ылыгъын, ич дунияны ангылау даражасын ачыкълагъан белгилени къауумуна, жаз тилли илишанларына айландыргъан поэзияды ол. Неда табийгъатны кёзге илинген улуу, гитче шартларын тиллендирген, алагъа жан салып, хапар айтдыргъан поэзияды дерге тийишлиди.

Тамата тёлюлени келечилерини чыгъармаларында тохташхан төре бюгоннго поэзиябызны да шартыды, энчилигиди.

Болсада төре төреге саналмаз эди, айнып, жангырмаса. Арт онбеш-жыйырма (XXI ёмюр) жыллада, поэзиябыз жашау, табийгъат шартла, кёзге илинген ёзекле бла байламлыгъын селейтмегенди, селейтген угъай, жангыртып, назму тизгинлеге эркин солуу алдыргъанды. Башха сёзле бла айтханда, хапар айтыргъа, инсанланы ич дунияларын ачыкъларгъа эртте юйреннген – табийгъат, башха сёз къауумланы суратлау мадарлагъа сайлау этип, усталыкъны жангы даражасын белгилейди.

Бусагъатлада ол энчилик поэтлерибизни къайсы бирине да тийишлиди. Аны ангылар ючюн, юлгю орунуна Къулийланы Къайсынны 1930 жыллада жазылгъан «Эрттенлик къарчыкъ» деген ариу ёнлю назмусу бла Бегий улуну «Къышны акъ жомагъын» тенглешидирге боллукъду. Экиси да къарны жаугъанына жоралангандыла. Биринчиси жарыкъ, къууанчлы ёнлюдо. Поэтни къууанчха, насыпха ийнаннганын лирика жигит да къууанч сезимли болгъанын ачыкълайды. Къайсын къаргъа кёп назмула жоралагъанды. Сёз ючюн, «Къышхыда айтылгъан назму», «Бюгече жангы къар жауду», «Чегемде къар жауады» дегенча эм башхала.

Поэт къарны акъ тазалыгъын, аны бла байламлы жашауну юсюнден сагъышын ачыкълайды:

**Бюгече жангы къар жауду,
Юйлени башлары – акъ,
Арбазла бары да – акъ,
Терекле бары да – акъ**
(«Бюгече жангы къар»)

Болсада Къайсын къарны акълыгъын, тазалыгъын суратлап чекленмейди, мураты да ол туююлдо. Къар поэтге «сууукълукъну» дуния кезиую болгъаныны белгисиди. Аны бла бирге къар башха озгъан заманны эсине тюшюредди, «сууукълукъну», къыйын кезиуюн «жылыу», огъурлулукъ алышындырлыгъына ийнаннганын ачыкълайды:

**Бюгече орамла – акъ,
Унутдумайды жашау
Къар кече кюйген юйле
Къап-къара болгъанларын!**

Неда:

**Къыш кече. Къар кече. Мен а тюшюмде
Кёреме жашил тереклени...**

Бегийланы Абдуллахны «Къышны акъ жомагъы» деген назмусу, керти да, къыш кече къарны жаугъанын, тау элlege «жомакъ келгенча» кёргюзтеди («шош келип, жерни акъ бешикге бёледи»). Окъуучу аны ол халда ангылар ючюн поэт къаргъа жан салады, адамны сыфатын, къылыгъын береди:

**Къар къолу – жумушакъ.
Ол,
Энишге ийилип,
Жомагъын башлады –
Жукълатды юйлени,
Жукълатды ашхамны...**

Абдуллах къар жаууп, агъаргъан табийгъатны сыфатын кёз кёрюрча жазады, шолугъун къулакъ эшитирча этеди. Поэтни ол муратына жетерге онг берген «акъ бояуду». Назмусуну суратлау-ачыкълау мадарларына Бегий улу башха бояу къатышдырмайды. Поэтни эсине къыш башха шартланы, болумланы тюшюргенде да, ала къарны акълыгъын кёргюзтюрге бойсунадыла:

**Къыш окъа жабыуун
Кечеге тюшюрдю, -
Анамы жаулугъун
Эсима тюшюрдю –
Акъ, женгил, жумушакъ,
Оюлу, жылыулу, -
Къууанчча, чыгышха
Эшилген жаулугъун...**

Бегий улуну назмусуну хар суратлау ёзеги, сёзю, харфла бла тауушланы къатланып айтылулары – барысы да шош «акъ дуняны» хычыуун жомакъны эсге тюшюрген сыфатын ишлеп, лирика жигитни сезим байлыгъын ачыкълайды.

Сагъына келгенибизча, Къулийланы Къайсын да кёп назмуларында «къарны акълыгъын», аны жаугъанын иги, огъурлу белгиге санап, алгъыш этеди («Къыш келди»). Алай шайырны ол тюрлю чыгъармаларында ийнаныу, табийгъат болумлагъа суймеклик бла жүрек тынгысызлыкъ, къайгъы биригип ачыкъланадыла. Абдуллахны чыгъармасыны лирика жигитини сайлауу табийгъатны ырахатлыкъ келген заманыды, аны бийик тазалыгъы бла «акъ жомагъы». Поэт табийгъатны тазалыгъын, шолугъун тынч, ырахат жашауну белгисине айландырады.

Табийгъат шартла, болумла тёлуден-тёлулеге ёте, ачыкълана, суратлана келедиле. Тюрлене, башха, жангы илишанлары ачыкълана. Хар жазуучу, поэт энчича, ала да энчидиле. Сёз ючюн, биягъы къарны алсакъ, аны болушлугъу бла поэтлерибиз фикир-

ни, усталыкъны да жангырта, бийикге атландырадыла. Юлгюге алгъанда, Мотталаны Светлана «Жабалакъгъа махтау жыр» деген назмусунда:

**Сагъышлы жырым мени,
Энчилиги кюнлени.
Женгилкъанат, шош, аппакъь,** – деп жазады.

Жабалакъны жаугъанына сабыр, сагъышлы кёзден къарап, «жерни айбатыча» кёргюзтеди. Анга кёре, табийгъат болумну (сёз ючюн, къарны) кёп илишанларын эслер ючюн, поэт кеси да кенг дуниялы болургъа керекди дерге тийишлиди.

Додулары Аскер чыгъармачылыкъ ишинде къарны кёп тюрлю белгилеге тенг этген поэтди. Болсада асламында къар аны поэзиясында жолоучуну жолун кесген неда сакълыкъ излетген табийгъат болумду. Сёз ючюн, «Жаздагъы къар», «Энтта барама къарда», «Жол кёрмейме» дегенча чыгъармала. Башхаларында къар табийгъатха, адамгъа да жылыу берген, жюйрюк заманны къыйматлы шартларындан бириди:

**Къар къыш арада эресе,
Къымыжа къалырла терекле,
Сууукъ юшютюр аланы,
Ожакъла да желни эриклей.**

Айхай да поэт назмуларында къарны тереклени кийимича кёргюзте эсе да, ол жаз, жашырын тилли болгъанын окъуучу ангыларыкъды.

Созайланы Ахматны поэзиясында да къар кёп бетлиди, жарсыта, къууандыра да билген, дуниягъа «акъ къонакъча, шош келип», аны ыра-хатландыргъан. Сёз орунуна айтханда, «Терен жауду къар» деген къысха назмусунда къар бла байламлы уллу айбатлыкъ, къууанч келтиргени бла тенг хата этгенин да кёргюзтеди. Алай чыгъарманы баш магъанасы ол туююдю, къар лирика жигитни ич дуниясын ачыкъларгъа керек эди, адамлагъа «эрттенликни, тангны» къууанчын жууукълашдырыр ючюн кюрешгенин:

**Эрттенлик келалмай
Къалмагъа эди...
Уллу жолну
Къарын кюрейме, къадалып...**

Ахматны башха («Гюл тала») назмусунда къар назик, ариу шартланы аяй билмеген, неге да сансызлыкъ этген кюйсюзлюкню белгисича кёргюзтюлюнеди:

**Кече уа къар
Жаууп чыкъды...
Басды да къойду**

**Таланы ариулугъун,
Бал ийисин,
Бал чибинни татлы ауазын.**

Алай, айта келгенибизча, Созай улуну поэзиясында табийгъат шартла «жюз аякълы», «минг бетлиле» болуп да жюриюдюле. Ол себепден сансызлыкъны бла кюйсюзлюкню белгиси – къар – «акъчач», «акъ-мыйыкъ», «акъсакъал» эсли къартча, келе-кете тургъан жолоучуча да кѣргюзтюлюнеди. Жукъларгъа суйген, ауур къар. Болсада «келип, хал-жар башында жатып, жукълап къалгъан къар» игиликмиди огъесе ол да сансызлыкъны белгисимиди? Бу соруулагъа уа жууап излерге окъуучу эркинди.

* * *

Сурталау чыгъармаланы юсюнден кенгеш баргъанда, бир-бир кесаматчыла темаланы жангылагъа бла эскилеге юлешедиле. Алай ол жахил оюмду: эски тема болмайды деп, эрттеден айтылады. Хар жазыучу, поэт дуняны эз энчилигине кѣре ангылайды. Суратлау-ачыкълау мадарланы сайлау да анга кѣре болады. Узакъ ёмюрледен башлап, бююнлеге дери темала эскирмей, къатлана, сѣз искусствону от жагъасын жарыкъ жандыргъанлай келедиле. Ол фикирни эсгергенде, не Кязим хажини, не Къулийланы Къайсынны темалары XIX–XX ёмюрлени энчиликлери туююдюле – фахмулары, жашаугъа кѣз къарамлары энчидиле – дуняны закий жазычуларына къошуп, кишиге ушатмагъан.

Бююнледе да къар, жауун да жауады, кырдык кѣгереди, ёлюм, бурун заманларындача, ачыды, суймеклик суймекликлей къалгъанды. Жаланда ол затланы юсюнден алгъынча жазмайдыла – заман берген фахмугъа, философия фикирге бла сезим байлыкъгъа кѣре жазадыла. Бютюнда бусагъатлада поэзияны, сѣз искусствону жюриюшюнде уллу тюрлениуле болгъан XXI ёмюрде. Ол тюрлениулени кенг жолунда малкъар халкъны поэзиясы да айныйды. Окъуучуну эсине, суратлау чыгъарманы ангылауда жютюлюгюне ийнаныуун ёсдюрюп. Андан болур, поэзиябыз насийхатдан, тежеуден толу азатланып, ангылауда жютюлюк излеген кѣп магъаналы назмулагъа кѣчгенди дерге боллукъду. Былайда бир поэтни эсге тюшюрюп, башхаланы унутурча туююдю – шайырларыбызны асламы ол жолдады. Сѣз ючюн, Созайланы Ахматны аллай энчилигине эс бургъанда, «Гюл ёлдю» деген назмусу кимни да сагъайтып, сагъышландырлыкъды.

Чыгъарманы жюриюшю юч суратдан къуралгъанды. Биринчисинде поэт «эрттенликде ёлген гюлню» сыфатлайды:

**Гюл ёлдю эрттенликде.
Аны ышарыуу
Къуруду, шаудан къуругъанча.**

**Кёзлери
Жулдузлача кюйдюле.**

Экинчи суратда «аны ийнакълаучу желчик, чапыракъгъа къонуп, жиляйды». Ючюнчю суратда «тийреде терекле, бутакъларын жайып, дууа этедиле».

Алай бла назму нени юсюнденди, нени ачыкълыйды дегенде, жоюлгъан ариулукъну юсюнден жарсыуду десек, терс оюм боллукъ туюнюдю, неда табийгъат шартланы байламлыкъларын кёргюзтеди деп кесаматлагъан окъуучу да ТЮЗ айтырыкъды. Тилде кёп магъаналы сёзле жюрюйдюле – литературада да иш алайды; Созай улуну назмусу ол жаны бла юлгюлюдю. Болсада окъуучу поэтни сёзле сайлауна тынгылы эс бурса, чыгъарманы дагъыда бир магъанасын ангыларыкъды. Поэт: «гюл ёлдю эрттенликде, аны ышарыуу къуруду», – деп жазады. Дагъыда: «Желчик жиляй турады... Уллу терекле дууа этедиле, бутакъларын жайып».

Бу сайланган сёзле барысы да жаны, эси болгъан адамланы юслеринден айтылады: гюл «ышармайды», адам ышарады, «жел жиляй» билмейди – адамла жиляй биледиле. Ахматны суратлау-ачыкълау бояуларына кёре «ёлген гюл» – эрттенликде ёлген сабийди, дууагъа сюелген терекле – дууагъа келген адамладыла...

Назмуну окъугъан бек ахырында былай кесаматларгъа боллукъду: дуняда хар не да байламлыды, аны артыкъ заты жокъду. Хар ёлген адам – уллу болсун, къагъанакъ болсун – андан къорайды. Дагъыда: сабий-субий да дуняны баласыды, ол адамлагъа аналыкъ этеди. Эрттенликде сабий ёлгенде (гюл), табийгъат, адамла да андан жарсыидыла.

Созай улуну «Акъ булут», «Къычырыкъ тийип, шошлукъ сойланып къалды» дегенча назмулары окъуучудан сакълыкъ бла сезим байлыкъ излеген чыгъармаладыла. Ол окъуй, эшите юйренмеген суратлау-ачыкълау мадарланы жыйышдырып, адамланы къайгъылары, жарсыулары, неда бир арбазгъа келген бушу дуняны – адамланы, табийгъатны титирегенине кимни да сагъайтырча усталыкъ бла жазады.

**Ачы къычырыкъ тийип,
Шошлукъ сойланып къалды,
Акъ маралча. Шошлукъ
Сойланып къалды...
Аны кёзлеринде жулдузла бата,
Ёксюз болдула
Чыкъ тамчыла...**

Алай Созай улу усталыкъ эртте келген поэтледенди.

Аны аты малкъар литературада 60-чы жыллада айтылып башлагъанды. Ол заманда Ахматны биринчи назмуларына, биринчи китабына окъуучула сансыз кёзден къарап къоймагъандыла: жылы, махтау сёз да айтып, чурум да этгендиле. Алай, ким не деген эсе да, Созай улу фахмусузду, кесини энчи жолун излемейди деп, киши айтмагъанды. Узакъ

бармай а, жаш поэтни малкъар поэзиягъа къошумчулугъу тынгылы шартланнганды, ол анга ыспас келтирлик жазычуларыбыздан болгъаны да белгиленгенди. Ахмат уллу жолгъа терк да, къыстау да чыкъгъан поэтди, ауазына, дунягъа кёз къарамына орус кесаматчыла бюсюреу берип. Аны айтханыбыз – Созай улуну поэзиясын малкъар окъуучу толусунлай къабыллагъанды, энди ол чыртда чурум этип, сылтау излемейди демеклик туююлдо. Излеуню жолундан таймай, кюнден-кюннге жангыра, ёсе баргъан фахмугъа окъуучула сакъ къарап, анга кёре багъа бичериклери кертиди. Чыгъармачылыкъ ишни юсюнден эки-юч тюрлю кесамат сёз, даулаш жазычуну, поэтни амалын бир заманда кем эталмагъандыла. Нек дегенде, чынтты жангычылыкъ олсагъат къабылланып къалмай эсе да, окъуучугъа, жамауатха жол табады.

Ахматны лирикасында окъуучу, белгилегенибизча, анга дери айта юйренмеген, эшите келмеген сёзле, сёз тутушла, суратлау бояула аслам жерни алгъандыла. Баям, былайда аны сылтауун излей, бизни поэтлирибиз дуняны, табийгъатны кёрюде энчилик ючюн кюреше, ана тилибизни онгуна жангы онг, кюч къошадыла дерге керек болур. Сёз бла шартланы байламлыкъларын, сёзню жалаңда шартла туудургъанларын билмеген жокъду. Бизни бир къауум жазычуларыбыз ол байламлыкъгъа жютю къарап, андан тышына чыгыуну тийишли кёрмегендиле. Кырдык жашил эсе, къар акъ эсе – алай къояргъа керекди деп. Кертиди, тилни байлыгъы жашаугъа кёре, мюлк-ырысхы къурау амаллагъа кёре ёседи. Болсада малкъар халкъны къоллары, онгу-кючу бла жарашдырылгъан «экинчи табийгъат» асыры озуп байды деп айталлыкъ туююлбюз. Биз жалаңда анга ийнансакъ, ким биледи, тилибиз артыкъ бек айнымаз эди. Созайланы Ахмат, аны тынгылы ангылап, кесини жазычулукъ борчун ана тилин жангы сёзле бла байыкъдырыуда да кёре келеди. Угъай, ол сёзлени тамырларын бузмайды неда эсине келгенлени назмуларына къошуп да бармайды. Ишни башы поэт сёз къурау жаны бла ёз эркинлигин, мардасын да толу ангылайды. Аны айтханым: поэт дуняны кёп бетлиги кёреди, анга итинеди. Анга кёре эсини жютюлюгю, кенглиге бла теренликге итнюлюгю бир сёз тамырдан тюрлю-тюрлю шартланы, лирика жигитни жюрек тебиуню белгилеген сёзле чыгъарады неда, ол сёзлени жашау илишанлагъа къошуп, инсанны ич дунясыны байлыгъын ачыкълайды. Юлгюге алгъанда, назмуларыны биринде сагъышларым деген сёзню кёп тюрлю айгъакълаула бла бирикдирип, муратына жетеди: «Ышара тургъан, жап-жарыкъ сагъышларым», «бийикледе жылтырагъан сагъышларым», «мудах тюрсюнлю сагъышларым», «кюнча ойнагъан сагъышларым», «чууакъ кёкча ачыкъ сагъышларым», – деп.

Ахматны сайлагъан, мадаргъан сёзлери барысы да сыфатлагъа тенгдиле, нек дегенде ала поэтни кёз къарамын, сезимин жашау болумланы, окуяланы шарт энчиликлери бла бирикдирген сёзледиле. Асламында поэтни аллай сёзлери неда сыфатлары асыры базыныулу да кёрюнедиле. Болсада ол базыныулукъ бла батырлыкъны тамыры поэтни эслилигиди, аберины, табийгъат шартларыны бет алышындырыуларын жаз тилге сыйындыра билмеклик бла байламды. «Уллукёз болгъанды ай» деп

да поэт андан жазады. Неда: «жютюкъяулакъ байталны кишнеген тауушу кечеге сыйынмай къалды».

**Кериле, уянады шаудан,
Чууакъ кёкню тебирете,
Жангыз кюнню да минг эте.**

(«Шауданны ышарыуу»)

Сёз, сыфат саулай да Созайланы Ахмат инсанланы кылыкъ, сезим энчиликлерин, ич рухийлерин да эсге алады. Ол себепден аны лирикасында жашау шартланы тюрсюн баяулары жүрек ырахатлыкъ бередице, саулукъ-эсенликге окъуна дарманлыкъ этерчадыла. Аны белгилегенбиз: поэтни назмуларында тюрсюн бояула асламында жарыкъдыла, окъуучуну ич дунясы бла толу келиширчадыла: «Аз белги бергенди сары танг», «акъ танг», «кёк тюекле этип жулдузланы», «терекле, баш ийип, кюнню бетин кийип», – дегенча.

Неда: **Ай – Сары тюзде тай.**

Ахматны поэзиясына ушашдырыула бла тенгleshдириулени лирикасыды дерге да боллукъду. Поэтни тенгleshдириулерине бла ушашдырыу къауумларына дуня болумларыны энчиликлерин шартлагъан мадарлагъча къарап чекленмей, жютюлюклерича, Созай улугъа дери кишиде белгиленмегенлерин айтыргъа тийишлиди.

Сёз ючюн: «къолларынг – абызырагъан кёгюрчюнле», «кюзю аллында, гюлчюк чакъгъанлай, сюелеса сен». Неда:

**Жауун эрттен
Бла бек эртге
Ауур кёкню
Жерге тикди.**

(«Жауун»)

Созайланы Ахматны суратлау-ачыкълау амалланы, бояуланы сайлауда тирилиги «Жер» деген поэмасында бютюн толу, ажымсыз кёрюнеди. Анга кёре жер кёп тюрюлю дуняланы сыйындыргъанын, кёп бетлигин кёз кёрюрча сыфатланы кючю бла кёргюзтеди. Ариу, бизни барыбызгъа да аш-суу тапдыргъан жер бла уруш-тюйюш келишмегенин поэт, жерни бетича, макъамларыча, кёп тюрюлю ауазланы, бояу-тюрсюнлени бирикдирип ачыкълайды. Аны айтханыбыз, жер кеси да – кёп тюрюлю дуняланы, тарых жолланы бирикдирген уллу мекамды. Ол мекамда дуняла алышына, къошула, тюрлене турадыла, алай, поэтни фикирине кёре, ол дуняланы бири да гунч болуп кетмейди:

**Адам къазауатда
Жерни къоруулай,
Жашауну къоруулай,
Ауду жанган аулакъда.**

**Къаралгъан аулакьда.
Ауду да жерни
Мирзеую,
Агъачы
Кырдыгы болуп чыкъды.**

Тарых, жашау окуяла бир бирлерине ёте, тюрлене баргъанларыча, Ахматны сыфатлары бир бирлерин туудура, шинжырлана, башха бетле алып тизилишедиле. Ол тизилишген сыфатла жерни – бизни от жагъа-бызны, сагъыннганыбызча, кёп тюрлю, алай къууатлы суратын къурайдыла. Ол сурат, тап, аны ёзеклери, бутакълары окъуна жерге сагъайтып, жюрекке ырахатлыкъ сезим бередила.

**Адам кирди да
Битген сабаннга,
Будай башны уууп,
Къуйду къол аязына.
Будай бюртюкле
Адамны бетин
жарытдыла,
Нюрлерин чача,
Гитче кюнчюклекча.**

Адам бла жер, жер бла гъарш, адам бла алам – была барысы да поэмада байламлыдыла – бир бирлерин жашатхан, кечиндирген. Адам дегенинг кюнчюн, эсин жерге берип, аны алай жашнатады. Жер да инсанны аллында борчлу къалмайды.

Бусагъатлада малкъар поэзия Арисейни кёп миллетли поэзиясы бла бирге бийик эстетика жетишимли болгъанды, ол жамауатха кёп тюрлю дуняяны эшигин ачып, окъуучуну сезимине алай киргенди. Ёсген литература, эстетика сезим а жазыучулагъа жангы борчла саладыла. 1970 жыллада къабыл этилген чыгъармалагъа ыразы болуучу окъуучу энди бюсюремезлиги баямды. Анга кёре уа литература бла байламлы адамланы жууаплыкълары бу кюнледеча бир заманда да ёсмегенди. Аны айтханым, малкъар литературагъа энди къошулгъан чыгъармала бир бирлеринден иги, къыйматлыдыла демеклик туюнюлдю: алыкъын жууапсызлыкъ да шарт эсленеди. Жамауатха кёргюзтюрге тийишли болмагъан, къарыусуз чыгъармалагъа жол берген, аланы литератураны тёрюне ётдюрюрге кюрешген жууапсызлыкъ... Билим, окъуу кенг жайыла баргъаны бла байламлы уа къолларына къалам алгъанла бютюн аслам болмай не амал. Ол заманны илишаныды. Аны аз миллетли малкъар литература да сынаиды. Былайда бир-бирле чыгъармалагъа тенглик, дослукъ кёзден къарап, багъа бичерге артха турмагъанларыны юсюнден да айтыргъа керекди. Малкъар литературача аз литературалада аллай шарайыпла къол аяздача эсленип къаладыла. Чыгъармачылыкъ иште игини осалдан айырып къойгъан мирзеую кебегин желге суууртханча тынч болмагъаны

белгилиди. Алай кеси кесин, окъуучуну да алдатмазлыкъ, жалгъан атлам этдирмезлик бир кылыкъ илишан – ол искусствону, халкъны культурасыны аллында жуаплыкны сезиудю, литератураны бийик жетишимлерин ёлчем этип, алгъа атларгъа итинмекликди. Хар жазыучуну сыйлы борчу, мени айтыр сёзюмю кыйматы недеди, жырым жамауатха керекмиди деп сорургъады.

Ахматны излеуню, ёрлеуню жолу бла элтген ол жуаплыккъды, окъуучусуну аллында борчун толу ангылауду. Аны фахму шартларындан бири жашауну, табийгъатны кёп тюрсюнлюгюн, ариулугъун тынгылы кёргюзтюрча суратлау мадарла, накъышла таба, сайлай билиудю. Ол себепден, поэт арбазда жатхан къарт парийни «эки кёзюнде – эки ай сурат» эслейди, «чыкъ басхан жюзюмде» уа «айчыкъла жюзедиле». Ахматны назмуларында терекле «кёк жел къобузла» бла тенглещдиредиле. Алай адамны ич кыйгъысын, жарсыуун белгилерге тюшгенде, поэтни жарыкъ накъышлары, оюулары анга кёре тюрленип къаладыла.

Созай улуну поэзиясында айтылгъан, бир бирлерине жалгъандыралгъан сёзлени къуллукълары жашау илишанланы белгилеу бла чекленмейдиле: аланы борчлары кёзге кёрюнмеген болумланы кёзге туура этерге, хар нени да сыфатын бериргеди. Андан туююл эсе, поэтке «эрттен хауа – тылпыу эте тургъан сютдю», «боз туманла уа – турнала». Ол кёкню «кёк жырын» да кёреди, аны назмуларында «шошлукъ арый» биледи.

Алай бла Ахмат кесини энчи эстетика дуниясын, къаласын къуарар ючюн жашау шартланы жютю эслеп, бирге жыйышдырады. Ол дуниягъа кирген хауаны, шошлукъну тюрсюнюн окъуна кёрлюкдю, анда кюн таякъла окъуна, «гитараны кыйларыча», зынгырдай турадыла.

Поэзияны тутуругъу, айхай, омакъ сёзле туююлдюле – аны жамауатха керекли этип, ёмюр берген кыйматлы фикирди, сезим байлыккъды. Назмулагъа жан салып, учургъан – бир бирлери бла къаты байламлы фикир бла сезимди. Созай улу жангы бояула излерге алданып, назмуну ол эки мурдор ташларын, къанатларын учхара этмейди. Жазыучуну поэзиясыны махтаулу энчилиги недеди дегеннге, баям, адамны жүрек урууна сакълыгъыды дерге керекди. Айхай, ол шарт кыйсы поэтке да тийишлиди. Болсада былайда иш аны ким къалай ачыкълагъанындады. Ахматны назмуларыны жашырын магъана жүоклери уллуду, керек эсе уа, аны бир бир назмуларыны хар суратлау ёзеге, сёз тутушу жүрекни къууанчы, жарсыулу, кыйгъылы, мудах ызларыны белгилери болуп къаладыла (сёз ючюн, «ажашхан терекле», «терезеле къарс эте, кюлгенлей» дегенча). Башха жаны бла алып айтханда уа, поэт жарсыуун, муратын ачыкъ билдирирге да устады:

**Терегим акъ чакъгъан сагъатда
Жулдузча юзюлсе жүрегим,
Ма къула тюзню да сагъайта,
От чакъдырып кишнер жүйрюгюм.**

Ахмат назму жазуунда кем суратха, накъыш ызлагъа бек ышанады. Поэтни ол шарты окъуучусуну жютюлюгюне, эслилигине ийнаныуу бла байламлыды. Окъуучусун кеси бла танг жарсытыргъа, учундурургъа, сагъышландырыргъа итинмеклик поэтни кѣп назмуларын шаркъ поэзияны «хокку» деген формасына жууукълашдырады («Жыйырманчы ёмюр телевизоргъа сыйынмай, гюрюлдей, сауутлары бла жерни тепдире...»), «Жашларым а ойнайдыла, ойнайдыла»).

Поэтни ол энчилигин эсге алып, тынгылы ангыламагъаннга бир-бир чыгъармалары акъ къагъытда айбат ызлыкълача неда юзюлген чапыракълый, женгил кѣрюнюп къалыргъа боллукъдула («Кюн кеси кесини туушуна ышарады, ышарыуун юлеше, ышарады»).

Созайланы Ахматны назмулары жүрекден юзюлген тизгинледиле, алада жалгъан сезим, илхам жокъдула. Аны кѣллендирген, къууандыргъан, жарсытхан да бюгюнню жашауду. Жашау а кѣп болумлуду, кюнден-кюннге жангырады, бюгюн биреуню къанатландырды эсе, башхагъа жүрек къыйын берип да къояды. Аны алайлыгъын кимден эсе да фахмулу поэтле тынгылыракъ, толуракъ сезедиле. Таза, жалан жүрекли поэтле. Ахматны лирика жигити керексиз учунуучу адамладан туюнюлду. Къууанчха жыр эте билгенча, палах бла, къайгы бла бетден-бетге тюбешгенде да, таукеллигин тас этмейди. Андан болур, поэт чыгъармачылыкъ ишинде къара бушууну, жигитни инжилтген къыйынлыкъларына сыфатларына уллу эс бурады. Алай поэзиясын саулай алып къарагъанда уа – ол жашауну жарыгъын, къууанчын алгъышлагъан поэзияды. Ырахатлыкъ, басымлы насып, жүрек тынчлыкъ – жашаугъа, кюрешге сансызлыкъ туюнюлду – жамауатха заман берген сыйлы саугъады. Аны юсюнден Ахматны ауазы тынгылыды:

**Анам татлы жукълайды,
От мени бла эте ушакъ,
Терезедеги ай да
Къалкъыйды, анама ушакъ.**

Анга кѣре уа заманны саркъыуун, XX-чы ёмюрню, кѣп жетишимле тындырып, кѣп затны да эскиге чыгъара билген ёмюрню, уллу тюрленюлерин поэт насийхатсыз, кюченмей, жашаудан алыннган шартланы болушлугъу бла ачыкълагъанына ким да бюсюрерикди («Тангла келедиле жерге, жырларын излей», «Жел тирменле къалкъыйдыла сыртлада, арыгъан зурнуклача»).

Ахматны поэзиясы, айтханыбызча, даулашла да къозгъагъанды, нек дегенде, ол назму къурауда литературада эртте тохташхан жорукълагъа сыйынмай эди: аны фикери, рифмасы да жангы, назму гыллыуу да эркинди. Алай не тюрлю жангылыкъ да, ол эслиликге бла чынтты фахмугъа таяна эсе, жашауда орналып, тамыр жибермей къоймайды. Бусагъатда Ахмат бек къолайлы поэтлерибизден бириди, аны аты Шимал Кавказда уллу поэтле бла тенг айтылады. Созай улу миллетине кѣп назму жыйымдыкъ саугъа этгенди. Аланы хар бири, бютюнда «Кырдык ауазлары», «Эрттенликни ачама», «Аллах

айтса), «Къол аязым» эм башхалары заман бла эришгенлери бла чекленмей, окъуучулары алгъа къаратхан китапладыла. Созайланы Ахмат XX ёмюрню ахыр онжыллыгыны ниетсизлигин бла «адепсизлигин», Зумакъулланы Танзиляча, бюгюнледе жютю сезген поэтледенди. Ол себепден жашауну чынтты ниет байлыгъын, ёмюрден бери адамны инсанлыгъын сакълатхан шартлагъа сакъ кёзден къарайды. Аны айтханыбыз: бир-бир миллет литератураланы келечилери «жангылыкыгъа» итинип урунуу, таза суймеклик, шуёхлукъ бла ата журтха термилиу дегенча шартланы бырнак этгенлери белгилиди. Алай ким не десе да, жюз жылла мындан алгъа ол тюрлю ырысхыла баш илишанла эдиле. Мындан ары да литератураны отун жандырып, сакълатырыкъ аладыла. Искусство ол ырысхыланы хайырындан тирнекли болгъанды, бек сыйлы борчу да ала бла байламлыды. Созай улу аны терен ангылап, «Жашауну атасыды урунуу» деп назму жаза эсе, поэт ёмюрледе жангылай къаллыкъ чыгъарма къурагъанды деп, ыспас этерге керекди:

**Ишди бизге кюч берлик,
Журтну да жаш этерик.
Ишлеп, алай келеди
Ма бу чууакъ эрттенлик.**

Урунууну юсюнден назмуларын къанатландыра, Ахмат миллети-бизни энчилигин эсге алады. Малкъар халкъ аз санлыды, урунуудан башха таянчагъы болмагъан, огъурлу шартлары, къылыгъы да аны юсюнде сакълана келедиле.

Бусагъатда Шимал Кавказны, Россей Федерацияны да поэтлери урунуугъа махтау салып хазна назму жазмайдыла, заманны жюрюшюн, къатыш-къутушлугъун тюзетиу поэтни борчу туююлмюдю? Адам, терсбоюнлукыгъа хорлатып, ажашса, анга терс къарамагъан жазычуу а терсбоюнлукъ этмеймиди? Ол себепден Созайланы Ахматны урунуугъа махтау салгъан чыгъармалары заманны къабыл кёрмегенин шарт белгилейдиле. Урунууну адамын махтай эсе, поэт инсан дегенинг былай болургъа тийишлиди деген фикирин, дунягъа кёз къарамын ачыкълайды:

**Барды мени да къоншум,
Сау болсун къоншум!
Аллай къоншу, аланла,
Сизге да къонсун!
Бар жашауу – ишинде,
Темирчиди ол,
Битеу тарда белгили,
Уста, алтынкъол.**

(«Къоншум»)

Ахматны поэзиясында «урунуу», «юй», «дуня» деген философия ангыламла бла (категорияла бла) байламлыдыла. Ала барысы да бир бирин тутадыла, бири болмаса, экинчиси да боллукъ туююлмю.

Эртте заманда уллу Кязим «дуния – бизни ата юйюбюздю» деп бош айтмагъанды. Созай улуну лирикасында да ол магъана сакъланады. Жашау дегенинг – ол дуня низамды, мамырлыкъды, инсанлагъа аш-суу берген, халкъланы кенг, жарыкъ мекамлары.

Алай ол кенг, жарыкъ мекамны тыпыр ташы, таянчагъы «юйдю», «от жагъа». «Юйлерин» тизгинли тутханла, аны жылыуун сакълагъанла – дуняны да сакълайдыла. Ахматны поэзиясында биз сагъыннган сыфатла бир бирлерине ётген, бир бирлери бла тенг сыфатладыла, ол угъай, дуняда низамлыкъ бла тизгинлик, юйюр низамлыкъдан башланып къуралады. Аны белгилегенибиз, Созай улуну чыгъармачылыкъ ишинде «толу юйюрню» неда «юйню» юсюнден кёп айтылгъаныны философия оюм жиби барды. Сёз ючюн, Ахмат «Жер» деген поэмасында юй ишлегенни дуняны къурагъаннга тенг этеди.

**Адам юй ишлейди,
Къол жылыуу юйню
Къабыргъаларына ёте.**

Неда:

**Жангы ожакъдан
чыгъады тютюн,
Юйню биринчи
сагъышыча.**

Дагъыда:

**Жангы юй дунягъа
Кесин
Кёргюзтеди,
Терезелери ышара ...**

Созай улуну поэзиясында «юй» бек керекли, огъурлу ишле тамамланнган жерди: юйде сабий туады, тиширыу сабийге ёшюн салады, бешигин тебиретеди, юйден чыгъып кёреди адам ата журтну ташын, агъачын, дуняны кенглигин. «Юйде» тиширыу гыржын биширеди – алай эсе уа, дуняда мамырлыкъ да «юйден» башланады:

**Ана гыржын этеди
(Жерибиз тазалана).
Ол – жашауну бетиди,
От да бир иги жана...
Бомба къалай чачылыр
Гыржын бише тургъанда?!
Кир сёз къалай айтылыр
Гыржын алда баргъанда?!**

(«Ана гыржын этеди»)

Алай «юйно», «юйюрню», «дунияны» – барысы да тиргизию кючю урунууду, барысын да сыртына кётюрюп, байламлыкъларын юз-дюрмей тургъан огъурлу кюч. Баям, былайда поэт урунууну анагъа тенг этип селешеди десек, ол терс болмаз. Ана сабий табып, сабий ёсдюре эсе, урунуу да жокъдан бар этеди, адамланы инсанлыкъларын сакълатады.

Урунуу башламчыды деген фикирин Ахмат кёп чыгъармаларында ачыкълаганды. Ол жаны бла поэтни «Ана» деген назмусу махтаугъа тийишлиди, тынч, анстан табылгъан сыфатладан кьуралгъан. Болсада сабан сюре тургъан жашына къарап, бараза башында сюелген мамырлыкълар бла ырахатлыкълары, тынчлыкълары бла насыпны шарт ишленген белгисича кёрюнеди.

Поэтни чыгъармачылыкълары иши бла байламлы «заман» деген сёзню кьайтарып-кьайтарып сагъыныргъа тюшеди. Болсада «ол заман» деп жалаанда озгъан ёмюрлеге, жылгъа, неда тарыхны башына бла оза тургъан кюнлени санына айтыргъа керек туююлду. Заманны айла, кюнле бла ёнчелеуден сора да белгили шартлары бардыла – культура, литература, искусство дегенча. Ала бла бирге заман саясат жашауну, инсанланы оюм кьолайлары, суратлау-эстетика излемлери бла да энчиленеди. Поэтни сыйлы даражасындан тюшюрмей тутхан ол энчиликден бийик болургъа итинмеклигиди.

Ахматны заманы кючбюсюреу заманды – литература, культура, илму басымлы ёсген кёп поэтлини (Зумакулланы Т., Бабаланы И., Мокъланы М., Гуртуланы С., Байзулланы А. эм башхала.) атлары ыспас бла айтылгъан. Кертиди, поэзиябызны философия кьолайы, суратлау-ачыкълау мадарларыны байлыгълары, гыллыу жаны бла уллу жетишимлери – барысы да биригип, акъ сёзню кючю бла жарсыларын, ич кыйынларын неда сезим кьолайларын ачыкълап, жамауатны ыразы этерге кыйын болганды. Биреу ёрлеген тау тёппе экинчисине алай уллу ыспас келтирмейди; ол жангысына, андан да бийигине чыгъаргъа керек болады – литература бла искусствода иш ол халдады. Созайланы Ахмат аллай илишанланы терен сезип, чыгъармачылыкълары ишни жуууаплы да, кыйын да жолу бла баргъан поэтди.

* * *

Ахмат кесини чыгъармачылыкълары ишинде къара сёзге жууукълары сыфатла бла хайырланады. Болсада поэзияны жорукъларын бузаса деп, киши поэтке дау айталлыкълары туююлду. Нек дегенде, поэзияны бек баш жоругълары фикирди, сезим теренлик бла инсанлы ич жарсыуун ачыкълауду. Поэт алагъа таянады, аны базыныулу этгенле да ол шартладыла. Созай улуну назмуларыны асламында жарсыуу неда айтыргъа, жамауатха эшитдирирге термилген фикирди ачыкълары сёзлеге сыйынып да бармайдыла, айта келгенибизча, ала жашыртын, жаз тиллидиле. Поэт окъуучуну эстетика жютюлюгюн, ангылауун ёсдюрюге да бойсундурады поэзияны. Эсе да,

окъуучуну поэт бла тенг сагъышландырып, аны оюмун теренден ангылатыргъа юйретеди.

**Черек барады,
Ашыгъып барады тенгизге.
Барады, билмейин
Анда тутуллугъун,
Анда жутуллугъун,
Анда унутуллугъун...
Черек барады...**

Былайда сёз черекни юсюнден айтылгъанлыкъгъа, поэтни жарсыуу тарыхны жюриюшю, аз санлы халкъла бла уллу миллетни къадарлары бла байламлыды.

Кёп жылланы ичинде инсан тюрлю-тюрлю ниетлеге бойсуна, суйгенине къурман бола келгенди. Жюреги тартмагъан окуялагъа баш уруп, жаратхан сундуруп. Биз былайда бир ниетни, идеологияны да эниш этер умутда туююлбюз. Алай къыралыбызда адам жюреги тартхан ниетге неда ийнаныууна баш уругъа, аны кётюрюп, рухийин тазалап, тазаланыргъа азат эди десек, семиртип сёлешгенге саналыр.

Дин, миллет, төреле, миллет адеп-къылыкъ барысы да бырнак эди. Тап, поэт миллетим деп, миллет төрелерине, диннге бла жюрек ийнаныууна шежда этсе да, ызына къарамай, ким не айтады да, идеологияны келечилеринде къаллай тырман эшитеме деп сагъаймай жашаялмагъанды. Азатлыкъ – ол башына эркинди, суйгенича жюрютсюн кесин демеклик – ол низамгъа бойсунмасын демеклик туююлдо. Башына эркин инсан къырал, жамауат низамгъа, шуёхлукъгъа бла тенгликге бютюн сакъ бойсунургъа борчлуду. Биз аны юсюнден айта келебиз.

Алай дуняда аны жюрек, рухий тазалыгъына керек шартла, ниетле да аз туююлдоле. Инсан башына эркин болду демеклик – ол сайлау этерге эркинди дегенге тенгди. Ахматны поэзиясында адам аны тынгылы ангылагъанды – низамны, урунуу бла намысын бийикде сакъларгъа итинген адам жюрек ийнаныуундан, миллет төрелеринден бла динден буюкъмайды, татлыкъсынып, ёмюрлени теренинден къычыргъанча, азан да андан къычырады. Ол дин ахлусу адамды, кесини къылыгъы, сёзю бла да «жангы тангны» белгилеген. Созай улу-ну назмусунда «жангы танг» деген сыфаты да кёп магъаналыды. Ол жаланда азан не заманда къычырылгъанын белгилемейди, ол тарых жюриюшню жюгюн кётюредди.

Жашауда тюрлениуле кёп бетли болгъанлары да кертиди. Ала къуруда огурусузлукъ неда эркинлик, азатлыкъ бла келип къалмай, кюйсюзлукъ бла да келедиле. Тарыхны бир осал ауушу бошалды да, экинчиси – андан тазасы, огурулусу башланды деген жалгъан сёлешширикди: ауушну къайсысы да къыйынды. Миллет жашауну алып айтханда, тарых тюрлениуле, заманны жюриюшю халкъны төрелеринде, адет-къылыкъ байлыгъында ары дери шарт белгиленмеген осал

илишанланы да тамырландырып, кенг жаядыла. Тап, аллай шартла кеслерин сездире тургъан эселе да, литературада бушуулукъну (трагедияны) даражасында ачыкъланмагъандыла. Сёз ючюн, жаш тёлую тамата тёлуге неда сабийлени ата-аналарына сакълыкълары малкъар халкъны ёхтемлиги эди. Эндиге дери жашыны бла атасыны тынгылы, адежли байламлыкъларын юлгю орунуна айтып тургъанбыз. Болсада заманны ууу миллет төреледен эсе кючлюдю – аны юсюнден Созайланы Ахматны жарсыуу, бушуулукъ сезими чексизди, теренди. Алгъын миллетде болмай, энди тирилген кюйсюзлюк бла кылыкъсызлыкъ поэтге «Къарт къатын бла къарт киши», «Жашлары кюйдюрген атаны сёзлери», «Ичгичини анасыны жилауу», «Жашы ажымлы жоулгъан кишини сёзлери» дегенча чыгъармаланы жазаргъа онг бергендиле.

Тюзюн белгилегенде, алагъа жашау кемчиликле деп, чекленирча да туююлдюле – ала кемчиликден озуп, миллетни миллетлигин барамталагъан заманнга бой салыуду. Кертиди, ол тюрлю ажымлы шартлагъа къажау кюреширге чакъыра, Ахмат социальна-жашауну, кыраллыкъны, тарых болумланы терслеп, алагъа айып салыргъа итинмейди: хар адамны инсанлыгъы, миллет сезими, ёхтемлиги да бийик болургъа тийишлиди, поэт алагъа ышанады, инсанлыкъгъа бла миллет, жамауат аллында жууаплыкъгъа.

**Жолунгу къарын кесинг кюре,
Кесинг барыргъа керексе алгъа.
Жашау кюреш, хар кюню кюреш,
Жюгюнгю да кесинг элт жолда, – деп поэт андан жазады.**

Малкъар поэзия – жашауну илишанлары бла байламлыгъы эртте да, тынгылы да тохташхан поэзияды, Гитче, уллу шартла да (таш, терек, кырдык, шаудан дегенча) хар заманда анга чакъгъышлыкъ этип, чыгъармачылыкъ ишни отун жарыкъ жандыргъанлай уллу Кязимден бери келедиле. Ол жаны бла поэтлеребизни асламы бек мадарлыдыла. Алай Созайланы Ахматны лирикасы, шартлыкъгъа жетгенде, кимни да сагъышландырырча, энчиди. Къурту-къумурсхасы да, жаныуары, битими да, малы, ташы да, туугъан жерибизни тереги, чёбю да аны поэзиясына къошулгъанча бир кишини чыгъармаларына да къошулмайды. Гитара, тала, чапыракъла, терекле, тёшле-жарла, къолла, гюлле, къанатлыла, тикле, шауданла дегенча ёзекле, туугъан жерибизни кёзге илиннген бычыллары Ахматны поэзиясыны башындан буз жаугъанлай жаууп, аны шарт бетли этедиле. Юлгюге, «Танг ата...» деген сегиз тизгинли назмуда жети болумну бла шартны аты айтылады (танг, тал, тай, къарт, чёп, от, тау). «Терек ёлсе» деген онсегиз тизгинли чыгъармалада уа онбеш табийгъат илишан бла болумну аты айтылады (терек, от, юй, черек, булут, кюн, гюл, таш, мекам, бюртюк, тирлик, тик, поэт, сёз, жүрек).

Болсада шартла бла илишанланы санында туююлдю иш. Созай улу-

ну назмуларында шартла бошуна тизилмейдиле, тизиле эселе да, ала чыгъармачылыкъ низамгъа бойсунуп, элия чакъгъанлай, чынтты поэзияны бла эсгериуню, философия оюмну, тап, билдириуню окъуна отун чакъдырадыла, хар шартны, окуяны, ёз жумушу болуп, поэт айтырыкъларны кеслери айтадыла:

**Чапыракъла,
Ёлюрге,
Жерге кёмюлюрге суймегенден,
Желге жалынадыла,
Анга тагъыладыла,
Къанатлыла болургъа
кюрешедиле...**

Башха назмуда:

**Чапыракъла агъадыла
Уруш отну юсюне.
Уллу кёг а къаралады,
Ачыу эте, кючсюне.**

Кёзге илиннген, кёрюннген илишанланы тизимлерине бла бирлешген суратларына ышаныу, тарых окуяланы, табийгъат болумланы информация неда ачыкълау-билдириу жюклерине базыныу не поэтни, не окъуучуланы алдамайдыла. Ол себепден Созай улуну лирикасына эркин къошулгъан шартла окъуучуну сагъышландыргъан философия тилни шартларыдыла. Созай улуну назмулары ниет кюрешден, идеологиядан а азатдыла деп кесаматламайбыз. Ниетсиз чыгъарма болургъа керек туююлдо. Алай адамны сезим байлыгъы – къууанчды. Кёз къарамы, ангылауу – ниет бла идеологиядан кенгидиле деп ким айталлыкъды? Аланы барысын да жюрютген, иши бла, къылыгъы бла ачыкълагъан инсанды. Инсан сезгенни ачыкълар ючюн Созай улу табийгъат шартланы, болумланы, дагъыда ала бла байламлы ууакъ затланы – эслеп, жыйышдырып, низамлы тизме къурайды. Аллай тизме поэтни рухийин чакъдырып, жюрегиндегини юсюнден тынгылы хапар береди, поэт дегенинг жулдугъа, ташха да, терекге, алмагъа да къууанады. Ариулыкъларын, субайлыкъларын кёрюп, къолу бла къатылып, тансыкълап-ийнакълап. Болсада шартланы кёз бла кёрюп къууаныу тамамлыкъ этмейди: адам аланы жашырын магъаналарын ангыларгъа, билирге итинеди. Созайланы Ахматны поэзиясында ол магъаналарын ачыкълауда шартлагъа ышаныуу уллуду. Нек дегенде, поэт аланы ишлери-жумушлары бла, къуллукълары, тюрлениулери бла кёргюзтеди:

**Уянады Сырт тала,
Наныкъ ийисден тола,
Кырдыкларын чапдыра,
Чыкъ тамычыла чакъдыра
Жырлайдыла къанатлыла,
Эрттенликден кеф бола...**

Башха назмусунда уа поэт «кенг арбазны», «толгъан айны», «акъ ийнекни», «субай келинни», «акъ сютню», «сют тамгъан бармакъланы», «сабий къолчукъларын» дегенча шартларын бирикдиреди. Бирикген низамлы тизме уа кёзню къуандыргъан суратха айланып, жашауну, аны ырахат берекетин, адамны ич дуниясын ачыкълайды.

Алай бла кёз кёрген, тынч эсленнген аз шартла Ахматны лирикасыны шауданыдыла, поэтни ич дуниясын, рухийин да жангыртып тургъан илишанладыла. Аны бла бирге Созай улу гитчеге – гитчеди, азгъа – азды деп бичим этмегенин да белгилерге тийишлиди. Тюзюн айтханда уа, аны поэзиясында гитче, аз деп жокъду: биз башында сагъыннган шартла бла табиьгъат болумла, окуяла – барысы да алам бла, жер, кёк бла байламлыдыла, жерни, кёкню, айны, кюнню, жулдузланы келечилеридиле, Поэтни философия оюмуна, фикирине кёре, таула ташладан къураладыла, халкъла – инсанладан, терек да чапыракъсыз тереклигин эталмагъанча, уллудан гитче, аз шарт къораса, уллу да гитче болуп къалады. Сёз ючюн, Ахматны «Терек адуу» деген назмусу малкъар поэзияда махтау бла белгиленнген чыгъармаладан бириди.

Ол аугъан терекни кюйюне бла жарсыууна жораланнганлыкъгъа, поэт аны дуния бла байламлыгъын кёргюзтеди, быллай ачыкълау амалла табады: «кёп къанатлы уясыз къалды – терек аугъанды», терек кесини аугъаны бла «тийрени ёксюз этди», «тёгерекни уа – шау». Ол къычырыгъы бла төгерекни уята-сагъайта, алай ауады. Башха назмусунда уа «Адам дуниядан кетсе, болады дуния жаралы», – деп жазады.

«Арбаз... Толгъан ай...» деген назмуда уа «Сют ийис тийреге жайылып къалмай, кёкге да чачылады», «ай жарыгъы сют татыулу болады», «сют тамычыла бла жулдузла да тенгдиле». Созайланы Ахматны ушашдырыула бла суратлау-ачыкълау мадарланы сайлауу, къурауу да ол кёз къарамгъа, философия оюмгъа кёре боладыла.

Сёз ючюн, «чыкъ кёзю – алам», «Кечени юсюмден, кёлекнича, тешдим мен», «жер бла кюн бирге къошулуп кётюргендиле» дегенча.

Неда:

Шаудан...
Ууучуму толтуруама суудан,
Анда кёреме кюнню,
Кёкню, булутланы.

(«Жер»)

Хар инсанны ташы, жулдузу болгъаныча, поэтлени, жазычуланы къадар тереклери бла бирге чыгъармачылыкъ тереклери да боладыла. Ол чыгъармачылыкъ терек ёсе, кенгере келип, сора айныууна бла ёсююне чек салып, андан ары бармай, тохтап да къалады. Не айтыр кереклиси барды: поэтни фикирине бла, оюм, жүрек тазалыгъына, къайгырыууна кёре болады береги да, – береги кёкге, жулдузгъа итиннгени тохтамаз ючюн поэт чыгъармачылыкъ рухийини бла жамаутны аллында жууап-

лыгын унутурга керек туйюлду. Созайланы Ахматны чыггармачылык тереги кенгерип, бутакъланып, эртте жашнаганды. Бююнледе у аны миллет маданияты бла байламлыгы бююн тынгылы болганды. Поэзияны терегин эниш этмей, жашнатып турган поэтни «Къол аязым» деген жангы назму китабы анга шагъатлык этеди.

Ол жыйымдыкны къурагъан назмула малкъар халкны поэзиясы жангы жюриюш, солуу алганын кѣргюзтедиле. Бек башы уа – назму сѣз жангырып, кюч алып, кѣз кѣрмеген болумлага да жан салып, кѣз кѣрюрча этеди:

**Сени чакъырдым
Къыйын сагъытымда.
Чакъырдым, атынгы айтып, къычырып...
Ауазым,
Къанатлыны ызыча,
Къалды хауада.**

Неда «Къарылгачны айрыкъанат ауазы» деген чыггармасын алыгъыз.

Жашауну окуялары, илишанлары, шартлары чексиздиле. Ала дуняны бетин белгилейдиле, жашагъан жеринги, от жагъангы тийресини энчилигин кѣргюзтедиле. Созайланы Ахматны поэзиясы, бююнда арт жыллада жазылган назмулары («Къол аязым») ол кенг дуняны, аны уллу, гитче шартларын, ѳзеклерин сыйындыргъан, хар бирине энчи сѣз, суратлау-ачыкълау мадар тапхан поэзияды. Нени да кѣрюрге, эслерге, не аз, гитче шартны болушлугу бла окъуучуну сагъышландырырга деген мурад бла жашайды Созай улу деп оюмларчадыла кѣп къысха назмулары. Сѣз ючюн, «Иесиз уя» деген тѳрт тизгини:

**Къанатлы
Къоюп кетген уя –
Иесиз къалган
Юйден да мудах.**

Неда:

**Адамла, къарачыгъыз,
Зурнукла къалай барадыла:
Бир бирге ариу айга,
Бир бирге сакъ бола,
Бир бирге къысыла.**

Кеси заманында уллу оруслу кесаматчы В.Белинский жазуу хат, жазуучулукну усталыгы неди деген сорууга жууап эте, ол къысха айтып, аз сѣз къоратып, терен магъананы ача билмекликни, хар сѣзю кереклисича хайырланыуду деп жазганды.

Малкъар поэзияда аллай усталык эртте тохташханды, литература-

бызгъа 1960–1970 жыллада келген поэтлени ол тюрлю усталыкълары бютюн тири айнып, махтаулу энчиликдеринден бирича белгиленгенди.

Къысха айтханда, назму тизгинлерин нарт сёзлеге тенг этген усталыкъ Зумакъулланы Танзиляны, Моттайланы Светлананы, Мусукаланы Сакинатны чыгъармачылыкъ ишлеринде да төреге айланнганды.

**Келе келип, жирегими
Ийнакъладым төрде,
Кёкге учар умутуму
Да нек тыйдың жерде? –**

деп жазады, юлгюге алгъанда, Моттайланы Светлана.

Бегийланы Абдуллах, Ёлмезланы Мурадин, Беппайланы Муталип, Додуланы Аскер къысха назмуланы чынты усталарыдыла. Аз сёз къоратып, окъуучуну сагъышландырырча фикирни ачыкълагъан. Кертиди, биз сагъыннган поэтлени ол усталыкълары да энчиди. Кими эркин назму тизгинлеге ёчдю, рифма къурарыкъ сёзлени сансыз этип, башхалары уа назмуну рифмасына, гыллыууна да сагъайып.

Юлгюге айтханда, Додуланы Аскер төрттизгинлерини гыллыууна, тамырлы рифмаларына да сакъды:

**Жутну аман къарыны тойгъунчу,
Мадар тапдыкъ тарда бителирге,
Гылыу тешиклери толгъунчу,
Сугъаргъа суу жетмез битимлеге.**

Аз сёз къоратып, къысха айтып, маданиятчыланы, илмулу адамланы да сагъышландыргъан дуня болумлагъа кёз къарамын ачыкълагъан Аскерни энчиликлеринден бириди («Гитче черек»). Аны нарт сёзлеге тенг болгъан тизгинлери да усталыгъыны белгилеридиле («Терек бла быхчы»). Алай биз Аскерни къайсы назмусун эсибизге тюшюрсек да, тамырлы, толу къуралгъан рифмаладан таймай жазгъанын, аны ол жорукъгъа айландырып, кеси жолу бла баргъанына ыспас этерикбиз. Ал атламларындан башлап, бюгюнлеге дери излеуден талмагъаны да уллу поэтни шартыды.

ТОЛГЪУРЛАНЫ Зейтун

*МАГЪАЯЛАНЫ-ГАППОЛАНЫ Аминат,
къарачай жазычу,
философия илмуланы кандидаты,
РФ-ни Жазычуларыны союзуну члени*

ТАУКЕЛЛИК

Жашлыгъыма билек бола ётерле,
Заман бара, тюрю-тюрю жылларым.
Туугъандыла таукелликге нёгерле –
Хурзук элде тау ауазлы жырларым.

Таукеллигим, сен жашил жаз башы,
Кёлюм – уллу, суйдюм къанат къагъаргъа.
Къарча къанат – деу къадауланы ташы,
Саугъа болуп ёмюрге Къарачайгъа.

Кёп чыкыгъанма Хурзук элде къалагъа:
Гошаяхны таукел эте кюймеклик,
Алып келип бу жерлеге – таулагъа,
Не кюнлени сынатханды суймеклик!

Батырлагъа къарындашды таукеллик,
Ышан бола, тау къушлача, – жашлагъа,
Харун, Солтан, Осман этген жигитлик
От кызыуунда туугъанды дуниягъа.

ОНТЁРТ ЖЫЛ

...Онтёрт жылны сюрюнде,
Сан табылмаз тергеуге,
Жан къалдыргъан тютюнде,
Адам къандан – кезлеуле.

Къарамлада – къыйынлыкъ
Жазылып, сору кёзле:
«Не ючюн бу сынамлыкъ
Берилген болур бизге?»

Жети къарындаш бирге
Чыкыдыла бир арбаздан,

Ана, къарап кёргенлей,
Ёлдю, кёлю азгъандан.

Кёп зат кётюрдю халкъым,
Аллах бермей азатлыкъ.
Къарачайым, Малкъарым,
Къырал этди артыкылыкъ.

Тау миллет, тауларынга,
Къучакъ жая, сен къайтдынг –
Кюн тийди сауларынга,
Кавказда алгыш айтдынг.

СЮЙМЕКЛИКНИ ҚЪАРЫУ

Жаным ауруп, арыды,
Кечикди – чагълмады.
Юзюк ауаз кычырды,
Къанат а къагълмады.

Ауаз чыкъмай тамакъдан,
Бир адырғы ышардың,
Ышардың, Гюллюханым,
Айтырынғы жышырдың.

Жашырдың, тёнгереди
Кёз жашларым кёзюмден,
Бир кесек сенген эди
Сёзюм сени сёзюнгден.

Къулакъгъа ёз тауушу
Шыбырдай хауа чарсда,
Эшитиледи эжиую,
Тууа башлай бу харсда.

Аны кючюн билирге,
Къарыууна тенг болмаз,
Жюреклеге эрирге
Олсуз кёпюр къуралмаз.

Аны акъылын сынап
Кимде болур къарыу-кюч,
Тикден ауа, тюзге чыгъа,
Кесин суннган къара къурч?

Жулдузлада тутулмаз
Ай а ышарып къояр.

Ханынг, бийинг жутулмаз
Сюймекликден ким тояр?

Шо тилейме ма сенден
Жылатмачы кёлюмю,
Батдырмачы сен кёлге,
Атма кенгнге сёзюмю.

Акъ къаяны жаягъы
Къулакъ салып халинге,
Кычырыгъы-хахайы
Жел къанатха илине.

Бирде бола марал кийик,
Тау жютюледен къарай,
Бирде бола къобуз тюек,
Тёгерек тепсеу къурай.

Тар жолланы этип кенг,
Алам юсюн бозартып,
Сюйгенлени этип тенг,
Сезимлени къозгъатып.

Сюйсе – чабып не тохтап,
Жылыу бере адамгъа.
Насыпны учундуруп,
Къанат бере къарамгъа.

Кюн, ариу жерге тие,
Бийик кёкде кюеди,
Сюймеклик отха тюшген
Сюйюлюрге сюеди.

СЮЕМЕ ДЕСЕМ

Сюеме десем, сюеме дейсе,
Жюрек термилип, жазмайса.
Сюеме дейсе, сюеме дейсе,
Салам берирге базмайса.

Не письмо ийип, не ариу айтып,
Жюрек кылыма тиймейсе.
Ийнарларында булбулчукъ атап,
Кёлюмю ала билмейсе.

Къаллай бирни да сакълап турлукъма,
 Жюрегим эрий жерингде,
 Келлик кюнюнге кенгеш къурлукъма,
 Оноу этилсин биз элде.

Сюеме дейсе, сюеме дейсе,
 Сюймеклик отда кюйдюред.
 Сюе-кюерге, сюе-кюерге,
 Сюймеклик алай сюйдюред.

ЫШАРГЪАН КЁЗЛЕ

Бирден чакъдыла акъ къурмач терекле,
 Манга, санга да субайлыкъ берелле.
 Жаннет салкъыннга санайбыз тюберге.
 Ай да тюшгенди жарыгъын тегерге.

Къайдан да кёрдюм ышаргъан кёзлени,
 Жууукъ да бардым, урушма, тёзмедим.
 Жууапха эшитдим бир ариу сёзлени,
 Жюрегим эрип, жугъ'а сезмедим.

Тюбешир кюннге сен оноу этмединг,
 Ышаргъанынгы ышанма, мен келдим.
 Къайда къалгъанса? Сен манга жетмединг,
 Не кече, не кюн эсимден кетмединг.

Энди къарамайма, акъ къурмач терекге,
 Салкъыннга тарта, бишерле кегетле.
 Къайтама бери, тансыкълап, тюберге,
 Кёрмейме сени, суймейме тюнгюлге.

КЁЗЛЕРИМ

Кирпиклеринг – бетингде
 Буруу болуп, тизилип,
 Кёзлеринге иймейле,
 Къарасам да ийилип.

Кёзлеринги аласын
 Герханала бергенле,
 Кюмюш айны жаясын
 Къарамынга тергейме.

Кёзлеринги бир ачсанг,
 Бугъунурем ичинде,
 Сенде барды сюек, сан,
 Кюнлю къыздан жилтинле.

Сени ариу кёзлеринг
 Жылытмайла, жашайса.
 Термителле сёзлеринг,
 Сууукъ айгъа ушайса.

ЎЗДЕНЛАНИ АЛЬБЕРТЪ

Туугъанса таулу юйюрге,
Кюн таякъ бола келечинг.
Алгъыш аякъны кѣтюрдю
Сени ючюн хар элчинг.

Эки сууну арасында
Кюн жылыуун санга бошлай,
Чыкъды, аны къашы – тогъай,
Кеси киришледе тохтай.

Кюнню кѣзю кѣрдю къарай:
Бу жомакълы Къарачайгъа
Къууанчха туугъанды алай
Тау Малкъаргъа, ушай жайгъа.

Сюесе жырны тилинде
Адам бла ушакъ этерге,
Сюесе тау этегинде
Жангы жорукъла себерге.

Хар жырынгы – бир макъамы,
Сюймегенлени кюйдюре,
Тур Къарачайны-Малкъарны
Бютюн бир бирин сюйдюре.

Туугъан жеринг ариу чагъа,
Жырынг насып бла тѣлене,
Жашау жомакъча кѣроне,
Халкъ чакъырады тѣроне.

Жырласанг сен Къарачайда,
Булбул санга къошулгъанлай,

Эшитиледи ол Малкъарда,
Танг бозара башлагъанлай.

Жырла, жырчы, жюрегинг бла,
Этсин Къобан суу эжиуюн,
Къыл къобузну тюеги бла
Келтир исси кюн сериуюн!

Жырла, жырчы, жюрегинг бла,
Жырынг тѣгюле арагъа.
Алтын ауазлы къуш бала
Къууат келтирдинг таулагъа.

Жырчы, жырла оюнунг бла,
Халкъым унутсун къайгъысын,
Алим кибик оюмунг бла
Жукълатмай аны намысын.

Жырлачы, жырчы, сен жырла.
Сымайылгъа боласа тенг.
Аныча сен да айт жырла –
Тар жюрекни этесе кенг.

Хурзук элинг Къарачайны
Болуп келгенди ъзеги.
Жырла жырлай, сен тау жырыны
Болгъанса энди жюреги.

Жырла, Альберт, жырла-жырла.
Сангырау да эшитирча.
Жаша, жашна сен кѣп жылла
Жашла суйюп эриширча.

ТИЛ ЭМ ЖАШАУ

Къарачай-малкъар тил айный, ёсе баргъан тюрк тилледен бириди. Тил илмуда «къарачай-малкъар тил» деген термин жюриютюледи. Анга Малкъарда «малкъар тил», Къарачайда «къарачай тил», – деп, къысха айтылады. Къарачай-малкъар тил эки миллетни – къарачайлыланы бла малкъарлыланы – тиллериди, кеси да тюрк тиллени къыпчакъ къаууну къыпчакъ-къуман кесегине киреди.

Тилсиз халкъ болмайды. Къарачай-малкъар тил къарачай, малкъар халкъланы баш белгилериди. Ол тюрк тиллени араларында энчи жер алады, бизни тилге бек жууукъла къумукъ, къырым татар эм къарайым тилледиле. Бирси тюрк тилледен а бизни тилибиз кыргъыз, къазах, татар, башкъорт, ногъай, шор, къаракъалпакъ, алтай тиллеге жууукъду, аз келишгенлеге уа хакас, чуваш, якут, тува тиллени санаргъа боллукъду.

Белгилисича, къарачайлыла бла малкъарлыла кёп ёмюрлени ичинде башха тилли халкъланы араларында жашап келедиле. Болсада, бюгюнлюкде тилибиз тюрленмей, тазалай сакъланнганды. Аны юсюнден алимле ишлеринде кёп жазгъандыла. Сёз ючюн, Италиячы алим А.Ламберти 17-чи ёмюрге Къарачайда болгъанды эм къарачайлыланы тиллерини юсюнден былай жазгъанды: «Къарачайлыла аланы тегерегинде жашагъан халкъла сёлешген анча тилни ичинде тюрк тилни алай таза сакълагъанларына мен бек сейир этгенме». Аны ол энчилигин венгрли алим В.Прёле да чертгенди. Ол затланы юсюнден аны «Малкъар этюдла» (1914–1915) деген ишинде айтылады. Немисли жолоучу И.Клапрот къарачай-малкъар тилни биринчи глоссариясын жарашдыргъанды (1832). Малкъар тилни юсюнден биринчи илму ишге уа Н.А.Карауловну «Малкъарлыланы тау тиллерини грамматикасыны къысха очерклерини» деген ишин санаргъа боллукъду. Ол малкъар тилни диалектлерини, фонетикасыны, грамматикасыны, сёз байлыгыны юслеринден жазгъанды (1912).

Бирси тюрк тиллени тинтиуде малкъарлыланы бла къарачайлыланы тиллерини магъанасыны юсюнден белгили орус лингвист А.К.Боровков да быллай жазгъанды: «Къарачай-малкъар тилни тюрк тиллени тинтиуде магъанасы уллуду, ол алтындан гитче да жокъду, алтындан багъалы да жокъду дегенча болгъаны – бекден-бек ачыкъ бола барады.

Къарачай-малкъар тилни биринчи илму грамматикасын 1930 жылда Алийланы Джашыуну жашы Умар жарашдыргъанды. Ол тилибизни баш фонетика энчиликлерин тохташдыргъанды, В.Прёлени бла Н.А.Карауловну ишлеринде малкъар фонетиканы юсюнден жазгъанларыны кемчиликлерин ачыкълагъанды.

Малкъар жазма, башха кѣп миллетлени жазмаларыча, таууш (фонема) – харф (графема) жазмады. Тарых жазыулада тюбеген бир къауум затла шагъатлыкъ этгенлерине кѣре, къарачайлыланы бла малкъарлыланы ата-бабалары – Кавказда жашагъан къара булгарлыла – бу эраны жетинчи ъмюрюнден онбешинчи ъмюрюне дери руника жазмаланы (бек эрттегили къошун адырлада, ташлада, дагъыда аллай башха затлада жазылгъанланы хайырланып болгъандыла. Къабыр ташлада, жер тюбюнде таш юйлени (катакомбаланы) къабыргъаларында, бурунгулу оюлгъан шахарла болгъан жерледе табылгъан жазыула ол затлагъа шагъатдыла. Ол заманда рунический алфавит бла бирге араб графиканы да хайырланнганына шагъатлыкъ Къарачайда Тѣбен-Архызда табылгъан гыйы ташны айтыргъа боллукъду. Ол жазыу онбиринчи ъмюрде этилгенди. Тынгылы аны юсюнден 1966 жылда алим Л.И.Лавров илму ишинде жазгъанды.

Илму шартлагъа кѣре, жыйырманчы ъмюрге дери къарачай-малкъар халкъны араб графика бла хайырланнгандыла. 1890 ж. табылгъан, тилибизни *ц* диалектинде араб харфла бла жазылгъан жазыулары болгъан таш плита ол затха шагъатды. Араб алфавитни хайырланнганла жалаанда арап харфланы билгенле болгъандыла.

Бусагъатдача, школла болмагъандыла, окъургъа эм жазаргъа юйретмегендиле. Араб алфавитге уа адамла къыйналып юйреннгендиле, жазылгъан, окъулгъан да онгдан солгъа этилгени себепли, ол бютюнда къыйын болгъанды. Андан сора да, къарачай-малкъар тилни таууш жаны бла къуралууун араб харфла бла белгилерге онг болмагъанды. Бу кемчиликлени эсге алып, алимле европалы халкъланы алфавитлерине жууукъ латин графиканы мурдорунда жарашдырылгъан алфавитге кѣчедиле.

Латин графиканы мурдоруна таяннган алфавитни проектин къарачай халкъны жарыкъландырыучусу Алийланы Умар жарашдыргъанды. Ол алфавитни мурдорунда 1925 ж. аны «Элиблер» деген харфлыгы басмаланнганды. 1924 жылда уа латин алфавитни мурдорунда малкъар халкъны жазаргъа, окъургъа юйретиуде уллу магъанасы болгъан биринчи малкъар харфлыкъ басмадан чыкыгъанды. Аны басмагъа жарашдыргъанла Абайланы Исмайыл бла Акъбайланы Исмайыл болгъандыла. Эней улу Магометни уа «Малкъар алиф-биси» (1924 ж.) чыкыгъанды.

Латин графиканы мурдорунда жарашдырылгъан алфавитни малкъарлыла къарачайлыладан алгъа (1924 ж.) хайырланып башлагъандыла.

1934 жылгъа дери латин алфавит эки миллетни да жазыу ишлерин жалчытып тургъанды. «Къара халкъ» газет, школ дерсликле, суратлау литература эм башха затла басмаланнгандыла. Ликбезледе бла башланнган школада аны бла хайырланадыла. Латин алфавит тилибизни фонетика жорукъларына иги келишгенди.

Болсада аны кемчиликлери кѣп эдиле. Сѣз ючюн, ол алфавитде бир-бир харфла жетмегендиле. Аны хатасындан а башха тилледен

алынган кёчюрмелени (калькаланы) алынмаланы (заимствованное слово) тюрлендирмей, тап жазаргъа онг болмагъанды. Жумушакъ белги болмагъаны себепли, орус сёзлени *палто*, *рул* деп жазаргъа тюше эди.

Ол затланы эсге алып, 1936 жылда къарачай-малкъар халкъ Шимал Кавказны башха халкълары бла бирге латин алфавитден орус алфавитге кёчеди. Алай, жарсыугъа, орус графиканы мурдорунда къуралгъан жангы алфавитге кёчгенде, малкъарлыла бла къарачайлыла тилибиз бир болуп тургъанда, бир бирлеринден башхаракъ жазып тебирегендиле. Ол башхалыкъладан бири орус тилде жюрютюлмеген нг тауушну белгилеудеди: нг (нь), ж (дж), у (у). Кертисин айтханда, белгиленнген юч харф ючюн къарачай эм малкъар жазма жорукъланы бир бирден башха этерге кереклиси жокъ эди. Бусагъатда къарачайлыла 1964 жылда, малкъарлыла уа 1991 жылда басмаланган орфографияланы хайырланадыла. Тилни орфографиясына мурдорлукъ морфология жорукъ этеди. Тилибизде сёзлени бир кесегинден кългъанларыны жазылыулары бу жорукъгъа таянады.

1961 ж. къарачай-малкъар тилни биринчи орфография жорукъларыны жыйымдыгъы басмаланганды. Алай ол халкъгъа жаланда юч жыл кьуллукъ этгенди; 1964 ж. жорукъланы жыйымдыгъы тюрлендирилип басмаланганды, 1970 ж. дери Къарачай да, Малкъар да аны бла хайырлангандыла. Малкъарда, алфавитде жюрюген дж харфны орунуна ж харфны тюзге санап «Малкъар тилни орфографиясын бла пунктуациясын» Бёзюланы Ахмат бла Жаболаны Магомет жарашдыргъандыла.

Жылдан-жылгъа тил айный, ёсе баргъаны себепли, сёзлени жазылыуларында чюйреликле, эки-юч тюрлю жазылып жюрютюлген сёзлени бир ызгъа келтирирге кереклиси, аны бла бирге уа орфографияны жорукъларын илму мурдоргъа таяндырыргъа керек эди. Ол кемчиликлени алып, алимле Ахматланы Ибрагим бла Гузеланы Жамал 1978 ж. орфография, пунктуацияны жангы проектин жарашдырадыла. Проект 1978 ж. «Коммунизмге жол» газетде басмаланады. Аны алимле, устазла, жазыучула, журналистле 13 жылны ичинде кёп кере сюзгендиле. 1991 ж. газетде экинчи кере сюзюлгенден сора, проектни КъМССР-ни Баш Советини Президиумунда къабыл этедиле. Малкъарлыланы бла къарачайлыланы тиллери бир болуп тургъанлай, жазмалары бирикмегенлери уа жарсылуду.

Тилибизни тинтиуу бла кюрешген алимле сёзлени жазылыуларыны эм тыйгъыч белгилени жюрютюлюулерини жорукъларын игилендириуню мадарларын излегенлей турадыла. Болсада ол иш халкъланы ыразы этерча жалчытылмагъанды.

Халкъны культурасын, билимин кётюрюуде сёзлюклени магъаналары уллуду. Тёрели грамматикада тохташдырылгъаныча, сёзлюкле эки уллу къауумгъа юлешинедиле: энциклопедия сёзлюкlege бла лингвистика сёзлюкlege. Къарачай-малкъар тилде эки кёчюрюлген сёзлюк

барды: «Русско-карачаево-балкарский словарь» (1965) эм «Къарачай-малкъар-орус сѣзлюк» (1989).

«Къарачай-малкъар тилде школлагъа» деп жарашдырылгъан бир ненча сѣзлюк барды. Аладан бек белгилелери быладыла: Акъбайланы И. Тылманч. «Орус-къарачай сѣзлюк» (Баталпашинск, 1926); Лайпанланы Х.О., Тохчукланы Х.Т. «Орус-къарачай сѣзлюк» (Микоян-Шахар, 1941); «Орус-малкъар школ справочный сѣзлюк» (Нальчик, 1940).

Алтмышынчы жылланы ахырындан башлап, школ орфография, фразеология, терминология эм кѣчюрюлген сѣзлюкле жарашдырылгъандыла.

Сѣз ючюн, Теммоланы Х. жарашдыргъан «Малкъар тилни школ орфография сѣзлюгю». Ол эки кере басмадан чыгъарылгъанды: 1970 эм 1980 жыллада.

Биринчи толу «Школ орус-малкъар сѣзлюк», игилендирилип, юч кере басмалангъанды. Аны Жаппуланы Алий, Улакъланы Махти, Отарланы Исмайыл эм Жулабланы Юзейир жарашдыргъандыла. Школчулагъа бизни тилде эки фразеология сѣзлюк барды. «Къарачай тилни фразеология сѣзлюгю» 1984 жылда Черкесск шахарда басмалангъанды (автору Текеланы И.Къ.). «Малкъар тилни школ фразеология сѣзлюгю» 1994 жылда басмадан чыкыгъанды. Бюгюнлюкде бу сѣзлюк толу сѣзлюкге саналады. Сѣзлюкню Жарашууланы Зайнаф бла Башийланы Светлана хазырлагъандыла.

Къарачай-малкъар тилни баш сѣзлюклерине ангылатма сѣзлюк саналады. «Къарачай-малкъар тилни ангылатма сѣзлюгю» юч китапдан къуралгъанды. Аны биринчи китабы (тому) 1996 ж., экинчиси 2002 ж., ючюнчюсю 2005 ж. басмалангъандыла.

Тилибизде кѣчюрюлген терминология сѣзлюкле да бардыла. Сѣз ючюн, «Жашау бѣлюмле бла байламлы орус-малкъар ангылатма сѣзлюк» (2000), жарашдыргъанла: Отарланы Исмайыл бла Габаланы Асият. Къарачай-малкъар-орус лингвистика терминология сѣзлюк (2008). Сѣзлюкню Улакъланы Махти бла Махийланы Людмила хазырлагъандыла.

Къарачай-малкъар тил Къарачай-Черкес Республикада бла Къабарты-Малкъар Республикада къырал тилледен бириди. Ол тил барда, къарачай, малкъар халкъла да бардыла.

Бизни халкъыбызны ана тили бюгюнлюкде окъулады, тинтиледи, жылдан-жылгъа айный барады. Ол а халкъны халкъ этген, айный, ёсе баргъанын кѣргюзтген магъаналы шартладан бириди.

***МАХИЙЛАНЫ Людмила,
филология илмуланы кандидаты.***

УУЧУ ТЁРЕЛЕ, МИФЛЕ, ТАУРУХЛА

УУЧУ ЗАУУРБЕК БЛА ШАЙТАНЛА

Чеченланы Махону баяны.

Кёнденен, 10. 03. 1967.

Кёндененни аты бурун заманлада Тогъалан болгъанды. Тогъаланны тегереги терен агъач эди – туюбу бла жилин жырып ёталмагъан. Ма ол заманлада Чегемден Кёндененнге бир уучу юйюр кёчюп келгенди. Уучула тёрт къарындаш болгъандыла: Къалмукъ, Байрумукъ, Баппу, Зауурбек деп.

Кичи къарындаш Зауурбек бир кюн уугъа кеси жангыз баргъанды. Тызыл тарыны теренине кирип, бир кийик да ёлтюрюп, кече бир терен дорбунда къалгъанды. Кечени бир заманында сейир дауурлагъа уянганды. Уянса да, даулаш-дауурладан ангылагъаны болмай, жукълар умут этгенди. Ол да алай жукълар умут этгенлей, дауурла бютюнда жарыкъ болуп, аны тегерекден алгъанча окъуна кёрюнгендиле. Зауурбек, аланы шайтанла болгъанларын ангылап, «Тейри, былагъа уа алдатмам», – деп, дорбунда уллу от этгенди. Тюнене ёлтюрген кийигини жапхагъын кесип алып, тилип, отха шишлик салгъанды. Зауурбек жапхакъ шишликни отха салыр-салмаз, не сейир-аламат, ол кийик, отдан секирип чыгып, бияры къачханды. Шайтанла, Зауурбекни сейирине къарагъанча, шум болгъандыла. «Бу не сейирди, мен уугъа жюрюгенли да, быллай аламатны кёрмегенме!» – деп, Зауурбек къркъаракъ окъуна болгъанды.

– Аллай бир аны несине сейир этесе, сейир десенг, сейирни уа Къалмукъ кёргенди! – деп, шайтанла Зауурбекни хыликгя этгендиле.

Къарындашла хар заманда да ууда кёргенлерин бир бирлерине айтычу эдиле. Зауурбек, эсине не бек тюшюрюп кюрешсе да, Къалмукъ манга быллай сейир айтханды деп эсгералмагъанды.

Зауурбек, ууну да кьоюп, юйюне къайтып келгенди. Дорбунда болгъан сейир ишлени жашырып, «Къалмукъ, сен ууда не сейирни кёргенсе, айт!» – деп, аны бел къайишинден тутуп тохтагъанды.

– Мен ууда бир сейир да кёрмегенме, – деп, Къалмукъ жукъ айтыргъа унамагъанды.

– Кёргенсе! Айтмасанг, шайтанланы кеслерине айтдырлыкъма!» – деп, Зауурбек Къалмукъну тынгысыз этгенди.

– Айтсам, унутурмуса? – деп соргъанды Къалмукъ – «Мен кёрген сейирими айтмазгъа сёз бергенме, айтсам, унутуп кьоарыкыгъа айтырыкъма».

– Унутурма! – деп, сёз бергенди Зауурбек.

– Сора тынгыла. Ол сен къалгъан дорбунда мен да къалгъанма...

– Сора уа? – деп, Зауурбек аны ашыкъдырды.

– Сенича, мен да уллу от этдим. Ёлтюрген кийигими жапхагъындан

шаугютле тилип, шишлик этдим да, ашап-тоюп, жатдым. Кечени бир заманында жарыкъ тауушлагъа уяндым.

– Кел, кел, кел, жууукъ бол, тоюбуз барды, – деди бир шайтан.

– Угъай, мени къонагъым барды, аны къююп кеталлыкъ туююлме, – деди экинчиси.

Селешген шайтан: «Къонагъынгы да ал да, кел», – деп, къаты болду.

Сейирге къалып, дорбунну хар таууш чыкъгъан жанына къарайма; шайтанланы тауушлары эшитеме, кеслерин а кёрмейме.

– Кел, бизни тойгъа чакъырадыла, – деди манга ол «къонагъым барды» деген шайтан. Тёгерегиме къарайма да, зат кёрмейме.

– Кимди бу селешген? Мен къарангыда жукъ кёрмейме... – дейме.

– Кел хайда, кел, – деп ашыкъдырады шайтан. – Мени тауушуму ызындан кел да тур, төгерегинге къарама, ким тубесе да, селешме.

Барабыз. Барсакъ, дорбунну ичи шайтандан топпа-толу. Бир зугул ташха олтурабыз. Ортада уллу от жанады.

Биз да алай олтуруп тургъаныбызлай, юч кийикни сюрюп келеди-ле. Ючюсюн да соядыла, юлюшле этип, отха саладыла. Биширедиле. Къарасам, арлакъда узун акъ ташла, ашлаулача, салынып. Бишген этни аланы юслерине жаядыла. Жыйылгъанла жутланып ашайдыла. Сюеклерин кемирип, ашлауну бир мюйюшюнде төбе этедиле. Ичерге бозалары, сыралары да бар. Манга да тежейдиле. Эт десенг – эт, боза десенг – боза, алай мен бир затха да тиерге унамайма.

Мени ол тойгъа чакъырып баргъан шайтаннга:

– Сени къонагъынг ашамайды, ичмейди... Бизден жийиргеннгени этеди? – деп сорадыла.

– Къонагъым, баргъан жеринде олтуруп, ашап башламаучуду, ол кесине сый, намыс сакълаучуду, – дед имени къонакъбайым.

– Кюн чыкъса, биз аны аллына семиз кийикле бурурбуз, – дейдиле.

Бир узункъуйрукъ, узунсакъал шайтан аякъ бла бозаны манга уза-тады. Мен аны да алмайма.

– Бизни не айыбыбызны кёргенди бу адам улусу? – деп, шайтанла сахиник боладыла. Мени къонакъбайыма аман къарап тохтайдыла. Къонакъбайым:

– Ол кесине сый, намыс сакълайды, – деп, къайтарып айтады.

– Айтханбыз да, кюн бери айланып, жалаулагъа жарыкъ тийгенлей, биз аны аллына хора кийикле бурлукъбуз.

Башчы шайтан алай айтхандан сора биягъы узункъуйрукъ, узунсакъал шайтан бир къолу бла боза аякъны, бир къолу бла кийик жапхакъны мени аллыма салады. Бу жол да мен жукъгъа тиймейме. Танг атханлай, бек алгъа ол юч кийикни берирбиз дегенлей, мен жапхакъны да ашадым, бозаны да ичдим.

Мен, жапхакъ сюекни кемирип, ашлаугъа салгъанымлай, шайтанла, бары кемирилген сюеклени жыйдыла да, кийик терилеге чулгъадыла. Ол биягъы узунсакъал шайтан сюек къапаны къамичи бла урду. Ол да алай ургъанлай, кийик секирип турду да, бияры къачды – ол мен жапхакъын ашагъан кийик. Экинчи кийикни сюеклерин да алай жыйдыла; терисине чулгъадыла, юсюне сюелип, бары да бир аууздан:

**Боюнунгу кесдик, кесмедик,
Этинги ашадыкъ, ашамадыкъ,
Этинг – бизни, сюегинг – кесинги,
Тур да кет, тур да кет! –**

деп, тилек этип, аны төгерегине чабышып башладыла. Узунаякъ, узунсакъал шайтанны къолунда къамичи бирден бирге ётеди; хар шайтан да кийик сюек чулгъамны аны бла урады. «Мен маржама, быланы тасхаларын бир билмесем», – деп, этин ашагъан жапхагъымы шайтанла тилек этерге болгъан кезиуде, сюекледен бери алып, къоюнума букъдуруп къояма. Экинчи кийикни да, биягъыча, терисине чулгъайдыла. Къарасала, аны жапхакъ сюеги жокъ. Излейдиле, дорбунну тюбюн-башына этедиле. Тапсала къоймасынла. Сора жапхакъ сюекни орунуна агъач салып, терини жамайдыла да, анга да ол хыйны сёзлерин айтадыла:

**Боюнунгу кесдик, кесмедик,
Этинги ашадыкъ, ашамадыкъ.
Ашагъан эсек, эт тюйюл, сюек,
Сюек тюйюл, агъач. Тур да, кет, тур да, кет!**

Сюек ушхула тыпырдайды, кийикни бутлары дорбун тюбюн тырнайдыла, алай ол ёрге туралмайды. Шайтанла, къайгъы-шургу болуп, жангъдан тилейдиле. Бу жолгъу тилеклери уа башха тюрлю айтылады:

**Биз кесген – кийик тюйюл, Терек,
Биз ашагъан – эт тюйюл, сюек.
Сюегинг – сюек тюйюл, агъач,
Тур да кет, тур да, кет...**

Бу жол кийик, бир секирип, аягъы юсюне болду да, къачып, агъачха ташайды. Кийик, саппа-сау болуп, агъачха къачханлай, мени жукъу басып, къалкъып къалдым. Эрттенликде, жалаулагъа жарыкъ ура, дорбундан чыгъып къарасам, тюз да аллымда юч кийик. Ючюсюн да бир атып ёлтюрдюм. Союп, учала этип башладым. Ючюнчю кийикни санларын айыра туруп, къарагъанымда – жапхагъы агъач! Ма ол эди мен кёрген сейир...

УЧХАН ЖАНДАР

*Отарланы Харунну баяны.
Кёндеден, 13. 06. 1966.*

Бурун заманда тау эллени биринде Жандар деп аты айтылгъан бир мараучу жашагъанды. Бу уучу, уугъа айланып, не мадар эталса да, юйюрюн аны бла кечиндирип тургъанды.

Кюнлени биринде Жандар уугъа чыкъгъанды. Кийикли жалаулада, доммайла отлагъан бийик сыртлада, чаууллада кёп айланганды. Нек

эсе да, бу жол аны ууу уу деп болмай эди. Садакь окь кьоратырча, аллай бир мажал жаныуар чыкьмайды.

Көп жюриюгени себепли, Жандар бек арыгьанды, ач да, суусап да болгьанды. Бир кесек солуп, башха таугьа ётейим да, энтта бир кесек, айланайым деп, кьонуш дорбунларындан биринде кечелик этерге кёлленгенди. Ол дорбунну аллында бир ариу талачыкь бар эди, ортасында да жырлап саркьгьан турнукь шауданчыгыьы бла. Жандар шауданны кьатына келгенди. Кьолун, бетин жуугьанды; таза суудан ичип, суусабын кьандыргьанды. Азыкь да ашагьанды. Сора садагьын, окьларында кьатына салып, гелеу кырдыкга таяннганды.

Жандар, кьыртишде жанындан жатып, чууакь кёкге кьарап, кьайсы кьолгьа, сыртха барсам иги болур деп, сагьыш эте тургьанлай, кёкде бир шууулдагьан таууш эшитгенди. Ярабий, бу сейир-тамаша неди деп, иги да ёрге кётюрюлюп, тегерекге кьарагьанды. Алай ол, секирип, аягы юсюне болургьа жетишгинчи, бир деменгили чыгырбаш кьуш аны, ёшюню бла уруп, артха жыкьгьанды да, тырнакьларына алып, кёк бийигине учуп тебирегенди.

Жандарны насыбына, Чыгырбашны биз кибик жютю тырнакьлары аны жалан этине жетмей, чубур чепкенине илинип болгьандыла. Жерден ёрге айырылып, ишни болушун ангылагьанлай, Жандар да, жунчумай, жиясын кьушну боюнуна илиндирип, бирси жанындан «хы» деп тутханды.

Кьуш, Жандарны кёкню бийигине чыгьара келип, Сары Кьаяла таба айланнганды. Уучу, дынгыл кьаяда кьушну ауанасын да, аны тюбюнде баргьан кесин да кёрюп, кьуш алай уллу, кеси уа алай гитчечик болгьанына сейир этгенди. «Бизге жерден кьарап кёрюнедиле гитче ансы, кьушла кертиси да, бек деменгили бола кёреме», – дегенди. Ангыча, кьуш а, уча барып, бийик кьаяны ортасында дорбун аллына кьонннганды.

Келтирген «мыллыгындан» тырнакьларын чыгьарса да, аны тюбюне басханлай, кьанатларын кергенди да, кау-куу этгенди. Сора «мыллыкны» кьоюп, дорбун аллында уллу ташны юсюне учханды; кьонуп, кьанатларын бютюнда кенг жайгьанды, керилгенди, кесин силкиндиргенди, кьакьгьанды.

Жандар, кесин кьушха ёлюм уча болгьанча кёргюзтсе да, эс ташламай, кьушну сейирине кьарайды. Кьуш а таш юсюнде бираз кьаушалгьандан сора, дорбун ичинде жартысы ашалып тургьан жугьутур мыллыкны юсюне учду да, жаш этни жырта кирди.

Иги кесек «жубанып», биягы ташха кьайтды да, кьан жугьу чура-сы бла кьанатларын, ёшюн тюклерин кьозгьап, сымарлап, «тизгинин жыйды». Сора, Жандар кьайгьылы болмай, кьайры эсе да учду да кетди. «Ашагьанды, тойгьанды, энди, баям, суу ичерге барады», – деп оюм этди Жандар.

Кьуш учуп кетгинчи, кесин ёлгенча кёргюзтүп, кьымылдамай тургьан Жандар, ол кетгенден сора, жеринден туруп, тегерекге, болумгьа кьарады.

Кьараса уа: кьушну дорбуну – чынгыл кьаяны баш аласындады.

Тюбюне кьарасанг – жер кёрюнмеген, ёрге кьарасанг – кёкге жууукъ. Дорбунну эки жанында артишли ыранла бардыла, алай аланы ары кыйырлары, узакъгъа бармай, кысха-кысха юзюлюп, тикге тирелип кьаладыла. «Да, Жандар, харип, кыаягъа Бийнёгерден да аман бекленгенсе да!» – деп, амалсыз болду.

Дорбунну ичине да бир кьарар эдим деп, ары – кьарангыракъ жерине киргенинде, ол а терен, ичи да жаныуар сюекден толу. Жугьутур, доммай мюююзле... Иги кьараса – адам сюекле да! Бир ёре кьара бёрк, бир акъ кьалпакъ, чабырла, кьамалары бла бел баула, ёзге кыйишле, ышым, чепкен хурттакла...

Быллай затланы кёргенде, уучуну кёлю бютюнда такъыр болду. Алай а кёпню кёрген жигит, ёхтем уучу, жашаудан тюнгюлмей, кьутулур мадарла излеп башлады. Кёп сагъыш этгенден сора, акылына былай келди:

«Кеч-эртте болса да, Чыгырбаш дорбунуна кьайтырыкъды. Не мадар бла да, аллы бурун аны халын билирге, турмушун, хыйла, обур амалларын ангыларгъа...»

Алай бла Жандар, дорбуннга кесин жарашдырып, садагъын, кьамасын хазырлады; дорбуннга кирген, чыкъгъан ызланы чалды, сынчылады. Уучу жашауунда кёп тюрлю сейир затлагъа тюбей келген Жандар иги ангылай эди Чыгырбаш бош кьуш болмагъанын, ол кесин алай тынч хорлатып кьоймазлыгъын. Аны жаланда амал бла, усталыкъ бла онларгъа боллукъ эди...

Жандар, чабырларын жангыдан кийип, ышым бауларын, белин кьаты тартып, кьысып, сермешге хазыр болгъан арада, кёкде биягъы шууулдагъан таууш эшитилди. Олсагъатдан Жандар да, кьуш аны келтирип, атып кетген жерге барып, сыртындан сойланды. Кийик боюнун тартыучу экикъарыш кьылкъыяр, мазаллы бичагъын онг кьолуна алып, кьолун да жан сюек тюбюне кьысып, ёлгенча болуп кьалды.

Кесек заманчыкъдан Чыгырбаш, шууулдап келип, дорбуннга кьоннганды.

Жандар, кёз кыйыры бла аны таба кьарагъанында: кьушну кьатында бир уллу жугьутур сойланып тургъанын кёргенди. Чыгырбаш а, кьонуучу ташына учуп, биягъыча, кьан жугьу чурасы бла кьанат тюплерин кьозгъайды. Ары-бери тепчийди, Жандар таба да кьарайды; ауузун терк-терк ача, ичинден кьызыл тили да кёрюне, бек кьоркьуулуду.

Танг кесек заман озгъандан сора кьуш ташдан тюшдю да, ауузун кенг ачып, уллу-уллу эсней, кьанатларын бир ненча кере силкиндирди; акъырын Жандар таба атлады. Кьуш, Жандаргъа келе туруп, кьан чапхан кёзлерин жандырып, аланы ары-бери огьурсуз айландыргъанда, не «менме» деген уучу да абызырар эди. Мараучу не кёпню кёрген киши эсе да, бу кезиуде жунчуулу болмай кьалмады. Санларын кьоркьуу алды. Алай ол, терк окьуна кесин кьолгъа жыйып, ахыр сермешге хазырланды.

Чыгырбаш, келе келип, тырнакъларын Жандарны тобукъ сингирлерине беклегенди. Аны бутлары адам чыдаялмазча ачыгъандыла, болсада, анга тёзмезге жарамай эди. Тёзгенди. Кьуш, кьанатларын да

жаяракъ этип, уучуну жырта башлады. Гетмен кибик, кынгыр, жютю буруну-чурасы бла сойланып тургъан уучуну бек алгъа бет шаугютюн алыргъа сойноп, боюнун созгъанды.

Тюз да ол кезиучюкде мараучу, бар къарыуун да жыйышдырып, бичагъы бла Чыгырбашны богъурдакъ аласын марап сермегенди. Жандар, эштада, жаныуарланы учхара жерлерин сермей биле болур эди ансы, Чыгырбаш, къурчдан ишленген кибик, къаты буруну бла мараучуну башына къакъгъынчы, тентиреп, бир жанына сюрюннгенди. Ол кезиуде аны бир аягъыны тырнакълары уучуну бутундан чыкъгъандыла. Жандар аны боюнуна, кёкюрегине да бичакъны сабына дери бир ненча кере беклегенди. Ёхтем къанатлы, ахыр къарыуун салып, ёлор мыллыгын Жандаргъа атханды. Буруну бла жукъ эталмагъанына кызып, къанатлары бла ура киргенди. Тырнакълары бла ары-бери тартып башлагъанды. Тартхан а къалай тарта эди десенг, ярабий, бутну юзюпмю къояды дерча.

Болсада, бу ёлор сермешде Чыгырбашны Жандар хорлагъанды. Ол, кюреше кетип, бирси бутун да ёле тургъан къушну тырнакъларындан эркин этгенди. Бир кесек солуу алгъандан сора, жараларын да байларгъа кюрешгенди. Энди дорбунда бир кесек къарыу алыргъа керек эди.

Ыранда артишлени кесип, сындырып, дорбунга келтиргенди. Сора къуш келтирген жугъутурну терисин союп, бут шаугютлеринден шишлик туурамла этгенди; чакъгъычын, отлукъ ташын, къууун да хуржунундан чыгъарып, эрлай, от тамызгъанды. Шишлик этип, ашагъанды, тойгъанды. Эс жыйгъанды, къарыуу жерине келгенди, тынчайгъанды. Тынчайса да, Чыгырбашны къуш нёгери болуп келир демекликден, Жандар, танг атхынчы отну жарыгъын ёчюлтмей, от къатында сагъайгъанлай тургъанды. Алай, эштада, Чыгырбашны нёгери болмаз эди. Дорбунга башха къуш келмегенди.

Танг атханды. Уучу жугъутурну этинден, биягъыча, къушлукъ эте тургъанлай, ёлген къушну деменгили къанатлары кёзюне уруннандыла. Шырт деп, эсине келгенди: «Ярабий, бу къушну къанатлары манга къаядан энишге учаргъа жарамазламы?» – дегенди.

Уучула хар заманда да амалгъа уста боладыла. Жандар а – бек эртегили уучу тукъумдан эди. Терк окъуна къушлукъ этип, Чыгырбашны къанатларын кесине жарашдырыргъа кёлленгенди. Къушну боюнун тёммегине жетген жеринден кесип, башын къаядан энишге быргъагъанды. Бутларын да, орта сингирлеринден кесип, бияры сызгъанды. Сора чыгырбашны терисин, тулукълукъгъа сойгъанча, союп, къанатлары бла бирге, сыдырып алгъанды. Къуш терини боюн аласын бичагъы бла бир кесек кенгергенди, башын «тулукълукъдан» тышына чыгъарырга этгенди. Терини къанат тюплери жетген жерлерин да жыргъанды, алайдан билеклери тышына чыгъарча этгенди.

«Тулукъну» жарашдырып бошагъандан сора, Жандар, жугъутурну аркъа терисинден тилип, къыйиш баула да хазырлагъанды. Къуш терини боюн жанында бичагъы бла бир ненча жерин жырып, алагъа узун къыйиш баула суургъанды...

Сора кеси Чыгырбашны къабына киргенди. Уучуну башы, билек-

лери, бутлары «тулукъдан» тышына чыгып, төммеги уа аны ичинде орналганды. Жандар, аллы бурун, къапны баш жанында къайишлени бут аралары бла ётдюрюп, базыкъ бутларына къысханды. Ызы бла «жагъасында» къайишлени къыйырларын белине къысханды. Ахырында, къанатланы билеклерине байлагъанды. «Къаядан секирсем, жел къабымы сыдырмасын», – деп, хар илгикни, туюмчекни да тынгылы этгенден сора, къаядан энишге секирирге хазыр болганды.

Жандар, къаяны эринине жууукъ барып, кёк тейриси Кюнеликден, Баш Тейри Тенгириден былай тилегенди:

**Уллу кёкге къарайма Кюнеликге!
Къуш туююлме, учама дегенликге!
О, Тенгири! Кёр мени амалымы,
Жумушакъ эт тюшерик тамалымы.
Хар зат да келеди сени къолунгдан,
Сени ишинг жер, суу – болунган!
О, Тенгири, сен салдынг эсиме,
Къуш болуп учаргъа да, учур, учур...**

Жандар, артындан ким эсе да тюртгенча, къаядан энишге алай секиргенди... Алгъа, иги эс этгинчи, таш тюшгенча, къызыу тюше келгенди. Бир чакъда, жанына таукеллик келгенди – аны бла жанаша ким эсе да учуп келгенча, алай кёрюнгенди. Андан эс табып, кесин къолгъа алганды. Бутларын кенгирек салып, билеклерин – къанатларын жайгъанды. Андан сора аны учууу къуш учхан кибик болганды...

Жандар бу жол ууда кёрген, сынагъан затларын айтханда, анга ийнанганла аз эдиле. Ол Жандаргъа ачыу тийгенди. Бир ненча тынгылы адамны нёгер этип, чыгырбаш къушну къанатлары къалгъан ыржыгъа барганды. Ала Чыгырбашны къанатларын да, уучу аланы кесине байлагъан къайишлени да алып, элге къайтхандыла. Къанатланы уллулукъларына къараргъа битен эл жыйылганды. Андан артха жыллада Жандарны атына «учхан» деген тауушлукъ сёз да къошулуп, ол таурухлада «Учхан Жандар» болуп къалганды.

ГУА

*Дудаланы Таубийни баяны.
Тёбен Теберди, 04. 08. 1975.*

Бурун заманлада бир мараучу болганды. Ол кеси ёлоп, жашчыгыы бла къатыны къалгандыла. Жашчыкъ да, Гуа, он жылындан башлап, атасыча, уста мараучу болганды. Кесини гитче садакчыгыы бла кёкде учуп баргъан къанатлыны атып, тюз кёзюнден тийдире билгенди.

Бир кюн Гуа сабийле бла ойнай тургъанлай, тайны да кётюрюучю бир деменгили къуш юслери бла учуп баргъанын кёргенди. Ол, эрлай садагъын тартып, къушну тюз кёзюню гинжисинден ургъанды. Къуш, доп деп, ойнай тургъан жашчыкъланы алларына тюшгенди. Халкъ да,

ол кышну юсюне басынып, уллу тамаша болду. Төрт жаш болуп, кышну кетюралмадыла.

– Эй, жигит! Сен муну элтип ханнга кьргюзтсенг, ол санга уллу саугья берир,– дедила.

Сабийле, кышну төгерегинден басынып, суйреп, ханнга элтдила. Хан, чыгып кышну кьргенде:

– Эй, жигитле, бу тамашаны кьайда тапхансыз, муну ким элтюргенди? – деп сорду.

Сабийле бир аууздан:

– Ма бу кезюнден уруп элтюргенди,– деп, Гуаны кьргюзтдюле. Хан:

– Жигит, несин марап атхан эдинг? – деди.

– Кез гинжисин марап атханма.

Хан кышну башын кетюрюп кьарагьанда, окь аны онг кезюню гинжисинден тийгенин кьрдю. Жашчыкьны махтап, ахшы саугья да берип ашырды. Кышну да кьрмючге салдырды.

Жашчыкь, кыуанып, юйюне кьайтып келгенлей, ханны бир аман кьуллукьчусу жолда тюбеп, кышну хапарын сорады. Жашчыкь кышну элтюргенине махтанып, хан берген саугьяны да кьргюзтюп кетеди.

«Зарны тили учхан окьну хауада сууутады», – дегенча, ханны аман кьуллукьчусу, Гуаны жашлай окьуна аллай усталыгына зарланып, ханнга тил этгенди:

– Жюйюсхан! Сиз жашчыкьгья саугья берип ашыргьансыз, ол а: «Бу аман кьарт кышша быллай саугья берген, алтын кьанатлы кышну элтюрюп келсем а не берлик болур эди?» – деп бара эди.

Хан, тилге кьарап, олсагьатдан Гуаны хан сарайгья чакьыртханды.

– Жигит! Сен манга алтын кьанатлы кышну элтюрюп келтирменг, мен сени ёмюрюнгю бек женгил кысха этерме, – деп, буйрукь берди

Жашчыкь, кьоркьуп, келип, хапарны анасына айтды. Анасы:

– Кьоркьма, жашым! Атанг Айры-Сыртда аллай кышланы кьрюочю эди, алай а, аланы атарча жууукьгья ол бир да жанламагьанды. Мен сени бурун тауукь кычыргьанлай уятырма, сен танг атаргья Айры-Сыртха чыгьарса, сен гитчесе, алтынкьанат кышла сени кьрмезле, ол заманда иги марап атсанг, ханны буйругьун толтурурса, – деп юйретеди.

Атхан огьу кез гинжиден жазмагьан жаш мараучу, танг атаргья алтын кьанатлы кышлагья жетеди. Кысыла барып, бирини кез гинжисинден уруп элтюреди. Келтирип, ханнга бергенде, хан бютюнда уллу саугья берип, жашчыкьны махтайды.

Жашчыкь, жангы саугьясына кыуанып бара, биягьы тилчи жолда тюбегенди. Бу жол жукуь да айтмай озуп, ханнга уа былай айтып келгенди.

– Жюйюсхан! Сен тели сабийлеге саугья берип, бийик даражангы эниш этесе. Гуа, сени хыликгя этип: «Тауукьгья быллай саугья берген, алтын мойюзлю бууну элтюрюп келсем а не берлик болур эди?» – деп бара эди.

Хан, бу жол да аны ётюрюгюне ийнанып, мычымай, уучу жашны

сарайгъа жыйдырады. Жаш, келип, аллында сюелгенде, хан анга былай айтады:

– Жигит, сен манга алтын мюйюзлю бууну ёлтюрюп келтирмесенг, мен берген саугъаларымы да сыйырлыкъма, кесинги да дуниядан тас этерикме.

Биягъы юйге келгенде, болгъан хапарны анасына, жилирыгъы келе, айтады. Анасы:

– Къоркъма, жашым! «Тамычы Къоллада» жалаула бардыла, Алтын мюйюзлю журла ол жалаулагъа чыгъыучудула... Аны атанг да кёп кёргенди. Ёлтюрюрге уа кёзю кыймагъанды. Сен атангы жибек аркъанын ал, ол буу, келип, жалаулада тузлу ташланы жалар, ызы бла, суудан ичип, ауурланыр, ол заманда сен жибек аркъанны бир кыйырын ташха байла, къалгъанын аны юсюне атсанг, барып, боюнуна чырмалыр, алай этмесенг, тыялмазса! – деп юйретди.

Гуа, анасы юйретгенлей, аркъанны алып, таугъа чыгъады. Алтын мюйюзлю буу, суу ичип, ызына айланганлай, аркъанны сызып, бууну буруп алады. Аякъларын бир бирине байлап, суйреп, таудан эндиреди. Ызы бла хаман арбагъа салып, ханнга алып келеди.

Хан, жашны махтап, саугъала да берип, бек эркелетеди. Болсада Гуа аны бла да къутулмады. Жашны жоюлурун суйюп айланган ол биягъы аман адам, ханнга келип, ма быллай ётюрюкле айтды:

– Жюйюсхан! Сен манга ийнанмаймыса, сен саугъа бергенликге, ол жаш, сени хыликгя этип: «Мюйюзлю эчкиге муну берген хан, тенгизледе кюмюш кемелери жюзюп айланган Суу патчахны алтын чачлы кызын алып келсем а не берлик болур эди?» – деп бара эди.

Гуагъа ханны буйругъу бу жол бютюнда сур эди:

– Жигит, сен манга Суу патчахыны алтын чачлы кызын келтирип келмесенг, мен сени кер быкъыгъа керликме!

Жаш бу жол барып анасына хапарны айтханда, анасы бир тюрлю амал тапмады. Гуа атасыны къабырына барып да сорду. Суу патчахны алтын чачлы кызын къалай къачырыргъа боллугъун ол да билмей эди. Юч кюн бла юч кече ауузундан сёз чыгъармай туруп, тёртюнчю кюн Гуа жол азыкъ этдирди. Кишиге да жукъ билдирмей, ызындан итлени да юрдюрмей, чолпан жулдузгъа къарап, алгъыш этип, жолгъа чыкъды.

Жашчыкъ, кетип бара, къанаты сынып тургъан бир къушха тюбейди. Аны къанатын байлап, кесин да тойдуруп, учурады. Кеси жолуна тебирейди. Ол къуш аны ызындан:

– Сен мени къанатымдан бир тюк ал! Мен сени бир керегинге жарарма, – деп сёлешеди. Гуа, къушну къанатындан бир тюк алады.

Андан ары кетип бара, суу толкъун бир чабакъны суудан тышына атып тургъанын кёреди. Чабакъны элтип суугъа бошлап, жолуна чыкъганлай, чабакъ, сууда терк тирилип, жашха айтады:

– Сен мени теримден бир къабукъ сыдырып ал, керек кюнюнгде ол бир затынга жарар.

Гуа, чабакъны терисинден бир къабукъчукъ алып, кетип барганлай, бир тюлкю кычыргъан тауушну эшитеди. Ол таууш чыкъган жерге барып къараса, айыу тюлкю уяны эшигин таш бла жабып, тюлкю

да балалары бла уяны ичинде сынсый тургъанын кёреди. Гуа, уяны эшигин ачып, тюлкюню, аны балаларын да ашдан тойдуруп, жолуна тебирегенлей, тюлкю, кеси кьуйругъундан бир тюкню алып:

– Ма муну биргенге ала бар! Сен муну отха жетдиргенингей, кьайда болсанг да, мен сени кьатынга табылырма, – деди.

Гуа, тюлкюню тюгюн да алып, кетип бара, тенгизни кьыйырында бир кюмюш кемени кёреди. Жаш чабакны тери кьабугъун отха жетдиргенлей. ол чабакъ, жюзюп, аны аллына чыгъады. Гуа, аны сыртына минип, кишиге да эслетмей, кемеге кьутулады. Анда сынчылай келип, алтынчач кьызны жукълап тургъанлай кёреди. Гуа, шыбыртсыз, анга жетер чакъда, кьызны мамул эгети, жабу этип, кьызны да, аны шапаларын да уятады.

Алтынчач кьыз, уянып, Гуаны кёргенлей:

– Сен кимсе? Не айланаса, бери да кьайдан чыкьгъанса? – деп, кьайгъыгъа кьалды.

Гуа, бир зат да жашырмай, жолоучу хапарын толусунлай айтды.

Кьыз анга быллай борч салды:

– Ахшы улан, ишинг алай эсе, мен бу кемеде юч кере бугъайым, юч кере да сен мени тапсанг, мен да сен айтханны этерме.

Олсагъатдан кьыз думп болду да кьалды. Гуа аны иги кесек излеп, тапмай, жанында кьушну кьанаты эсине тюшдю. Ол кьанатны кьыйырын отха жетдиргенлей, кьуш, учуп келип, кеме желкеннге кьонду. Гуа анга:

– Бир затынга жарарма дегенинг эсимдеди, кьызны букъгъан жерин билирге болуш, – деди.

Кьуш, учуп кетип, кьызны булутла ичинде тапды.

Гуа кьызны жаурукъ кьанатындан тутар-тутмаз, ол дагъыда думп болду да кьалды..

Бу жол уучу жаш, кёп сагъыш эте турмай, тюлкюню кьуйрукъ кьылын отха жетдирди. Тюлкю ёпке солуу этип жетди. Гуа анга да быллай айтды:

– Керек сагъатында мен кьатынга табылырма деген эдинг, сау бол, келдинг. Энди кьызны табаргъа болуш.

Тюлкю, жумулуп кетип, кьызны бир кьая тешикте табып келди.

Ай энди уа жибермем деп, Гуа аны белинден тутар такыйкьада, ол, чарс кирик, кёзге кёрюнмей кьалды.

Чабакъ манга бир кере жарагъан эди, экинчи кере уа кьалай кьыйнайым деп, Гуа арсар болуп тургъанлай, чабакъ кеси жюзюп келди.

– Ай, мени ахшы чабагъым, игиликке жюзген чабагъым. Суу патчакхны кьызы, бугъуп, кесин манга тапдырмай тохтагъанды. Сен бир мадар этмесенг...

Чабакъ, жукъ айтмай, тенгиз толкьуннга булгъанып, тереннге кирип кетгенди. Ол, Гуаны иги кесек да сакълатып, алтынчач кьызны тенгиз тюбюнде, чокъуракъла ичине кирип тургъанлай тапханды. Аркъасына миндирип, алып келди.

Кьыз, Гуагъа берген сёзюне кертичи болуп, аны айтханына бойсунду. Гуа аны ханнга алып келди. Алай энди тенгиз патчакхны кьызы ол

хан бла аны хыйлачы ёжюрю уучу жашха берген кыйынлыкны иги биле эди. Къыз аланы хыйлаларын кеслерине жетдирир ючюн, ханны кесинден тилеп, халкъны жыйдырады. Сора ол, халкъны аллына чыгып, аманлыкчыланы Гуагъа этген артыкылыкларын айтады. «Аллай хан бла аллай ёжюр тахта олтурургъа угъай, къабанла болуп, хурт-хурт этип айланыргъа тийишлидиле», – деп, сёзюн тауусду.

Халкъ: «Тюзлюк, тюзлюк!» – деп къычырды.

Хан бла аны зар къуллукъчусу, агъач тонгузла болуп, бир бирлерин къууа, агъачха кетдиле. Гуа, Тенгиз патчахны къызын да алып, айтылгъан мараучу да болуп, ашап-жашап къалгъанды.

ИЛКЕР ТАШНЫ ЖАШЛАРЫ

Гогуйланы Орданны баяны.

Къыргъыз эли Алчалуу, 17. 09. 1955.

Къалыубалада, Къарачайны жеринде нарт элле жашагъан заманлада, артда Ёсхауат эли къуралгъан жерде, таш къалала болгъандыла. Таш къалалада ташлагъа ушагъан алаша бёкем кишиле жашагъандыла. Ала зынтхы сабанла этгендиле, ашлары – зынтхы галау, ичгенлери – марал сют. Эллерини аты да Зына болгъанды.

Эр кишилени эки къауум атлары болгъанды: бир къауумларына ала жортууулгъа чыкъсала мингендиле, аллай атлары – узунбел, иничкетуякъ эдиле; сабан атлары уа – ал бутлары алаша, арт бутлары узун, кеслери да топалтуякъ болгъандыла. Аллай атла тауну не бийигине да чыгып кетиучю болгъандыла. Узунбел, иничкетуякъ атлагъа гемудала дегендиле, топалтуякъ атлагъа уа маймурла деп, аланы узунбел атлагъа къошмай, энчи ёсдюргендиле.

Маймурла дегени уа неден болгъанды? Зыначы эр кишиле да, атлача, эки къауум эдиле: бир къауумлары, таймай, жортууулгъа жюрюгендиле; бирси къауумлары уа сабан этгендиле, уугъа баргъандыла. Сабанчыла бла уучула жортууулчуланы сюймегендиле; жортууулчула да, сабанчыланы хыликгя этип, алагъа «боюнсузла», «бузукъчатла», «жеркъууатла» деп, бедиш этгендиле. Ол да оюн, эришмеклик эди ансы, зыначыла бек къаты бирикген, саулукълу, жарыкъ адамла болгъандыла.

Хы, маймурла. Зынада Маймурлары деп, бир уучу юйюр бар эди. Уучу юйюр дегенде да, ала марал саууп болгъандыла; элни марал сют бла жалчытханла. Аланы кеслерини да атауул аталары кийик гуждар болгъанды деп, аллай хапар жюрюгенди. Ол керти эсе, ётюрюк эсе да, аны билген – Аллахды, алай а Маймурлары, тюзюнлей агъачдан чыгып келип, Зынада биринчи ташны салгъанлары уа кертиди.

Зына башында Сары къаяла деген тик жерде уллу гола таш бар эди. Бар эди дегенлигиме, ол таш къарачай халкъны туугъан жерден мукъут этип кёчюргенлеринде да туруучу эди.. Аны аты Илкер таш болгъанды. Маймурлада жаш тууса, Илкер ташха барып, тобалыкъ этип, юч кюн оюн къургъандыла, алайда жашха ат да атап, хар ким юйюне, ишине алай кетгенди. Мени атам Шамий да, мен туугъанда, къурманлыгъымы

Илкер ташны кьатында этген эди. Атымы да, Ордан деп, алайда ата-гьандыла.

Бу жол Маймурлагьа жаш туугьанда, элден тышына кетген жокь, бары жортуулчула, уучула, сабанчыла жерлеринде. Аны себепли то-балыкь айтыгьа айтырча болду. Тогьуз доммайны эти бише тургьан арада, эр кишиле, тиширыула да, бир бири кьолларындан тутуп, Илкер ташны төгерегине гьорен барып, тепсеп турдула. Тепсейдиле, жырлайдыла.

Сабанчыла айтадыла:

**Жюз тегене – бир гыстыдан,
Жюз да гысты бир гебенден!
Жюз гебен да – бир арбада,
Жюз арба да – бир сабанда!**

Аны кьайтарадыла, арыгьынчы. Сора уучула башлайдыла:

**Агьач, агьач, агьачда,
Жазда тьойюл не – кьачда,
Гуждар кьабакь ачмайды,
Кьолда кьоян кьачмайды.
Кьачмай эсе, барайыкь,
Кьолгьа кьязыкь алайыкь,
Апсатыны чакьырып,
Жалбарыула салайыкь...**

Андан сора кьагьанакьны илкер ташны юсюне салгьандыла. Жашчыкь жукьлап эди да, уянган да этмегенди. Жыйында бек тамата, та-ягьын кьагьанакьны аягьы таба кенделен тутуп, сымар суудан – ол деген а – ичгилери, гуммас деп ханс болгьанды, баям, хумаллакны бир тюрлюсю, аны кьайнатып, бир кесек зынтхы худар да кьошуп, ичи мажаргьандыла; жаным бол, ёзге уа, кьартладан эшитгениме кёре, бо-задан эсе да кьочлюрек болгьанды, аха, хау, сымар суудан толу аякьны кьолуна алып, алгьыш этгенди.

**Ай-е, ай-е, илкер ташым,
Сенлей кьаты болсун жашым!
Дауле болсун кьарындашы,
Табып турсун кьарын ашын!
Готон жыргьан Зына жерде,
Дауле теьри тургьан жерде,
Кюн жылыуу ургьан жерде,
Беримли жыл туугьан жерде,
Алтын терекни алмасыды,
Ахшы кьатынны баласыды,
Шиблягьа батыр болсун,
Зына элге чатыр болсун,**

**Төрелеге кьаты болсун,
Тегей деген аты болсун!**

– Ай-е, ай-е, – деген кычырыкыла Сары кыаяланы тепдиргендиле, Маймурлагъа да иги умутла этдиргендиле.

Тегей улан ёсе тургъанды, дыркыылада, туркбулада оюн кьургъанды. Кыаягъа чыгъа, арыса, кезге тюшюп, сыртдан энишге таш тёнгеретип, аланы чаришлерине кыарагъанды. Илкерни төгерегинде да акъ состар ташла кёп эдиле. Ол ташла бош ташла болмагъандыла, Илкерни жашлары болгъандыла. Зыначыла аны билгендиле да, тиймегендиле. Тейрилеге тобалыкь этселе, алагъа да чёк юлюшле келтирип, сыйларын кёргендиле.

Бир кюн Тегей, кьой сюрююню да аллына этип, кютюуге чыгъа туруп, анасы айтханды:

– Кыайда да Илкерни ташларына тиерсе!

– Анам, тийсем а не боллукьду? – деп соргъанды Тегей.

– Тийсенг а, Илкер чамланыр! Гыжы этер да кьояр... Сангырау этер не сокьур... Илкерге да, аны жашларына да тиерге жарамайды.

– Анам, Илкер манга берирге боллукь жазаладан кыайсы аманды?

– Бары да амандыла, алай бек аманы уа ол санга муратла этдирип, сен алагъа жете башлагъанынглай, сыйырып кьююучу болса, ол аманды.

Сары кыаялагъа чыгып, кьой сюрююню сыртха жайгъанлай, Тегей анасыны аманатын эсгергенди. Илкер манга кыаллай муратла этдирик болур да, аланы кыалай сыйырлыкь болур деп, сейирге кыалгъанды. Кьой сюрюю, ырбынлагъа кирип, быттым этген кезиуде ол Илкер ташланы юслерине барып сюелгенди. Олсагъатдан Сары кыаяны башында бир акъ кыала орналып, арбазында хур кыызла айланганларын кёргенди. Кыушдан женгил болуп, ары чыгъаргъа кёлленгенди. Жюреги кирпичдеп, кыушкыанат болуп, биринчи ташны тёнгеретгенди. Таш сыртдан энишге болгъанны букьу этдирип баргъанын кёре, кеси да акъ кыалагъа жол салып, кыаягъа ёрлеп тебирегенди. Энди бир атласам, жетеме дегенлей, артха сылжырап, кезге тёнгереп тюшгенди. Жараларындан ёрге туралмай, кезде тёнгереп тургъанлай кыараса, Сары кыаяны онг жаны жарылып, алайдан кыан бюрке. Тегей, анасы этген аманатны эсге тюшюрюп, энишге тёнгеретген ташын, сыртдан ёрге чыгъарып, жерине салыргъа акыыл этди. Чаба, тёнгерей, ташны ызындан энип келгенлей, «Илкер энди уа манга кыаллай мурат берлик болур эди?» – деп, тохтады. Аны да кыалай сыйырлыкь болур деген сейир ташны унуттурду. Айланып, сыртха чыкьды да, экинчи ташны да кыобарып, энишге тёнгеретди. Кыараса, Сары кыаяны сол жаны жарылып, анда уа аны анасына ушагъан бир кыатын олтуруп, жияй. Тегей, чабайым да, аны жапсарайым дегенлей, бу жанында кююш ат жери, аны юсюнде да сауут-сабасы бла бир тарпан ат тепчилдей. Тегей, жияй тургъан ананы унутуп, секирип атха мингенди. Кёк бла жерни арасында, кыуш учханча, алай учханды.

Булутла башында Илкер, кеси кибик тейриле бла олтуруп, ушакь эте тургъанын кёргенди. Алагъа жууукьлашып тынгыласа, ала уа:

«Маймурланы уучу тукъумгъа Тегей деп батыр улан туугъанды, жерде кьарыуу аслан кибик, кёкде барыуу кьуш кибик болурча этейик. Апсатыны кичи кызы Жумарукъну да анга берейик» – деп, сёз таууса. Тегей, кьууанчдан толуп, атдан тышгенди, онг кьолун кёкюрегине алып, баш ийип, тейрилеге салам берирге хазырланганды. Ол да босагъадан атлагъаны, кьанатлы атыны да думп болуп кьалгъаны тенг тышгендиле. Тегей, биягъыча, кезге кьуру тулукъ болуп кьайтханды.

Эки муратымдан кьуру кьалдым, ючюнчюсюне уа жетерме деп, эс жыйгъанлай, ючюнчю ташны бегирек да кьыйналып кьобаргъанды. Ол да аны кьобарыр-кьобармаз, кьараса, Сары кьяя тюз ортасындан жарылып, алайдан боз ырхыла бардыла да, кьарап-кьарагъынчы тар ауузну толтуруп, тенгиз болуп кьалдыла. Тегей ташны тёнгеретди. Тенгизде аны таба жюзюп келген акъ кемени кёрдю. Кём-кём тенгиз толкьунла аны таба чайпаладыла, акъ тамычылары бетине тамадыла. Кемени юсюнде бакы-байлыкъ – Зына элине тенгиз патчахы берген саугъа.

Тегей сыртдан энишге чапды. Ким эсе да кьолундан тартып, неда кьанатла салып, учуруп баргъанча, алай терк, тынч барады. Тегей алай барыуунда, сыртдан энишге тёнгеретген ташын да жетди, озгъан окъуна этди. Энди кеме таба экиси да тенг барадыла. Тегей, энди жетеме да, кемени ташдан кери бир жанына бурама деген сагъатда, таш, кызыуу бла келип, кемеге тийди да, аны пара-чара этди да кьойду. Биягъында аппа-ариу тенгиз энди боз худургъа ушайды, кеме да жокъ, таш да жокъ, огъарыда кьой сюрюую да жокъ. Тегей дынгыл сайда кьуру кеси сюелип кьалгъанды.

ЖАНЫБЕК УУЧУ БЛА АЙЫУ

*Къушжетерланы Хажимырзаны баяны.
Къарачай, Огъары Мара, 05. 08. 1972.*

Уучу Жаныбек, жалау башы тик кьяяны тюбюнде терен дорбунну кесини журтуна санап, уугъа чыкъса, анда бир ненча кюн тургъанды. Дорбунну аллына чыгъып, кьайсы жанына кьараса да, энишге тигелеген тик жалаулары, киришли-жаргелли сыртланы кёредди. Аны атасы, атасыны атасы да уучула болгъандыла. Жаныбек, кьолдун садакъ тутарча жашчыкъ болгъанлай окъуна, атасы бла уугъа жюрюп, бу жерлени тасхаларын иги билгенди. Жанлы бла уучуну арасында дайым ачыкъ жер болургъа керекди – ачыкъ жерде уучу кесине онг табады, ташадан, шырт деп, жаныуар чыкъса уа, жанлы хорлайды. Жаныбек бир заманда да суудан кечиу излеп ётмегенди, кьяягъа да элтир излеп ёрмегенди. Атхан огъу терсине кетмегенди.

Жаныбек уугъа келгенлей, бек алгъа тохтагъан жеринде уллу от этеди да, дорбуннга жыйын бёрю чапмазча, кеси уа ичинде иги да кьалын илистин этип, тёшеп, от ёчюлгюнчю жатады.

Жаныбек тышюнде тейриле бла сёлешеди деп, элде аллай хапарла да жорюю эдиле. Ётюрюкмю болгъанды ол, огъесе кертими – аны ким биледи, Жаныбек уучу уа керти да аллай иши бар эсе да, айтыр амалы жокъду. Ол бир жол бешли жугъутурну жаралы этип, аны ызындан

къаядан секиргени уа кертиди. Алай секиргенде, инбашы сыннганды деп, бирле алай айтадыла, бирсиле уа учхан этгенди Жаныбек ансы, жыгъылмагъанды, инбашын да сындырмагъанды дейдиле. Къалай-алай эсе да, Жаныбек жаралы жугъутурну къая тюбюнде тапмагъанды – не мыллыгын, не кесин. Баям, къаядан секиргенди дегенлери ётюрюкдю деп, ол андан айтып болгъанды. Учханын сагъынсала уа, тынгылап къоя эди.

Жаныбек кертими болгъанды, ётюрюкмю – энди аны ким биледи?! Итерги сырты бла ёрге барып, Къызыл къаялада Жаныбек дорбуну уа турады, аны сиз да барып кёрюрге боллукъсуз. Анда Жаныбек төшеген илистин мурула энтта да турадыла. Кесим кёргенме. Жаныбек Апсаты теириге анда тюбегенди, Къызыл къаяла тюбю дорбунда.

Жаныбек жаралы жугъутурну ызындан секиргенде, манга бу таурухну айтхан Байтокъланы Асланны атасы Зекерия «секиргенде» дегенлей, алайда тургъан Таушиналаны Абдулкерим «учханда» деп тюзетген эди. Инбашын сындырмагъан эсе да, ачыгъан а этген болур эди, излеп, жугъутурну да тапмай, ырмах болуп, дорбунуна кючден-бутдан къайтханды. Анда, ёлген ёлю болуп, бир ненча кюн жатханды. Алай жатхан кюнлерини биринде келгенди анга Апсаты. Жюз жыл жашап, къартлыкъдан ёле туруп, Жаныбек аны керти болгъанын сант арасында айтханды. «Неме, – дегенди ол, Апсатыны атын жашырып. – Неме кеси келип, сюелип къалса боламыды! Дорбун тюбю туйюл ол тургъан жер, Аллахны хакъына, туйюл, тюзюнлей алтын тахны аллы. Бир къабыргъасы – сары алтынча жылтырайды, бирси къабыргъасы уа – къардан да акъ. Ары жанына ётсем, бери жаны акъ, бери жанына ётсем, ары жаны акъ. Мюйюзлери дорбунну башына тирелип, гимхоту жугъутур туйюл; доммай десем, адам кибик, адам десем – айыу! Ол а кюлюмсюрейди, баш булгъайды, алтын тахны юсюнде тепчилдейди. «Аха, уучу адам, – дейди ол, сени, мени кибик сёлешип. –От этесе, жалаула башына чыгъып, малларымы юркютесе, садакъ атып. Мен сени тыяргъа келгенме». «Къалай тыярыкъса сен мени, мен теирини уучу уланыма, уучулукъну туугъаныма», – дейме, кьоркъмай. Неме уа... Неме уа... Узундан дорбун тюбюне төшелген сакъалын сылап, ёрге жыяды да, эки мюйюз арасы бла токал этип салады. Къалай тыярыгъымы кёргюзтейим», – деп, бир жанына бурулады. Къамамы сермеп къарасам, жокъ. Отну ары жанында уа бир уллу айыу. Къамамы кьолумда тутханлай, артха ыхтырылып, къаягъа къысылдым. Аны бла тенг деменгили айыу мени юсюме секирди...»

Жаныбек уста чартлай билмесе, айыу аны къаягъа жагъып къоярыкъ эди. Хау, уучу Жаныбек бияры чартлагъанды да, къаягъа айыу кеси тийгенди. Жаныуар эсе да, ол да жаны болгъан зат, ачыгъанды, айхай. Айтыргъа тили болмагъанлыкъгъа, тыкъсыгъанды, адамча, ёзге, айыу алгъа адам болгъанды, кийикге арта айланнганды ансы. Ма алайда Жаныбек айыуну ойсурагъанындан эс табып, аны къабыргъасына къаманы сабына дери кийиргенди. Аны ючюн а айыу, къама киргенин сезген да этмей, уучуну юсюне жангъдан секиргенди. Жаныбекни ким эсе да сермеп, бир жанына чартлатханча болду. Отну ары жанында сыртындан тюшюп, ол ёрге къопхунчу: «Мен санга Апсаты туйюлме, жериме киргенлеге тёзюп

кьояргъа!» – деп, айыу адамча сөлешди. Энди отну жарыгында Жаныбек айыуну туура кёреди, аны сөлешгенине тобукларына туруп тынгылайды. «Асман тейри шагъат, мени санга кьаршылыгыым жокьду, – деди Жаныбек, айыу бла талашмаз акьылда. – Жаныбекланы учу тукьумда айыу ёлтюрген төре болмагъанды, аны акьыллы жаныуаргъа санап келгендиде. Атауул төрелени бузаргъа тюше эсе уа, мени ол аман ишге тюртген бир обур барды», – деп, кьайгылы болады. Жаныбек алай дегенликге, айыу, ойнамай, керти да аны таларданды. Жаныбекни юсюне тап секирирге амал излеп башлады. Аны кёрюп, Жаныбек да ачыуланды. Секирме кьоюп, кьолун, жумдурукь этип, аны тамагына сукьду. Айыудан эсе да кьаты ёкюрюп, аны боюнуна секирди. Эркин кьолу бла кьаманы да ойнатады. Айыу, кьаяланы тепдире, боюнун ёрге созуп, ёкюрдю. Силдеп, Жаныбекни боюнундан атды. Жаныбек, айыуну боюнундан тёнгересе да, кьолу тамагында кьалып, тутхучлукь этди да, жыгьылмады. Деменгили жаныуар аны ары-бери силдесе да, ол эркин кьолун тап тюшюрюрге онг таба, ургъан жеринден кьан сийдиреди. Кеси да кьан жугьу болады. Кьан ийис учуну жаныуардан эсе да бек кьутуртуп, таш аллы гитче талачыкьда кьазауат чарсдача барады.

«Кьой мени, барма кьой», – деди бир заманда айыу.

«Кел, жарашып кьалайыкь дегенимде, унамагъанса. Бизни былай талашдыргъан Апсаты жарашыргъа кьоярыкь туююлдо. Мен атауул төрелени бузганма, сени кибик, адыл жаныуаргъа жара салганма. Экибизден бирибиз ёлюрге керекбиз».

Жаныбек сёзюн айтып да бошагъынчы, айыу аны юсюне секирип, солуу алдырмай, тюбюне басып кьойду. Ал табанлары бла халек булгъаучу жаныуар, Жаныбекни чачаргъа угъай, ёллом уча этип атаргъа сюеди. Аны себепли кьолтугьундан жибермей, ал табанлары бла ункушлайды; булгъап, ары-бери атады. Болсада, энди Жаныбек айыудан угъай, айыу Жаныбекден кьутулургъа сюеди. Жана тургъан отха кьайсындан эсе да кьан сийип, от кьара букьу этди. Жаныбек, айыуну тюбюнден чыгъаргъа кюреше, билегин ычхындырды да, энди жаныуарны быдыр тюбюнден ура кирди.

«Сен бир кьая жарылгъан эсенг да ёренге, мен сени соярыкьма, айыу», – дегенди Жаныбек

Айыу, кьарыусуз болуп, кючден кьымылдай башлады. Арт аякьларына туруп, ёкюрдю, учуну кьаягъа ахыр жабышдырама деп, ахыр кючюн салып, аны юсюне ауар арада, дорбун аллында уллу от орун, от орун болмай, Апсатыны алтын тахы болуп кьалгъанды. Учу да, айыу да, от юсюне угъай, Апсатыны юсюне аугъандыла. Апсаты, Жаныбекни кьарын тюбюне жыйып, айыуну уа мюйюзлерине алгъанды да, иги силдеп, бияры атханды. Айыу, башындан таш юзюлюп тюшгенча, горф деп, дорбунну кьая тюбюне алай тюшгенди.

«Сен мени сайлагъан учумса, – дегенди Апсаты Жаныбекге, – мен сени сюрююлеримде бек деменгили жаныуар бла талашдырып сынадым. Энди эркинсе агъачха. Сенден аягъан малым болмаз, эркинлигинге базынып, зырафына жоймасанг», – аны бла Апсаты алайдан жокь болуп кьалгъанды.

Жаныбек, дорбунда туруп, жараларына кыаядан чыкыган кыара жау бла бакыганды. Айыуну терисин союп, аны ичине кирип жатканды. Сау болуп, Апасатыга доммай тобалык этгенди. Айыу терини керип, дорбун тюбюне жайганды да, аны юсюнде жатып болганды.

Бу хапарны кыошда манга айтхан Байтокъланы Асланнны атасы Зекекия Жаныбек дорбунда айыу терини кеси кергенди...

КИЙИК КЪАТЫН БЛА УУЧУ

Ёзденланы Байдыматны баяны.

Къарачай, Хурзук, 03. 08. 1975.

Бурун заманлада, Хурзук башында Кыуудун эли эминадан кюйгюнчо, Уллу Кыарачайда Лаула деп, бир жигит уучу болганды. Уучу дегенде уа, аллай уучу, – атхан огъу тюзге кетмеген, туугъан элине кийик уча кетюрмей келмеген. Ол эки жыйырма жылына дери кыатын алмай, анасы кыатын ал десе уа: «Ёзенледе мен алырча кыыз жокъду, бийикледе санга келин болаллык бийче кермейме», – деп, ёзден сылтаула этип турганды.

Лаула уугъа кеси жангыз жюрюгенди; аны уугъа кетген кюнюн, заманын бир заманда бир адам билмегенди. Чакъдан бир элде керюнесе уа, кыызла ызындан:

**Садакълары учмагъан,
Борбайлары тутмагъан,
Дорбунлада жукълагъан,
Кыыркъ жыллыгында, кыыргыйча,
Кыатынсыз кыалгъан, –**

деп, бешиш этип болгандыла. Лаула, ышарып кыойгъан болмаса, кыозумагъанды. Уудан кыайтханда уа, аркыасына кетюрюп келген кийик учадан сора да, белинде жаз тауукъла, беденеле тагылып болгандыла. Аланы уа ол аллына тюбеген келинлеге, кыызлагъа бергенди.

Лаула уугъа кече бла кетип, тангын жалаула башында атдырганды. Кийик атып, чынгылдан энишге учургъандан сора уа, къл ичине тюшюп, тамакъладан жырлап келген сызга суучукъну жагыасында шишик этип, ашап-тоюп, солугъанды. Туруп, сора кече бла артха жолуна алай тебирегенди.

Бир жол Лаула алай жукълап уяннганлай, сызга суучукъну башында бир сейирликни кергенди: бир тиширыу, агъачдан чыгып келип, суну жагыасында олтурганды. Алтынча жылтырагъан чачы табанларына жете. Олтурганды да, алтын чачын аллына жыйганды, тасхалы-жарык суучукъда башын жуууп башлагъанды. Лаула иги кыараса, тиширыуну иги бишген заба саламлай чачындан сызга суугъа акыгъан тамычыла – алтын юсюне кюнюш букъу тегюлгенча алай керюннгендиле. « Ай, тобаны тейриси, Апасатыны белгиси, бу тюшмю болур огъесе тюнюмюдю? » – деп, Лаула асыры сейир этгенден, жерине битип кыалгъанча болганды.

Кыыз а, тегерегинде бир зат да эслемегенча, алам юсюнде жангыз

кесича, чачын жуугъанды, жагъа жаргелчикде киришден таракъ алып, аны бла тарагъанды; эшмелеге эшгенди, сора таракъны биягъы кириш тапкагъа салып, агъачха кирип кетгенди.

Ол кюн Лаула, хар замандача, учасын кетюрюп, элине къайтып кеталмагъанды. Ол да къыз кирген жерден агъачха кирип, бир уллу терекни тюбюнде кеп олтургъанды. Андан сора да агъачда иги кесек айланып, сызгъа сууну жагъасына къайтханды, ол тиширыу энди керюнюрмю деп сакълагъанды.

Сакъласа да, сакълагъанын тапханды. Къыз, биягъы заманда агъачдан чыгъып, суу боюнуна келгенди; чачын биягъыча тегюп, башын жуугъанды. Сора, тешинип, суугъа киргенди да, ол киргенлей, сызгъа суучукъ кел болуп кългъанды. Къыз анда, алтын чабакълай чёмюле, иги кесек жууунганды. Лаула аны чархын керюрге къллай бир адыргы этсе да, чачы, сууну юсюне жайылып, этинде бир эл басар жерчигин да кергюзтмегенди. Башха сейирни кергенди: къыз, суудан чыгъып, жагъа ташха олтуруп, биягъы таракъ бла чачын тарап башлагъанлай, чач, толкъун болуп, кеплене, къыз аны ичинде кеси окъуна керюнемей кългъанды.

Лаула, къызны къатына барып, аны таныргъа, шагъырей болургъа акъыл этгенди. Алай Лаула аны таба бара баргъаны кьадар, къыз да узая. уучу агъач къызгъа аз да жууукълашалмагъанды. Ол кюн да, аны ызындан келген кюнледе да ол кесин Лаулагъа туттурмагъанды. Жаш жууукълаша келсе, къыз узая, чарс болуп квала, жашны анга узатхан кьолу хауада тагъылып квала болгъанды. Эр кишиге уа – не, жетмеген умут – тынмагъан кюреш! Умут жүрекни бир алды эсе, анга жетер ючюн ишлеген къланг къллай бир оюлса да, аны жангыдан аллай бир ишлеп башлайса. Лаула да агъачда ууну да унутду, элде анасын да унутду. Барады къызны ызындан, ол бирде керюнеди, бирде чарсха сингип кетеди; уучу да аллай бир эришеди. Сызгъа сууну жагъасы бла ёрге кзуууп, тар тамакъны кьарангысына дери барып, Лаула анга жууукълашыргъа бир да бир мадар эталмайды. Болмаз кългъанда, къайтып келип, ол къыз олтуруучу жерде таш юсюне олтургъанды да, къызны амал бла тутаргъа акъыл этгенди.

Сора ол, таша жерге кирип букъгъанды да, кийик атаргъа марагъанча, къызны чыгъарын марагъанды. Бир заманда къыз, бир зат да сезмегенча, келиучю жерине келгенди; чачын жууаргъа хазырлап башлагъанды. Эшмелерин седиретип, этеклерине толкъун этип текгенди. Ол да алай этип олтурур-олтурмаз, Лаула аны арт жанындан шырт деп чыгъып, чачындан тутханды; кесерге бичагъын чыгъаргъанды. Къыз, алдат ханын ангылап, жалыннганды:

«Чачымы кесме, уучу жаш, не айтханынгы да этерме», – дегенди.

«Алай эсе, – дегенди уучу жаш, – биргеме мени юйюме кел да, анама келин бол!»

Къыз, сёз да айтмай, Лауланы биргесине аны юйюне келгенди. Аны кьарт анасыны аллында баш ийип сюелгенди.

«Ёзенледе мен алырча къыз жокъду, бийикледе санга келин болал-

лыкны кёрмейме», – деген эдим да, анам, энди бу кызыны кёрдом, жаратсанг, санга келинге келтиргенме», – дегенди Лаула.

«Келди эсе, иги келсин! Босагдадан бери терк ётсюн, кыбакъладан ары жер кёрмесин», – деп, уучуну анасы агъач кызын ичкери кийиргенди, сыйлы кёрюп, отха-суугъа кыараргъа эркинлик бергенди. Агъач кызы терк окъуна юйге илешгенди, кьолу хар затха да жарашып, тийреге да кесин суюдюргенди. Бир бири ызындан юч жаш да тапханды.

Жаланда бир затны унутмай эди ол – суу жагъада кириште асыраучу кюмюш тарагъын! Аны излей эди; тарагъы эсине тюшсе, кьолуна алгъан заты жерге тюшюп, ууалмай кьалмайды. Чачы да тюшюп, жукъарып башлады. Ары барыргъа уа кыайын анасындан кьоркъады.

Кьоркъса да, бир кече эри уугъа кетгенлей, ол да тебиреп, сызгъа сууну жагъасына барады. Алайгъа жетгенлей, жангыдан жаш болуп, чачы да, алгынча, толан болуп, толкъунланып кьалды.

Андан артха агъач келин тууратын, ташатын да ары терк-терк барып башлагъанды. Лауланы анасы аны кыайры эсе да мукъут болуп кетиюсюн эслей тургъанды. Алай, жашындан жашырып: «Келиним юйлюдю, сен уугъа кетсенг, аллынга кыарап турады ансы, тышына чыкъмайды», – деп кьояды. Бир жол а Лаула, алай тюшюп, уудан келлик заманындан эсе алгъа келип кыалады. Келсе, кыатыны юйде жокъ. Анасы, ыз билдирмей, ары бери иш чыкъган болур деп, кьоруулайды. Кьорууласса да, Лаула, ишекли болуп, кыатынын излейди. Элде да айланып, ол кызы заманында чачын жууучу сызгъа суучукъгъа жетеди. Жетсе, кыатын анда. Тарагъын ёшпонуна кысып, акыргынчыкъ жыр айта...

**Кюмюш тарагъым, чачымы анасы,
Кюмюш тарагъым, чачымы анасы,
Тара, тара, кюн таякъланы, тара;
Кюн таякъланы тара суююп.
Чачым – сени, кыачынг – мени!
Кюмюш тарагъым, чачымы анасы,
Кюмюш тарагъым, чачымы анасы,**

**Тара, тара, бетиме кюн таякъла чапдыр,
Кюн таякъла чапдыр...
Чачым – сени, кыачынг – мени...**

Лаула, кыатынны кыатына келип, сабыр айтды:

«Башынгы юйде жуусанг жарамаймыды, неди бу этгенинг?»

«Башымы юйде жууар эдим, суу анасы суу берсе; чачымы юйде тарар эдим, таракъ тишлерим кюн таякълары болмасала!» – деп, агъач келин юйге артыкъ ыразы болмай тебирейди.

«Да сени юйде тынчайтмагъан бу таракъ эсе, мен аны тиши сайын туурайым, сюеги сайын бурайым», – деп, таракъны келинни кьолундан сермеп алып, кыарап-кыарагъынчы Лаула аны бичагъы бла туурады; аркъа сюегин буруп, алайда жана тургъан отха атды. Аллай огъурсуз ишни этип, бери айланса, агъач келинни, бишген заба саламлай, толкъун чачы

тозурап, жукъарып, силтек болуп, агъаргъанды; бети жыйырылып, жүз-жыллыкъ къарт къатын болуп къалгъанды. Ол, Лаулагъа айланып, къар-гыш этгенди:

«Сен мени кюнюмю батдырдың эсе, баргъан жолунга кюн тий-месин, атхан огъунга жанлы урунмасын, арбазында мюйюзлю малынг болмасын. Ачдан ёлмесин туугъанынг, туудугъунг, токъ жашауну уа кёрмей кет!»

Андан артха заманлада уучу Лауланы атаулары жарлылыкъдан къутулмагъандыла.

ХЫЙЛАЧЫ АЙЫУ

*Непеланы Къаншауну баяны.
Элбрус эл, 05. 09. 1973.*

Заманланы бир заманында угъай, мен, бузоучу жашчыкъ болуп, къолума чычхын алгъан эдим, бу Элбрус эл да жокъ эди, биз Уллу Бах-санда жашай эдик. Элибизде Зауурбек деген айтхылыкъ уучу да алыкъа сау эди. Ол, къарт болуп, уудан тохтагъанлыкъгъа, аны хапарлары биз-ге уудан да сейир эдиле. Зауурбек эл ныгышлада, жаш-къушла жыйыл-гъан жерледе кесини ууда кёргенлеринден, къошда не жолоучулукъда эшитгенлеринден сейир таурухла, жомакъла айтгучусун билип, ол бол-гъан жерге чабышып аз келмегенбиз.

«Къулакъ эшитгенними айтайым, кёз кёргенними айтайым?» – деп, ол хапарын алай башлаучу эди. Сора тынгылагъанла къайсын сайласа-ла да, анга кёре айтханды.

Бир жол, мен, къойчу жашчыкъ болуп, къошда туруучумда, кесим кё-зюм бла кёрген иш деп, Зауурбек айтхан бир хапар эсимде къалгъанды.

Ол хайт деген заманында, сауут-сабасын да алып, таугъа чыкъгъан-ды. Зауурбек къалайда къаллай агъач ёсгенин, къайсы къаяда къаллай дорбун болгъанын элли жашчыкълагъа аз айтмагъанды! Жаныуарланы уа, кеси ичлеринде жашагъан киби, алай билгенди.

Хы, айтханымча, Зауурбек уучу сауут-сабасын да юсюне тизип, агъачны теренине киргенди. Кире баргъанлай, агъач тонгузланы ыз-ларына тюбегенди. Къауалын жерлеп, къолуна алып, ыз бла сюрюуню ызындан болады. Алай баргъанлай, Зауурбек, бир сейир таууш эшитип, тохтайды. Чертлеуюк котурну аллына бугъуп, бу не тауушду деп, къа-райды. Къараса, батмакъны жырып, къалын агъачны да чыкъар-мукъур этдирип, тонгузланы ызларындан баргъан бир айыуну кёреді.

Зауурбек, айыуну илишаннга алып, бел бауунда къамасын да терк сууурурча хазырлайды. Алай ол айыуну марап атхынчы, тонгуз баланы тюз да адам баласыча, ачы кычыргъанын эшитеди. Анга айыуну зараны жетгенин ангылап, сабыр болады, сейирге къарап.

Айыуну шыхар-шухур тауушу бла бираз барып, Зауурбек сыртлыкъ-гъа чыгъады. Узакъ болмай къабан сюрюу тамыр къаза, балалары да жу-уукъда жубана айланганларын кёреді. Ана тонгузладан бири, адыргы этип, ары-бери чабады. Зауурбек къарайды да, айыуну кёрмейди, тонгуз атаргъа уа, ол муслийман эди да, Аллахдан къоркъады.

Айыуну кьайры кьутултдум деп, төгерегине сакь кьарай, сыртдан тюшюп, суу келген ыз таба барады. Кёп да баргынчы, биягьы тонгуз бала кьычырыкь этеди. Эслеп кьараса, кьалын агьачны ары жанында, ачыкь жерчикде, айыу тонгуз баланы ал табанлары бла басып, ашагьан да этмей, жиберип да кьоймай турады. Иги кьарап, Зауурбек айыу тонгуз баланы ашамазлыгьын, аны бла тонгузланы кьозутуп ойнагьанын ангылады. «Ай, начас!» – деп, илишаннга алды.

Тонгуз баланы кьычырыгьы узакьгьа эшитилген болур эди, олсакьгьатдан бир уллу кьара мегежин, агьачны айыудан кем сыгьындырмай, уллу дуппурланы юслери бла секирип, кесин айыугьа атды. Зауурбек, терек артына бугьуп, кьарайды. Айыу, мегежин анга чапханын кёрюп, баланы да кьоюп, кьачды. Кьача келип, ай энди кьабан аны жетеди деген кезиуде, бир уллу терекни кёнделен бутагьына секирди да, кьабан жетмезча бийикликде тагьылып кьалды. Кьабан кьызыуу бла ётюп кетди. Иги кесек барьп тохтады да, артха кючден бурулуп, айыу тагьылгьан терекни тюбюне кьайтды. Айыу да турады тагьылып, кьабан да сакьлайды, тюшеди да, хыйлачыны чачама деп. Аман акьыллы айыу кьабанны юсюне кьайры тюшерик эди, тюшмейди. Кьабан, сакьлай кетип, жыйыннга кьайтды.

Зауурбек энди айыуну атаргьа боллукь эди. Мазаллы жаныуарны терек бутакь кьалай кётюрюп турады деп, сейир эте, окь жетерча аралыкьгьа жууукь келди. Айыуну башын тутдуруп, илишаннга алды.

Не эсе да, уучуну иши баргьан кюн тюйюл эди. Ол айыуну уллулугьуна алынып, сейир эте тургьунчу, айыу терекден секирди да, тонгуз жыйынны ызындан болду.

Айыу терекден узайгьанлай, Зауурбек алайгьа келип, кьамасы бла ол бутакьны кьолтугьундан кертди. Айыу, артда да кьара мегежинни кьозутуп, ол да кьууа киргенлей, кьачып, бутакьгьа тагьылса, бутакь сынар да, айыу кьабанны аллына тюшер деп, Зваурбек уучу сейирге кьараргьа сюе эди. Агьачда жаныуарланы сейирлерине кьараргьа сюймеген уучу – ол уучумуду! Зауурбег' а аллай уучу эди, – агьачда жаныуарла бла тапжёнгер ойнаргьа сюйген. Аны бла Зауурбек айыу миннген терекге минди.

Кертиси да, тонгузла бла айыуну арасында оюн Зауурбек излегенча барады. Мычымай, биягьы тонгуз бала кьычырыкь этди. Аны бла тенг, чырпы таууш этип, хыны хырылдагьан, хыны чапхан дауурла да эшитилдиде. Зауурбек терекни андан да бийигине чыгьып кьарайды.

Бир заманда айыу кьачып, кьабан да аны кьуууп, терекге жетдиле. Айыу алайда секирип биягьы бутакьдан тутду да, тагьылып кьалыргьа умут этгенлей, бутакь шаркь деп сынды. Айыу, доп деп, кьабанны аллына тюшюп кьалды. Кьабан чалгьы бла сермегенча, бир сермегенлей, айыуну боюнун кесди да кьойду. Айыуну кьычырыгьы, кьаяла оюлгьанча, сыртны агьачын силкиндириди. Кьабан аны, экинчи да сермеп, кьарынын тёкдю. Айыу сойланып, кериле, жыйырыла, тёппе тура кетип, иги кесек жерни кьаннга бояды, кеси да кьан юсюне сойланды.

Зауурбекни сейирине, кьабан аны мыллыгына тиймеди. Думпукь гимхоту бла жерни ийисгей, жыйынны ызындан кетди. Зауурбек да,

терекден тышоуп, кесин сауут-сабадан женгиллетди. Эс табып, айыуну сояргъа киришди. Ол ууда не кёп айланган эсе да, бу жолгъа дери айыу соймагъан эди. Сау кюнню кюрешип, ингир къарангысына кире, алай бошады.

Ол иш бийик къаяны аллында, жипили ёзенчикден ёргеракъ кирип, терен агъачны ичинде гъойгъумлу дуппурчукъну юсюнде болгъанды. Зауурбек, айыуну терисин терекге тагъып, ол кече дорбунда къалды. Эрттенликде жаз тауукъла атып, аланы биширип ашады. Атын жерлеп, терини анга жюклеп, кеси уа аркъасына кийик учаны алып, элге къайтды.

Ол терини Зауурбекни юйюнде мен да кёргенме. Уучуну юйю элибизде гитче юйледен туйюл эди, алай айыуну териси аны тубюне саулай жете эди...

УУЧУ НАРТ СЁЗЛЕ

Мараучуну бёркю – кийик териден.

Маралны къуууп жетмезсе.

Мараучу кийик эт ашаса, гюняхын унутур.

Иги мараучуну тёрт кёзю болур.

Аллахдан тиле да, Апсатыдан ал.

Мараучуну жолу узун, къолу къысха.

Мараучуну къыйыны – суудан тут да, къаядан салын.

Кийикге – дынгыл, уучугъа – чынгыл.

Сызгъада беччан салсанг, от жагъада къазан асмазса.

Сызгыргъан мараучу кийик шишлик къакъламаз.

Уучу бармагъан къолун кийикден толун сунар

Уучуну юйю – ыргъакълы, жолоучуну юйю – къонакълы.

Эки уучу бир жаллаугъа сыйырмаз.

Тау тейриге ышанганлай, мараучу да – сырына.

Агъачда бий болмаз, мараучуда кюй болмаз.

Айланч болса да, ыз ахишы; бууаз болса да, къыз ахишы.

ТЁППЕЛАНЫ Алим,
КъМР-ны халкъ жазыучусу.

Залкыды чакъган заманда

Биле болурсуз, залкыды деп таулула рододендроннга айтадыла. Мени анга къошхан гюлюм жокъду, хапарымы аны юсюнден башлагъаным да ол себепденди.

...Биз Нальчикден тебиреп, Хушто-Сырт элге жетип, анда Чаты Сууну юсю бла салынган кѣпюрню къатында автобусдан тюшген сагъатыбызда кюн алыкъа ёзенлени толусунлай къолгъа этмеген заман эди. Артмакъларыбызны да кѣтюрюп, суу жагъа бла ёрге тебирейбиз. Бек алгъа бир гитче тау чучхурчукъгъа тюбейбиз. Алайда тохтап, таза хаудан солуп, табийгъатны ариулугъуна къарап, дуня зауукълугъун алабыз. Бирде сууукъ аязчыкъ да сылайды бетибизни. Ол да бек хычыуун кѣрюнеди бизге.

Сабийлеге алайда бир кесек солургъа эркинлик береме. Аланы кими – ёрге, кими – энишге чабып ойнайдыла ачыкъ талачыкъда. Бир заманда Оля:

– Оха-хай! Бери чабыгъыз, – деп къычырады, – былайда гургунла суугъа бата турадыла...

– Была гургунла туююлдуле, – дейди Фатима. – Быланы атлары орусча тритонду – къуйрукълу жаныуарчыкъла. Ушагъан а бек этедиле гургунлагъа. Эсигиздемиди, быллайланы Черек аузуна экскурсиягъа баргъаныбызда Огъары Чирик кѣлледен да кѣрген эдик да. Была сууда жашагъан затладыла. Гургун а къургъакъ жерледе жашайды. Тритонла бу ариу сууда къалай эркин, къалай уста жюзедиле. Ол кѣлчюкню арлагъында уа суу мутхуз. Анга да сейир этдик. Бир зат да кѣрюнмей эди аны ичинде.

Суу жагъа бла ёргеден-ёрге баргъаныбыз сайын бирде къалын агъачха, бирде ачыкъ талачыкълагъа тюбей эдик. Школчула бу затха да, тамашагъа къалып, эс бурадыла. Жер наныкъланы бир кѣп жерине тюбеген сагъатыбызда уа жашчыкъла бла къызчыкъла аланы юслерине басындыла да къалдыла. Тѣгерекде къалын агъачда кѣгетлери энди бюртюк эте тебиреген тереклеге да тюбедик. Кѣп тюрлю битимлени, агъачланы, кѣгет тереклени атларын билгеним себепли, аланы юслеринден сабийлеге кѣлюм бла хапар айтама. Школчула мени аузумдан чыкъган сѣзню дефтерлерине тюшюредиле. Тауда ёсген къайынланы ариулукълары бютюнда тауушлукъ эди. Ала дунягъа жаланда ол жерледе ёсерге деп жаратылгъан сунар эдинг. Тюртю терекчикле, аланы сыйынып болмагъан алыкъа жетмеген кѣгетчиклери да сабийлени, устазны да эслерин кеслерине бурур ючюн къоймайдыла.

Бир кесекден тикни «арытдыкъ да», сыртлыкъгъа жетип тохтадыкъ. Кенг тау ауузну кюн тийген жаны эди алайы. Артыкъ бийик болмагъан тауну бизге айланган къабыргъалары бир жери къара моргъа, бир-бир

Кирниташ

жерлери кызгылдымгъа тартып, алагъа адам къолу бла накъышла ишлегеннге ушай эдиле. Тауну чегет жаны тюзлени, тиклени уа къалын агъач басыпды. Алайлада кырдыкны къалынлыгъы да чалгъычыланы кесине чакъыргъанча, шош аязда ары бла бери чайкъала эди. Чаты Башы, Къараташ деген жерле ариулукълары, табийгъат байлыкълары бла да чегемлилеге эрттеден белгилидиле. Бу тийреден башлайды кесини саркъыуун кюмюш бетли суучукъ. Ол, ташла, агъач тамырла бла ёшюн уруш эте барып, Чегем черегине къошулады.

Чаты-Башыны сууу башланган жерде иги да мычыдыкъ. Алайда азыкъ да ашадыкъ, солугъан да этдик. Андан ёрге барыр ючюн а, къыйын эсе да, алгъын уллу кёл болуучу жер бла ётерге керекбиз. Алайда ёсген къалын чырпыны, хансны жырып баргъан алай тынч туююлдо. Биз алыкъа Чаты Башы сууну башланган жериндебиз. Бир кесекден кызчыкъланы суу-ырхы ашагъан къулдени ичи бла ёрге ашырама, кесим а жашчыкъла бла бирге чырпыла, хансла ичи бла тебирейме – жолну кысхасын сайлап. Не къадар теренден-тереннге киргенибиз сайын, жолубуз къыйындан-къыйын бола барады.

– Биз сенгирчклеле кибикбиз, туурабыздан къарагъан адам кюлюрчады жюрюшюбюз, – деп, къолундан келгенича кычырады Мухаммед, классыбызны жол башчысы.

Алай сабийледе аны айтханына эс бурур, кюлюр къарыу жокъ эди.

Хар бирибиз да жипи жерлеге тюбемей, кесибизни чырпыгъа талатмай къутулургъа керекбиз алайдан.

– Къызланы, узакъ эсе да, ол жол бла ашыргъаныбызны иги этдик, – деди жашладан къайсы эсе да...

Анда – бийик тау этегинде, тюрлю-тюрлю ханслагъа, битимлеге жете тургъанбызыны эледик, – хар зат да адам сейир этерчады: Чаты-Башы суууну тегерегини ариулугъуну юсюнден халкъда жюрюген халпарны кеси кезюбюз бла кере башлагъанбыз. Хау, хау, бу жерни тауушлугъуна шагъат болур ючюн бери ёрлеген адам ёмюрде да сокъуранырыкъ туююлдо. Тюсюн айтайым, биз жангыз бир гюлню да юзмедик, бу табийгъат байлыкъны суратха уа алдырдыкъ.

...Энди уа жолубуз юйгеди. Тикден энишге тигелеген ёрге ёрлегенден тынч туююлдо. Кекню кеклюго, тау башланы акълыкълары Пушкинни «Кавказ подо мною!» деген назму тизгинлерин эсибизге тюшюреди. Алайда ёз элибиз – Шалушка да кезюбюзге керюннгенча болду. Алай бу жолгъу жолоучулугъубузда Чегем ауузунда керген затларыбызны уа ёмюрде да унутурукъ туююлбюз. Ол залкъыды гюлню ариу чакъгъан заманы эди.

Тау ауузга тюбешуу

Ёзенде шош, акъыртын баргъан Шалушка суу Каменка элни къатында жингирикде тау этеги агъач таба суху бурулады. Аны жагъасы бла барсанг, тау суугъа тюбейсе. Ол а деменгили чынар, жерк терекленни тамырларын жууа, алгъа тауушу узакъгъа эшитиле саркъады. Бу сууну жагъасында – таугъа жууукъ жерде, къалияр сыйынып болмай битеди. Артыкъ улуу болмагъан тау ауузу бла ёрге тебиресенг, бирде суу ашап оюлгъан, ырхы келтирип, бири-бири юсюне къаланнган таш-эгур тебелеге тюбемей къалмайса. Алай сууу уа тазады, сууукъду. Тейри, аны теренлиги уа ким да эс бурурчады. Иги да теренди деген магъананы ангылатама.

Бир жол кесими классымы сабийлерин былайгъа келтирирге таукел болама. Аны ючюн а алгъа кесим бу жерни хар заты бла – къыйыры-бухчагъы бла тынгылы шагъарей болургъа керекме.

...Жай кезиуню кюнлеринден бириди. Алай тау ауузу уа жунчуулду. Боз туманчыкъ, суу юсюнден кетюрюле келип, тау ауузун къолгъа эте башлады. Ол хал мени бир кесек сагъышлы этген эсе да, барыууму тохтатмайма. Ангылаймысыз, бир заманда акъылымда болмагъан сейирлик затха тюбедим; мен, къалай ары барлыгъымы билмей, сагъышха къалдым. Суу да къап-къара келип тебиреди. Иги да сууукъсурап башлагъанма. Ташдан-ташха секирип барама. Бир заманда кезле-

Чаты-суу башы

ри чыракълача жаннган сейирлик затха тюбеп къалама. Бетиме сууукъ жел урду. Къычырыгъы таулары, ташлары титиретеди дер эдинг. Къолум, аягъым суууп баргъанча кёрюнеди. Ахырында дунялыкъдан бир зат да ангыламай къалама...

Ол болум кёзню жумуп-ачхынчы тенгли бир заманга созуду. Сора ол мени дунялыкъымы къарангы этдирген зат кёз туурмдан думп болду.

Артда билдим – уллу уку тау аууз бла энишге учуп келе болганды. Ол келиую бла манга тюбеп къалганды. Асыры кьоркъгъандан

тёгерекни къычырыкъгъа алдыргъанды уку.

Андан ары бармадым мен. Бир котурну тюбюнде кесиме тынчайыр жерчик жарашдырдым. Алай кёп заманга дери чыртда жукълаялмадым.

Эрттенликде тау ауузундан Уаза деген жайлыкъгъа чыкъдым. Алайда тау суучукъ саркъгъан жерден узакъ болмай Кирпи ташны къатындан энишге тигелесенг, Шалушка эл къол аяздача кёрюнеди.

Артда класс бла жолоучулугъуму сейирлигини, магъанасыны юсюнден айтып тауусаллыкъ туююлме. Уку бла болгъан ишни хапанын бюгюн-бюгече да сагъыныучубуз.

ГЕННАДИЙ Коммодов.

ТАУ АДЕТЛЕ, ТЁРЕЛЕ

(Устазлагъа болушлукъгъа)

Адамны бети – бетинде,

Элни бети – адетинде.

Нарт сёз

1-чи бар. Бизни халкъыбызны бурун заманладан келген кёп иги аде-ти барды. Биз, бусагъатда, жазылгъан законлагъа кёре жашай эсек, алгъын а ата-бабаларыбыздан къала келген адет-тёреге кёре жашау этгендиле.

Адетле кёп тюрлюле болгъандыла. Жашауну къайсы жанын алсант да, анга келишген адеди да бар эди.

Назму «Мени миллетим»

2-чи бар. Малкъар халкъны жашауу не заманда да тынч болмагъанды, алай ол ишлей да, солуй да, той-оюн эте да билгенди. Таулулада быллай сёз жюриюдо: *«Элде бий тамата, юйде – сабий тамата»*. *«Сабийле бизни тамблагъы кюнубюздюле»*, – деп да бошдан айтыла болмаз. Аны ючюн халкъыбыз сабий туугъан кюнден башлап, анга уллу эс бурулгъанды. Сабий тууса, къурманлыкъ этилгенди, алгъышла айтхандыла. Биз бюгюн сизге аллай байрамла бла байламлы бир къауум адет-тёре кёргозтюрюкбюз.

I. Сабийни бешикге салуу

1-чи бар. Таулугъа жаш сабий тууса, бек уллу къууанч болгъанды, къурманлыкъла сойгъандыла, жууукъ-тенг жыйылгъанды.

Сахна къабыргъагъа кийиз жайылыпды, къызла кими ау эше, кими жюн тите, кими урчукъ ийиреди, кими тойме тие олтурады. Ынна уа бешик тебиретеди. Сахнаны аллында той-оюн, жаш тёлю тепсейди.

2-чи бар. Таулу юйюрге сабий туугъаннга,
Улан болса: «Тотур кибик болсун!» – деп,
Алгъыш бла баргъандыла кёп элле.
«Халкъы, юйю малла бла толсун», – деп.

Бирле садакъ, кимле къылыч келтирип.
Бергендиле эллилери сауугъагъа.
Эр Тотурлай такъыя, кюбе кийип,
«Халкъынг ючюн чыгъарса», – деп къаугъагъа.

Назмуну окъуй туруп, 3–4 къарт киши кирип, бешикни къатына барады, саугъа этип къылыч, кюбе, садакъ береди, сора ала сабийни кьоюнларына алып, алгъыш айтадыла.

1-чи къарт. Жашны иши жюз болсун,
Сёзю-кёлю тюз болсун,
Тенглерине чомарт болсун,
Душманлагъа нарт болсун.

2-чи къарт. Нарт Дебетча, темирчи бол,
Къарашауайча, эр бол,
Нарт Сосрукъча, чыракъ бол,
Халкъынга ийнакъ бол,
Халкъынга таякъ бол.

Андан сора къартла сабийни тиширыуну къолуна береди. Ол да, сабийни жаш тиширыуладан бирине берип, бешикте салгъан адетни кёргозтеди. Алгъа бешикте киштикни салып, былай айтады: «Бешигинде, киштикча, тынч жукъла, татлы жукъла». Ызы бла гаккыны бешикте тёнгерете: «Жашаунгда мунуча тёнгерей, къыйналмайын жаша» – дейдиле да, сабийни бешикте бёлейдиле.

Жаш сабийни бешикте сала бу алгъышны айтхандыла.

2-чи бар. Кюбе, къылыч, такъыягъа, къалкъаннга,
Жилик жауну сюртюп, тамам алаMAT,
Аталары тутхандыла сакълыкъда,
Болмайкъ деп сауутлагъа хыянат.

Ол уланнга жети жылы жетгенде,
Сауутларын бергендиле къолуна:
Юйренсин деп садакъны тюз атаргъа,
Айран иче, малчылыкъны жолуна.

1-чи бар. Илишаннга жаурун къалакъ салып,
Атхандыла Нарт къаладан, эришип,
Чаришлерин этгендиле тарлада,
Чариш чеклерине женгил келишип.

Атхандыла ныгъышлада къол ташла,
Сайланнганды ол кюнледе эр жашла,
Сырыйнала, къыл кьобузла согъула,
Оноуларын этгендиле чалбашла.

Назмуда айтылгъанны сабийле сахнада кёргозтюп турадыла.

І. Къурманлыкъ бла байламлы адет-төре

2-чи бар. Таулуну аш къангасы бла байламлы да кѣп адет болгъанды. Къурманлыкъгъа жыйылгъанла эр кишиле башха, тиширыула башха олтургъандыла, тойну-оюнну уа бирге этгендиле.

Къобуз согъулады, жыр айтылады, тепсейдиле.

1-чи бар. «Сый къангада марда бар – жыйырмагъа шапа бар». Бу нарт сѣз не бла байламлыды десегииз, алгъын 20-дан кѣп адам сый къангагъа олтурмагъанды, нек дегенде, бир къойдан 20 юлюш чыкыгъанды. Ол марда эди.

Т а м а т а. Къонакъла ач болурла, къымылдагъыз, маржа.

Къ а р т л а д а н б и р и. Къонакъгъа аш керек, ашдан алгъа кѣзкъаш керек.

Къ о н а к ъ л а д а н б и р и. Къонакъгъа олтур десенг – олтурур, демесенг, артха бурулур.

Т а м а т а: «Ач къонакъны хапар бла сыйлама», – дейдиле бизде. Олтуругъуз, аш да, суу да болур.

Жашла, тамата алларында, аш къангагъа олтурадыла.

2-чи бар. Сый ашланы саны – жети. Алгъын таулуну аш къангасында бек сыйлы ашлагъа была саналгъандыла: гыржын, уча, сохта-жѣрме, хычинле, шишлик, къурманлыкъ эт, шорпа. Алагъа къошуп, туз-лукъ, кѣгетле, лѣкъумла, халыуа салыннгандыла. Бу ашла этилмей бир къурманлыкъ да ѣтмегенди.

Т а м а т а: Алайды да, жашла, жумушум уллуду, таматаны – кѣп сагышы, юч алгышы. Башлайыкъ.

1-чи бар. Ата-бабала уллу сыйлада **9 алгыш** этгендиле. Биринчи алгышша **толу аякъ** дегендиле, аны тамата айтып болгъанды.

Тамата алгыш аякъны эки къолуна алып, ауурлугъун бир аягына салып, алгыш айтады.

Тынгылагъыз, тынгылагъыз, тынгылагъыз.

Бу къууанча къууанганла кѣп болсунла,

Бу къууанчны сюймегенле ортабыздан тас болсунла.

Бу къууанчны сюймегенлеге айтхан сѣзлерибиз окъ болсунла.

Алгыш бери болсун, къаргыш кери болсун!

«Алгыш айтхан алгъа ичер», – деп, тамата аякъны башындан ичип, жанындагъына узатады. Жашла иче туруп бардыргъан былай айтады.

2-чи бар. Ауурлугъун бир аякъгъа салып алгъыш айтхан адет а бек эрттеги адетледен бирине саналгъанды. Тамата аякъ кѣтюр десе, алгъыш айт дегенлиги болгъанды. Алгъыш айтыла туруп адамла сюелип тургъанлары себепли,кѣп айтып,аланы къыйнамаз ючюн алгъыш айтхан бир аягъына сюелгенди, аягъы жерге жетсе,алгъышны бошаргъа керек болгъанды. Боза гоппаннга да аякъ дегенлери аны бла байламлыды.

Аякъны бек артда ичген, аны башын тюбюне айландырып: «Бир аякъгъа эки алгъыш айтылмаз», – дейди. Столда олтургъан жашладан бири ашха узалады.

Таматаладан бири (*ашха узалгъан жашха*). Ашха, ичгиге таматадан алгъа узалгъан айып болады.

Тамата, аны ызындан бирсиле ашха узаладыла. Шапа стаканлагъа ичги къуяды. Толтуруп къуяды.

Тамата. Эринчек шапа аякъны толтуруп берир.

Толтуруп аякъны жаланда биринчи алгъышха къуя. Шапа таматагъа ыразылыгъын билдирип, ол айтханча этеди.)

Тамата. Энди сѣзню къонакълагъа беребиз. «**Экинчи алгъыш – къонакъ алгъыш**».

Къонакъланы бири (*къобуп, алгъыш айтады*).

Мен кѣп айта билмейме,
Кѣп ахшылыкъ Аллах берсин.
Алгъышчыла алгъыш этсинле,
Аминчиле амин этсинле.
Алгъышлары къабыл болсун,
Дуниялары мамыр болсун.
Амин деген тилегин тапсын,
Амин деген тилин къапсын,
Алчыгъыз, нарт алгъыш юйде къалсын.

Шапа къангагъа хычинле салады.

Тамата. «Аманла сормай эдиле, игиле уа айтмай эдиле», – дегенлей болмайкъ. Танышдырыгъыз къонакъла бла.

Къонакъланы таматалары къобуп, келген къонакъла бла андагъыланы танышдырады. Ол заманда шапа стаканлагъа ичги къуяды.

Тамата: «**Ючюнчю алгъышха – улан аякъ**», – дегендиле.Сѣзню шапабызгъа берейик.

Стаканны шапагъа узатады. Шапа алгыш этеди.

Бу юйден алгыш кетмесин,
Къаргыш бу юйге жетмесин.
Дуниябыз мамыр болсун,
Ырысхыбыз къалын болсун.
Урунуп жашайыкъ,
Халал къыйын ашайыкъ.

Ахырына дери ичедиле.

2-чи бар. «Ючге дери тепси аякъ, юнден сора – тюпсюз аякъ». Сыйда олтургъан юч аякъ ичерге борчлуду. Андан сора ич деп къысаргъа жарамайды.

Тамата. «Ючюнчю алгыш белгиди: ашны къой да, тойгъа чыкъ». Хайдагъыз, жашла.

Жашладан бири. «Той этилмеген къууанч – мухарлагъа жу-банч».

Къобуз согулады, той-оюн барады. Таматала стол артында ушакъ этедиле, жашла бла къызла тепседиле. Той бошалады. Къангагъа олтурадыла.

1-чи бар. «Тёртюнчю алгыш – жора аякъ». Аны да стол тамата айтыргъа керек болгъанды.

Тамата.

Байла кибик да бай болугъуз,
Кенгле кибик да кенг болугъуз.
Аллахны суйген къулларына да тенг болугъуз.

Бу алгышдан сора ичгини ахырына дери ичмезге эркиндиле. Шапа сохта, жёрме келти-реди. Олтургъанла ашайдыла.

Жашладан бири. «Ашдан-сыйдан алгыш сыйлы». Алгыш айтылгъан заманда сёлеширге, ашаргъа да жарамайды.

Столда олтургъанладан бири. Аллынга аш салсала, хапарны, кюлкюню къой.

Тамата. Халкъыбызны сёз устасы кёпдю. Жашла ариу тепсегенден сора да сёзге усталыкъларын да кёргюзтселе керекди.

Жашла устаз сайлагъан 2-3 назму, чам хапар айтадыла.

Тамата. Сау болугъуз, жашла, къууандырдыгъыз.

1-чи бар. «Бешинчи алгыш – алтын аякъ». Тамата ол алгыш сёзню сыйын, намысын кётюреме деген адамына не да бир сыйлы къонакъгъа береди. *(Бу сёзле айтыла туруп шапа ичги къуяды.)*

Тамата. Алтын аякны уа, барыбыз да таныгъан, элде намысы
жюрюген .....берейик.

Сёз берилген адам туруп, ауурлугъун бир аягына салып, алгъыш айтады.

Бу элде элсиз кыйынлыкъ киши сынамасын,
Жашлай ёлгенди деп, киши жилимасын,
Бу элден насып къурумасын,
Арбазларында ит улумасын.
Черек, ызына айланып,
Минги таугъа мингинчи,
Чегетде кийик юсюне кийим кийгинчи,
Кече арасында бир исси кюн тийгинчи,
Уруш отун сынамайын къалайыкъ,
Къууанчлада алгъыш аякъ алайыкъ,
Бир бирибизге жарыкъ бетден къарайыкъ.

Ичедиле. Ол заманда отоугъа кеч къалып келген къонакъ киреди.

Къонакъ. Сыйыгъыз сыйлы болсун, сыйыгъызгъа сый келсин!
Аш татлы болсун.

Тамата. Сыйлы къонакъ бол! Кел, жууукъ бол, ахшы кишини
жери хазыр.

Тамата алай айтыргъа, шапа терк окъуна шинтик келтиреди, къонакны олтуртуп, аллына
аш-суу салады. Жашладан бири шапаны стаканын аны аллына ётдюреди.

Тамата. «Алтынчы алгъыш – эрлик аякъ». Сёзню къонакъгъа
берейик.

Къонакъ. Сау бол, тамата. Алай «шапаны аягын алгъан – та-
зирге къалыр» дегенлей, была мени сыйгъа тюшюре тура болурла дей-
ме. (*Шапаны стаканын бир жанына салады*)

Жашла кюле, аперим айта, таза стаканнга ичги къуюп, къонакны къолуна бе-
редиле.

Къонакны алгъышы

Боза аякны алайыкъ,
Жарыкъ бетден къарайыкъ,
Бу суу бла чёпню башыды,
Таулуну жарыкъ ашыды.
Уллуду бу аякны хурмети,
Жарыкъ болсун муну этгенни бети. (*Ичедиле.*)

Тамата. Сыйны чырагъы – жырды. Жашла, бир жыр айтсагъыз а.

Жашладан бири жырлайды, къалгъанла эжиу этедиле, шапа этни келтирип, былай ай-
тады:

Шапа. Таматаны юлюшю – баш жарты бла жауурун. *(Ол тепсини таматаны аллына салады)*

Тамата *(башины юлюшле этип)*. Тюп жаягы тили бла тиширыулань юлюшлери болуучуду, муну алагъа ийеик. Башны онг жаны уа таматаны юлюшюдо да, аны кесим юлешейим. Къулакъны гитчеге берейик, айтханыбызны иги эшитип, жумушну терк тындырырча. Кёзню уа ма былайда олтургъан, уугъа да кёп жюрюучю жашха берейик, анга жютю кёз керекди. Эринин а столну аягъында олтургъан жашха береме, ол халпар айтыргъа бек суюгенча кёрюнеди.

2-чи бар. Ахшы адетледен бири – жаууруннга къарау болгъанды.

Тамата, жауурун къалакъгъа къарап: «Къыралыбызда уллу тюрлениуле кёрюнмейдиле, алай элде бир жарсыу а барды. Юйню иесин а, узакъ бармай, энгта бир къууанч сакълайды. Аллах айтса, ол къууанчха да жыйылырбыз», – дегенча аллай бир затла айтады.

1-чи бар. «Жетинчи алгыш – берекет аякъ». Аны да тамата кеси айтып болгъанды.

Алгыш аякъ алайыкъ,
Аманлыкъдан къалайыкъ,
Аузубузгъа салайыкъ.
Бу аякъны башы ачыкъ кибик
Аллахны кёлю бизге ачыкъ болсун.

Тамата. Жашла, базугъа къайдады, къарыуугъузну бир сынасагъыз а. *(Жашла кезиу-кезиу базук тартып кёредиле.)*

2-чи бар. Къурманлыкъ эт келип, къонакъла берекет аякъны кётюргенден сора, ала жолгъа тебирерге керек болгъандыла.

Тамата: «Сегизинчи аякъ – эсен аякъ». «Сый марданы къонакъ билир» дегенлей, атланган аякъ кётюрейик деп, къонакъла билдиргендиле. Аны тамата къонакъ айтып болгъанды.

(Шапа ичги къуяды)

Тамата къонакъ.

Бу баргъан жерге ауруу, талау бармасын,
Алгыш юйде къалады.
Этилген алгышла къабыл болсунла
Эшитгенлени жүреклерин сабыр болсунла.
Хар ишибиз тамам болсун.
Энди кетер заман болсун!

Ичип, столдан къобадыла. Къобуз согъулады, жыр айтылады, тепсейдиле.

1-чи бар. «Тогъузунчу алгыш – атланган аякъ». Аны юйню иеси айтханды. Аякъны ахырына дери ичерге керек болгъанды, аякъны тегерек иедиле. *(Шапа боза аякъны юйню иесине узатады.)*

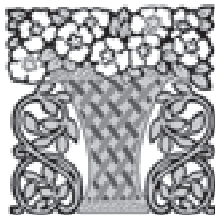
Ю й н ю и с и .

Мен алгыш аякны
Сизни ючюн алайым,
Къууанч эте, къууана,
Сиз айтханлай болайым.
Кетди, жашла, бу аякъ,
Сизге – саулукъ, эсенлик,
Кюнде кюнюбюз да былай болсун.
Къатлай-къатлай терк келе туругъуз.

Къонакъла, жолгъа атлана, алгыш этедиле:

- Сау-эсен кёрюшейик.
- Къууанч бла къалыгъыз.
- Аллах къууанчдан айырмасын.
- Саламыбыз биргеди.

**КУЧМЕЗЛАНЫ РОЗА,
УСТАЗ.**

ЁЗДЕНЛАНЫ Шамил

«ЖЮРЕГИМДЕ БОЛГЪАН

ИГИЛИКЛЕНИ

БИР БИРЛЕРИНЕ КЪОШАМА»

Манга 17 жыл болады. Беш жылыма деру орусча сѣлеше да билмей эдим. Юйде къзуруда ана тилибизде сѣлеше эдик. Аллахва шукур, школда орус тилге да юйрендим. 13 жылдан атлай, Москвагъа окъургъа барама. Юрколледжни биринги курсун жетишимли бошагъанымдан сора, академиягъа экзаменле берирге эрқинлик алама. 2005 жыл Юстицияны Министерствосуну Российская правовая академиясыны юрист факультетини биринги курсуна 14 жылымда студент болгъанма. Быйыл 4-тю курсча ётгенме. Окъууум аман туююлдо. Дерсден бош сагъатымда (юйге тансыкъ болсам) назмула жазаргъа къорешеме. Атама назмула жазама десем, аны къой да, дерслеринги эт! – деп къоюугуду. Мен а жазмай болалмайма. Бу назмугъукъла бир затха жарай эселе аланы оноуларын этерсе, багъалы «Минги Шау!» Москвадан салам бла Ёзденланы Шамил.

«Мен а, болуп Сосрукъачыкъ...»

Жаш поэт Ёзденланы Шамилни назмуларын окъуй, къайнап ёсген тал терекни тюбюнден бѣркюп чыкъгъан, кюмюш шорхаларында кюн таякъла ойнай баргъан шаудан суу кѣз аллынга келип къалады. Алай ариуду, тазады, къудуретлиди аны поэзиясы. Шамилни хар айтхан сѣзюне, ёз жюрегинден чыкъгъанча алай ийнанаса, алай къууанаса. Аны поэзиясы кюндюз кѣкню кѣз къаматхан чууагъында жюзюп баргъан, чыммакъ акъ булутлагъа ушайды. Кече уа сыр-сагъыш этдирген, учсуз-къыйырсыз аламны кенслеринде жаннган, кеслерине мардасыз тартхан жулдузлагъа.

Угъай, барды поэзиябызны байрагъын бийик тутарыкъ уланларыбыз! Аллахва шукур, тунтуюп къаллыкъ туююлдо тау сѣзюбюз.

Къарачай-малкъар поэзиягъа ол эртмеден сакълап тургъан поэт келгенди, фахмусу кѣкден, Аллахдан болгъан поэт. Аны алайлыгына мени бир тюрлю бир ишеклигим жокъду.

Ма шагъатым:

Жюрегимде болгъан игиликлени
Бир бирлерине къошама.

Хур сурат келсе аллыма мени,
Учунуп айтама: «Мама!»

Былай тизгенле жаланда усталыкъ бузмагъан, Аллахдан келген фахмусу болгъан жаш адамны къаламындан чыгъарыкъ эдиле. Айтса, не уллу поэт да былай айтырыкъ эди.

Шамил окъуучусу бла жюрек сырын жашырмай, чийим болуп, аны билип къоярла деп къарамай, ич дуниясына, тартынмай, къонакъ этген назмучуду. Окъуучу анга жюрегин кенг ачмагъан поэтге ийнанмайды, ышанмайды, нек дегенде, ала юслеринде болгъан бир-бир шарайыпланы сыйдамлап, эски юйге акъ сюртгенча этип къояргъа ёчдюле. Шарайыпсыз а шыйыхла да болмагъандыла.

«Жылны тёрт чагъы» деген назмуну «Къыш» деген кесегине да бир къарайыкъ.

Бир суукъса, алай къалай тазаса...
Тансыкъ этдинг, кечикме да, женгил жет!
Заман жетсе, суукъсурап озаса,
Алай бизге тазалыкъны къоя кет.

Былайда поэт не айтыргъа къаст этгенин биз барыбыз да ангылап турабыз. Бир бир поэтле жюрек тазалыкъны, ниет ачыкълыкъны юсюнден айта, философиягъа терен кетерик эдиле. Шамил а, ары-бери бура, акъыл таууш эте турмай, ким да жюрегин, ниетин таза тутаргъа керегин керексиз насийхат этмей ангылатады.

Шамилни назмуларында мени къууандыргъан дагъыда неди дегегиз: алада кёзбаудукъ ахырыда жокъду. Бир ариу, бир магъаналы сёзле, ушатыула, тенглешидириуле табып, окъуучулары бир сейирсиндирейим демейди ол. Жюрегине келгенни, сёзлерин омакълап кюрешмей, келгенича, къагъытха тюшюрюп къояды. Былайда Шамилни «Саным бла Жаным» деген назмусундан бир юлгю келтирирге сюеме:

Алгъа жунчугъанем нечик...
Москва – уллу, мен – гитчечик.
Москва кёрюндю манга
Ушагъанча алауганнга.
Мен а, болуп Сосрукъачыкъ,
Къаст этдим, кетмедим къачып.

Жаш поэтни хар назмусу да, аны юсюнден тынгылы ушакъ-кесамат этерча даражадады. Алай сизни, хурметли окъуучула, мындан ары сёзге тыйып турмай, закий уланыбызны поэзиясына хош келигиз дейме!

ЁЛМЕЗЛАНЫ Мурадин.

САНЫМ БЛА ЖАНЫМ

Онюч жыл бла жарым бола,
 Жаным учунуудан тола,
 Окъургъа деп, юйден кетдим,
 Узакъда Москвагъа жетдим.
 Алгъа жунчугъанем нечик...
 Москва – уллу, мен – гитчечик.
 Москва кёрюндю манга,
 Ушагъанча алауганнга.
 Мен а, болуп Сосрукъачыкъ,
 Къаст этдим, кетмедим къачып,
 Хорлаялсам деп Москваны,
 Башына чыкъсам деп аны,
 Билим ала, кюреш этдим,
 Ма ючюнчю курсха жетдим,
 Ал сагъышдан башым кенгди
 Москва бла шохма энди,
 Ол, ушамай алауганнга,
 Жарыкъ жылу берди манга.
 Бекден-бек сюеме аны –
 Алтын жулдузлу Москваны!
 «Мында къалып кетсем», – дейме,
 Оюмланы эсеплейме,
 Жангы сагъышла этеме,
 Тау Журтума терк жетеме,
 Сагъышымы къанатында...
 Бола анамы къатында,
 Уппа эте, ийнакълайма,
 Атамы да къучакълайма...
 Сагъышымда артха къайта,
 Москвагъа да алгъыш айта,
 Алай суйюп жырлайма мен
 Керти таулу жүрегимден:
 «Мен сюеме, Москва, сени,
 Суйген кибик төрт санымы!
 Къарачай, сюеме сени,
 Суйген кибик мен жанымы!
 Аллах, айырма санымдан!
 Аллах, айырма жанымдан!»

МАЛКЪАРЫМ

Атам суйген жан Малкъарым,
 Кесим суйген шам Малкъарым,
 Сууукъ кюнлени жай этген,
 Жарсыулары да сай этген,

Ата тиними май этген,
Ана тилими бай этген,
Кязиминге, Къайсынынга,
Тин анабыз – Танзилянга,
«Ц» - ларынга,
«З» - ларынга,
«Ж» - ларынга
Къурман болайым,
Сюйген Малкъарым!

САУСУЗЛА ЮЙЮНДЕ

Жылдан артыкъ аурууму жашырдым...
Заманымы ышаныуда ашырдым...
Ауруу тамам аягъымдан алгъанды,
«Ёхтемчик!» – деп, тюз сыртымдан салгъанды.
Ма онюч кюн саусуз болуп жатханлы.
Терезеден мутхуз тангым атханлы.
Кюндюз, ауруу кетген кибик, алдана,
Кече, аз-маз къалкъый келип, уяна...

Жутханлыкъгъа ачитмаучу дарманны,
Сел этерге къарыуу уа жокъ аны.
Къаным, саным болгъандыла юйренчек,
Да ауруугъа жокъду тыйгъыч, жокъду чек.
Жокъду себеп тишлерими къысхандан,
«Аллах, сакъла кеси кесин асхандан!» –
Деп, «къулфууну» талай кере окъусам,
Себеп таба, сылыт болгъан жан бла сан,
Къалкъыйма да, бир таза тюш кёреме, –
Аллахыма къызыу салам береме!

ЖЫЛНЫ ТЁРТ ЧАГЪЫ

1

Кече къысха бола, жарыкъ керилсе,
Кериледи кёлум, нюрден толама.
Кёп сакълатып, бек сакълатып, жаз келсе,
Мен жангъдан туугъан кибик болама.

2

Жюйюсхан жай, жерибизге жол тутсанг,
Минг оюулу кюйюзге ушайды жер.

Аламатса. Жангыз бирчикди чоланг –
Иссилигинг башынгы этеди сер.

3

Берекетли кьач келгенди, ышара,
Аяз аны алтын башын сылайды.
Турналаны кьыбылагъа ашыра,
Сары жауун такъыр болуп жылайды.

4

Бир сууукъса, алай кьалай тазаса...
Тансыкъ этдинг, кечикме да, женгил жет!
Заман жетсе, сууукъсурап озаса,
Алай бизге тазалыкъны кьоя кет.

АТАМЫ АЙТЫУУ

«Бергенинги эде тутма,
Алгъанынги уа – унутма», –
Дечюдю манга атам.

Ол айтханча эталсам а,
Кёлюне бир жеталсам а,
Сора не эди хатам?..

АНАМ

Жюрегимде болгъан игиликлени,
Бир бирлерине кьошама,
Хур сурат келсе кёз аллыма мени,
Учунуп айтама: «Мама!»

КЪЫШХЫ ОЮУЛА

Бюгюн
Бир чууакъды кюн.
Кюн
Патчах бёркюн
Артыкъ жылтыратып,
Алтын таякъларын
Жерге атып,
Къаргъа оюула салды,
Кюмюш кьар алтын бет алды.

Алтынлы, кюмюшлю кьаргъа
Къонду къара кьаргъа.
Ариулукъну бузду жаман!
Алай а, не?.. Ол да бир жан...

Ариулукъну ким да ышанлайды.
Айып жокъду – жашау алайды.

КЮЗ САБАН ТЮЗ

Кюз.
Кюндюз.
Сабан тюз.
Къалмай келбети,
Сапрандан ауругъанча,
Бети саргъалып,
Кёкге къарайды.
Сакъалында жүлюнмей къалгъан, жалгъан
Къаудан тюклерин
Аяз тарайды.
Жангыдан жашнар кюнлерин
Къыш тыярыкъды.
Буз къабына,
Неда, къар жууургъаныны тюрбуне
Жыярыкъды.
«Сапрандан» багъарыкъды.
Къыш кетгенлей,
Жаз жетгенлей,
Бети жашнарыкъды.

Октябрь 2007

ЧАМ-КЪУМЛА

Къарамынгы менден жашыра,
Жюрегинг а, жылыу ашыра,
Къалмазлыкъ, жунчутма мени!

Жунчууум мени жесир этсе,
Жашлыгъым жесирликде кетсе,
Биреу къачырып кетер сени.

Кюйдюрме мени,
Алтын балачыкъ...
Сюймеклик бугъунмуч тюрююлдо.
Чыкъ!..

МУРТАЗЛАНЫ Асли

*Қолуму узатама
жюрегим бла бирге*

* * *

Туугъан жерим – Ата журтум,
Жюрегими нюр жырыса сен.
Толуп хар этген умутум,
Сени бла насыплыма мен!

Туугъан жерим – Ата журтум,
Кёп татдынг жашауну ачысын.
Энди суумай тыпыр отунг,
Санга тейри эшик ачылсын!

* * *

Кёрмеймисе кюйгеними?
Кёзюм сенден тоймайды.
Айтыр эдим суюгеними,
Иймениуюм кьоймайды.

Айтып жюрек сырымы,
Аязчыкъ учуп бармазмы?
Наным, мудах жырымы
Сюймеклигинг жапсармазмы?

* * *

Къадарыма сени ючюн разыма.
Сен барса да, насыплыма мен кемсиз.
Кенгден къарап, сёз айтыргъа базынмай,
Кючсюнесе. Мен да мудахма сенсиз.

Туман басмай санга элтген жолуму,
Бек сюеме биз тубесек ёмюрге.
Мени таба бир атла да, къолуму
Узатайым жюрегим бла бирге.

**ХАДЖИЛАНЫ Асуана,
Жанхотия эл, 9-чу класс.
Устазы: Ботталаны Людмила.**

Ныхыт жолну айыргъан Галина

Мен бюгюн хапарын айтырыкъ устаз Сабанчыларыны Къасымны къызы Галинады. Ол, Лашкутаны орта школунда ишлей, бийик сыйгъа, намысха тийишли болгъан огъурлу адамды.

Галина 46 жылны ичинде элибизни кѣп къызын, жашын жашауну кент жолуна чыгъаргъанды, аладан кѣп намыс, хурмет да кѣргенди. Бюгюнлюкде ол окъутхан окъуучулары кѣбюсю бийик окъуу юйлени бошагъандыла, кеслерини билимлерин ёсдюре, уллу къуллукълагъа кѣтюрюлгендиле. Ала Галинаны унутмайдыла, кеслерини суйген устазларын къайда кѣрселе да, жарыкъ саламлашып, саулукъ-эсенлик сурайдыла.

Аллай тюбешиле устазны жүрегин къууандырадыла, устазны кѣллон кѣтюредиле, ишин бютюнда бек сюрerge себеп боладыла. Юлгюге, ол окъутхан Малкъондулары Юсюп, бюгюнлюкде айтхылыкъ химикди, профессор, Отарланы Шамшудин а Элбрус районну администрациясыны башчысыны экинчиси болуп турады. Ала устазларыны акъыл сѣзлерин, ариу къылыгъын эслеринде тутадыла, жүрек ыразылыкъларын билдиргенлей турадыла.

Тѣртжыллыкъ Галина кѣчгюнчюлюкде атасы, анасы, юч къарындашы бла бирге Къыргъызстанга тюшеди. Анасы къабартылы къыз болгъаны себепли, атасын кѣчюрюп, сабийлени уа аналары бла бирге къояргъа буюрадыла. Алай аналары, ол оноуну унамай, юйюрюн чачмаз ючюн, сюргюнлюк болады. Къызыл-Къаяда турадыла, халкъ сынагъан къыйынлыкъларыны сынаидыла.

Галинаны атасы къолдан уста адам болгъанды. Ол къоргъашинден, омакъ накъышла салып, тиширыу таракъла, буунлукъла ишлеп болгъанды. Алай, узакъ бармай, ауруп ёледи. Тыш жерде, юйюню ауур жүгю анасыны сыртына тюшеди. Алай ол, кесин эрлай къолгъа алып, фуфайкала, габарала бичип, сырып тебирейди, жүн жаулукъла эшип сатады.

Галина 1-чи классха 1948 жыл барады. Алай бла алты классны бошагъанлай, 1957 жыл артха кетерге эркинлик бериледи. Туугъан жерлерине къайтып, Лашкутада 7-чи классны бошап, педучилищеге киреди. Жаш студентка къууанып окъуйду. 1961 жыл окъууун айырмалы бошап, элине къайтады, башланган класслада устазлыкъ этеди.

Жаш устаз, абызырамай, ишин кѣлю бла толтургъанды, биргесине ишлегенлени арасында кѣп махтау алгъанды. Иш юсюнде тургъанлай, 1963 жыл КБГУ-ну биология бѣлломюне киреди, кесин да тамата класлагъа ишлерге кѣчюредиле.

Окьутуу, юйретиу ишни ауур жюгюн айыпсыз элтгенин эслеп, Галинаны 1971 жыл школну организатору этедиле. Бу иште тургъанлай, дагыда биология дерсле берип башлайды. Къадалып ишлеген болмаса, къыйналама деген заты болмайды.

1991 жыл аны башланган класслагъа завуч этип саладыла. Галина улля баргъаны сайын, иши къыйындан-къыйын бола барады, алай бир заманда да аны жунчугъан халын киши эслемегенди.

2001 жыл ол Лашкутаны жангы къуралгъан школуна кѣчюп, бюгюнлюкде да ишлеп турады. Жарыкъ, иш кѣллю Галина, хар кюн сайын бетинден ышарыуу кетмей, ишге жюриюдю.

Анга «Билим бериуде айырмалы устаз» деген сыйлы ат аталгъанды, администрациядан, министерстводан кѣп сыйлы грамотала берилгенди.

Галинаны баш иеси Сабанчыланы Жамал да бек огъурлу, адепли адамды. Ол бу арт жылгъа дери ишин къоймагъанды. Орджоникидзе шахарда партшколаны бошагъанды, ызы бла университетни сельхозагрономия факультетин бошап, Жанхотия элни совхозунда парторганизацияны секретары, Эл Советни председатели болуп кѣп жыл ишлегенди.

Жамал ишден бир заманда да къоркъмагъанды, къыйынды, тынчды деп къарамагъанды, кесин аз да аямагъанды. Биргесине ишлегенле бла хар заманда да ариу тилли болгъанды.

Галина бла Жамал бир бирлерине уллу хурмет берип, бир бирлерине бек ышанып жашайдыла, къаллай иште да экисини арасында жарашуулукъ, ийнаныулукъ ѳсе баргъанды.

Жарсыугъа, бу аламат юйюрге Аллах сабий бермегенди. Огъурлу Галина кесини къарындашындан туугъан къызчыкъны алып, гитчелигинден ѳсдюргенди. Быллай адамланы къолунда Рита намыслы да, адепли да болмай къаллыкъ туююл эди. Окъугъан да этип, бюгюнлюкде Жанхотия элни детсадында ишлеп турады, юйдегили да болгъанды. Ариу халлы къыз Жамалгъа бла Галинагъа ѳз ата-анасынача къарайды.

Бу таулу юйюрге Аллах кѣп насып берсин.

***ОЗАРУКЪЛАНЫ Ибрагим,
Жанхотия, 9-чу класс.
Устазы: Ботталаны Людмила.***

Окъуучула ариу кѣрген устаз

Белгили пролетар жазуучу Максим Горькийни аламат сѳзлери бардыла: «Жер башында жигитликге жер табыллыкъды». Жигитлик деген сѳз, къолуна сауут алып, къан-жан аямай, журтун, жерин къоруулауду, хау .Алай жигитликге мамыр жашауда да барды жер. Биз бюгюн хапарын айтырыкъ адамны жашауу анга толу шагъатлыкъ этеди. Ол Тамаланы Таукъанны жашы Хамитди.

Адеп-къылыкъ деген зат бек алгъа юйюрге чирчикленеди, атасы - анасы юйретгенге кёре. Жарсыугъа, Хамитни сабийлиги халкъыбызгъа жетген уллу сынаугъа тюшгенди. Ол Къыргъызстанны Кант районунда Новопокровка элинде, 1949 жыл тууганды. 1962 жыл тууган жерине къайытханды эм Лашкутаны орта школун 1967 жыл бошагъанды. Школну айырмалы бошагъаны себепли, ол жыл окъуна КБГУ-ну ХБ факультетине киргенди. Университетде да алчыланы санында болгъанды. 1972 жыл а, окъуун жетишимли бошагъандан сора, тууган элине къайтып, устазлыкъ ишге тохтайды.

Хамид Таукъанович аламат устазды. Аны хар затха да кесини энчи кёз къарамы барды. Ол жашауунда муратына жете билген, этген ишини къыйматлыгъына ийнаныулуугъу болгъан адамды. Ишинде ол бек биринчи жерге кесин угъай, сабийлеге билим бериуну салады. Ол бийик адамлыкъ ышанны ишинде, энчи жашауунда да ачыкъ кёргозтгенлей турады.

Школда кёп тюрлю магъаналы эм хайырлы ишлени тамамлайды, кесини кючюн-къарыуун, ниет байлыгъын аямайды. Сёз ючюн, ол школда сабийлеге «Поле чудес», «Брейн-ринг», «Слабое звено» дегенча оюнла къурагъанды, андан сора да дерсен тышында кёп тюрлю иш эте келеди. Ол а окъуучулагъа уллу болушлукъду, эмда билимлерин ёсдюрюуде хайырлы ишди. Ол окъутхан сабийлени араларында къысха заманны ичинде биле-биле билимлери ёсгенле кёп болгъандыла, бийик окъуу юйлеге киргенле да. Ала окъугъан факультетледен школубузгъа Хамитни аты бла махтау къагъытла келе-келе турадыла.

Малкъондуланы Ахматны жашы Юсюп да, бюгюнлюкде профессор, аны окъуучусу эди. Юсюп Хамитге ыразылыгъын билдире, былай айтханды: «Мен бюгюн алим болгъаным Хамитни хайырынданды. Ол мени биринчи устазымды. Алимлик жолуна да ол салгъанды мени».

Хамит Таукъановични къыйынын тергей, анга кёп сыйлы грамота да берилгенди. Окъуучуланы алларында къыйын борчун айыпсыз толтурады. Аны итиниуюню, низамлыгъы, тизгинлиги, арий-тала билмей кюрешиую, иш кёллююню башхалагъа юлгюдю.

Хамит устаз болсун не окъуучу, аланы айтханларына, оюмларына тынгыларгъа бек сюеди. Ол сёз нёгерин кесине тынгылата биледи. Окъуучуланы не тюрлю ишлеринде да аны ала бла ушакъ эте тургъанлай кёресе.

Ол ачыкъ сёзлюдю. Сёзю бла иши бир болгъан адамды. Кёп хапар айтыргъа сюймейди, керексиз махтауну да жаратмайды, алай башхалагъа ариу сёзюн къызгъанмайды. Кимге да сёз нёгерлик эте биледи. Ачыкъ сёз айтып, тюзлюкге къуллукъ этиу ол огъурлулукъду, жамауатха дарман окъунады. Алай эталгъан а кишиликиди.

**ГЮЛЮЙЛАНЫ Мухаммат,
Жанхотия , 11-чи класс.
Устазы: Ботталаны Людмила.**

Жаболаны Сюлемен

Жаболаны Магомедни жашы Сюлемен туугъанлы бери да Лашкутада жашайды, физикадан бла информатикадан устаз болуп ишлейди. Ол окъутхан сабийлени араларында бийик окъуу юйлеге киргенле кѣпден-кѣп бола барадыла. Алай болгъанлыкъга, Сюлемен кесине аперимлик излемейди, ол адепли, жарыкъ адамлай къалады. Хар заманда халында иш кѣллююк, жюрек кѣтюрюлююк сакъланганлай турады.

Сюлемен уллу юйюрге ѳгенди, гитчеликден окъуна ишлерге юйренгенди, атасына, анасына къолундан келгенича болушханды. Лашкутаны орта школун айырмалы бошап, окъуун андан ары бардырып мурат этип тургъанды.

Жашчыкъланы кѣбюсюча, ол да кекде учаргъа, лѣтчик болургъа суйгенди. Граждан авиацияны Актюбинск шахарында бийик школауа кирирге умут этип, ары баргъанды, алай конкурсдан ѳталмай къалгъанды. Артха, туугъан элине къайтып келип, профессионал-техника училищеге окъургъа киреди. Аны жетишимли окъуп бошагъандан сора КБГУ-ну физика-математика факультетине киреди. Аны бла да чекленип къалмай, Сюлемен факультетни культура-асламлы жашаууна тири къатышады. Факультетни хореография ансамблине жюрюп, тюрлю-тюрлю тепсеулеге уста болады. Хунерли студент, хар затны да бирча билирге итিনিулюго болгъан жаш, жамауат усталыкъланы факультетини журналистика бѣлюмюнде да дерсле алады, битеулю билимин бютюнда ѳсдюреди, кѣп китап окъуйду.

Бийик окъуун жетишимли бошагъандан сора, Сюлемен устазлыкъ ишин Бедик школда башлайды. Школда ишлеген терен билимли специалистледен юлго ала, жаш устаз, биринчи кюнден башлап, кѣл салып,къыйматлы ишлейди, алай болмай жарамазлыгъын да толу ангылайды.

Лашкутаны школуна кѣчгенден сора устазны иш сынауу бютюнда кючлю болады. Ол окъутхан окъуучуланы кѣбюсю предмет олимпиадалагъа къатышадыла, зришуледе ахшы жетишимле ѳтедиле, кеси да сабийлени олимпиадагъа иги хазырлагъаны ючюн кѣп кере саугъаланады.

Сюлеменни сурап, башха элледен да кѣп сабийле келедиле. Ол, бизни школубузну окъуучуларыннан сора да, тышындан келгенлеге да къыйын салады, билимин, заманын аямайды. Ол а бизге уллу ѳтемликди.

Къайда, къайсы школда ишлесе да, Сюлемен кесини къылыгы бла, билими бла да кесин суйдюргенлей турады.

Чынтты устазны, районну билим беруу учрежденияларыны башчылары, «Жылны устазы» деген район конкурсуна къатышыргъа чакъырадыла. Конкурсада битеу номинациялада да ишлени айырмалы толтурады. Конкурсуна итогларын чыгъара, жюри устазыбызгъа биринчи жерни арсарсыз бергенди. Эришиуню хар кезиунюнде да бирсиледен кѣп балл алганды.

Ёмюрюнг узакъ, насып юлюшюнг а кѣп болсун, бизни багъалы устазыбыз!

**ЖАППУЛАНЫ Мариям,
Жанхотия эл, 11-чи класс.
Устазы: Ботталаны Людмила.**

Элибизни ийнагы

Жанхотияда Тома болмаса, эл не этерик болур эди демеген жокъду. Уллу, гитче да суйген, элибизни ийнагы, медсестра деген сѣз анга азлыкъ этеди, хар адамгъа жарагъан докторубузду Тома.

Ол кесини ишин суйген, борчун элни аллында айпсыз толтугъан, жюрегинде жандаурлугу болгъан адамды.

Тома кѣчгюнчюлюкню ачы жылларында Къыргъызстанда туугъанды. Бери, Туугъан жерине, кѣчюп келгенден сора баргъанды ол школгъа. Ызы бла Нальчикде медучилищени бошагъанды. Тома 1971 жылдан бери, кеси сайлагъан усталыгын айныта, иш юсюндеди.

Эрттен сайын, сагъат жети да болгунчу, юйюнден чыгып, эл орам бла бара, хар саусузну юйюне къайтып, халын кѣрюп, дарманын салып ишлеген алай тынч туююлдо. Тома бу ишлени бирин да къалдырмай хар кюн сайын этеди. Ол бу халда ишлегенли 36 жыл болады. Хар саусузгъа билимин, усталыгын аямайды. Ауругъанла угъай, Томагъа битеу элни адамы да бирча кеслерини жюрек ыразылыклары билдиредиле. Бай сынауу барды, саусузгъа тюз къарагъанлай, ол аны не ауруу болгъанын билип, айтып къояды. Аны аллай хунери барды. Ауругъан Томадан сора уллу докторлагъа барса, ол тохташдыргъан ауруу тюз болуп чыгады.

Адамланы саулуклары болмагъанларына, жылдан-жылгъа ауругъанла кѣп болуп баргъанларына бизни Тома бек жарсыйды. Аны айтханына кѣре, адамла кеслерин сакълай билмейдиле. Эр кишиле тютюн-

---

нге, аракыгъа кеслерин бек бередице. Ашагъан ашлары да тап болмаса, ол да саулукугъа аманды. Адам кесини саулукугъун сакълар ючюн терктерк врачлагъа къаратыргъа керекди.

Къартлыкъланы Томаны биргесине ишлегенле аны ишине уллу багъа бередице. Бизни поликлиниканы баш врачы Гыттыуланы Света аны юсюнден былай айтады: «Мен Тома бла бирге ишлегенли 20 жыл болады. Элибизге уллу къыйыны кирген адамды. Кюндюз угъай, кечеле бла ауругъанланы юйлерине барып багъады. Бир заманда да ол ишине сансыз болмагъанды. Элден хар селешген саусуз Тома келсин деп тилейди. Ол ариу къылыкълы, таза ниетли, хурмет эте да билген, хурмет ала да билген огъурлу адамды. Анча жылны ичинде аны саусузгъа ачууланып, не уллу селешип киши кермегенди. Биз Томаны адамлыгъына хурмет этебиз, аны бла ёхтемленебиз». Томаны биргесине ишлегенлени къайсы бири да аны юсюнден жюрек ыразылыкъларын билдире, суйюп айтадыла. «Томаны усталыгъына, адамлыгъына жаланда биз – жаш специалистле угъай, кеп жылланы ишлегенле да сукъланадыла, иш эбине юйренедице. Биз жаш медсестрала, ангыламагъан затыбызны андан сорабыз, ол а бизге болушургъа бир заманда да эринмейди», – дейди медсестра Согаланы Лена.

Аллай адамгъа элни адамы ыразы болмай къалай къалсын?! Элчилени къайсы бирине сорсанг да: – Бусагъатда аллай дохтурла бек аз тюбейдице, баргъан саусузуну дарманы болмаса, уллу сурап кюрешмей, сумкасындан чыгъарып, дарман салып къояды, кесини юйюне барсанг да алай», – демеген жокъду.

Иши къыйынды, алай ауругъанлагъа бек жарайды. Элибиз анга бек ыразыды. Аллах да ыразы болсун анга.

ЭРТТЕ

Эртте заманлада жашагъан ханла юйлерине, арбазларына хар сейир затланы, адамланы да жыйып, алагъа аш-суу, кийим да тапдырып тургандыла, башха ханланы алларында махтаныр ючюн – гёжефлени, гепсоркбаланы, жырчыланы. Бир хан а, аладан да озуп, бир юйчюкде дуняда болмагъанча эринчеклени тутханды. Сора, анга къонакъгъа бир башха хан келгенинде, махтанганды, былай да былай, эки эринчегим барды да, дуня башына аладан хомух адам чыкъмагъанды деп.

– Керти да алай эсе, сынап бир кёрюрмю эдик? – деп сорады къонакъ.

– Да сынайыкъ.

Эки эринчек да, тоюп, ол юйчюкде жатып тура эдиле ол заманда. Сора, ханны къуллаы барып, ол юйню тёрт жанындан от саладыла. Ол гур-гур этип башлагъанда, эринчеклени бири:

– Жана тура ушайбыз да! - дегенди.

Экинчиси уа:

– Ай, юйюнге, эринмей да къалай сёлешесе? – деп айтды дейди.

СОХТАНЫ ЁПКЕЛЕГЕНИ

Эртте заманлада, Къырымда эсе да, Дагъыстанда эсе да бир шыйых, акъылман киши жашап болгъанды. Сохталары да кёп эдиле. Жылны узуну алагъа акъыл юйрете, окъута тура эди ол шыйых, жаз башы болгъанлай а, хар бирин дуняны тёрт жанына ие эди, жумуш берип. Не жумуш десегиз а – мажюсюлюкге батып тургъан адамланы, халкъланы диннге къайтарыу.

Бир жыл аладан бирине Къарачайгъа барыргъа тюшеди. Тири, билимли, эсли, тили айланган жаш болур эди, элден элге жүрюй, айта, ангылата келгенди. Ахырында битеу къарачай жамагъат жыйылгъанды да, къартла ол сохтагъа:

– Сен айтхан затлагъа ыразыбыз, бюгюнден башлап, ислам диннге къайтабыз. Энди сен а, иги жаш кибик, бизге дин адетлени юйрет, – дегендиле.

Жаш да къууанады, халкъгъа билгенин, ангылагъанын юйретеди. Намазны къалай, ненча къылыргъа керек болгъаныны юсюнден айтыргъа тюшеди сора. Сохта сагъышха къалады: «Энди бу къарачайлыланы аякъ кийимлери къыйынды. Аны беш кере тешип, беш кере абидез алыргъа керекди десем, эринип, намаз этмей къоярыкъдыла. Андан эсе башха тюрлю айтайым», – дейди да, халкъгъа алай юйретеди:

– Кюн сайын беш намаз къылыргъа керекди. Намаз этер аллында уа бир кере абидез ала туругъуз эрттен сайын.

Къарачайлыла да:

– Охо, алай къыйын иш туюлду, сен айтханны этип турурбуз, – дейдиле.

Аны бла ол сохта да, къууанып, шыйых тургъан жерге къайтады, сау халкъны диннге къайтардым деп. Башха нёгерлери да келедиле.

Шыйых соруп тебирейди барына да: «Не иш тындырдынг? Къайда айландынг?» Хар бири да этген ишин айта келгенде, кезиу ол жашха жетеди. Жеринден къобады да, уллу ёхтемленип, Къарачайны диннге къайтаргъан хапарын айтады. Шыйых да, къууанып: «Аперим, жашым!» – деп, сохтасын махтайды. Ол да, айта келип, дагыда къошады:

– Къарачайлылагъа бар билген затларымы, бурмай, бузмай юйретгенме, алай бир затны уа тюрлендирирге тюшгенди. Аякъ кийимлери бир бек къыйын эди да, беш кере абидез алыргъа эринип, намаз этмей къоярла деп къоркъгъанма да, эртгенбла бир абидез алсагъыз, тамамды дегенме. Къалгъан фарызланы толтуруп турсала, аны ючюн къайгъырмаз.

Нёгерлери бары да харх этип къюлгендиле. Шыйых да айтханды:

- Эй, жашым! Алайда уа жангылдынг, динде уллу, гитче зат деп жокъду. Хар нени да бирча тынгылы этерге керекди.

Сора ол жаш, нёгерлерини къюлгенлери жанына тийип, барына да къарап, алай айтды дейди:

- Охо сора, алай эсе! Мен къарачайлыланы башларындан аякъларына дери бусурман этгенме. Энди уа сиз барыгъыз да, аякъларын этигиз бусурман!

«Таулуну гяуур этген чабырыды» деген сёз да ол заманда чыкъгъанды.

АЧЛЫКЪНЫ МАДАРЫ

Эртте бир элде, ныгъышда олтуруп тургъан къартладан бири ушакъ нёгерлерине айтханды дейди:

– Айтылгъан жерден кери болсун, алай тапсыз хапар эшитгенме мен.

– Не хапар?

– Къарачайгъа ач киргенди, халкъ бек къыйналады дейдиле.

Къартла жарсыгъандыла, тилек этгендиле, не мадар тапсын болушурча деген сагъышха къалгъандыла. Ол заманда аланы ушакъларына тынгылап тургъан эл телиси сейирсинип сорду дейди:

– Алан, къарачайлыла ач эселе, сют ичип, будай гыржын нек ашмайдыла?

АКЪЫЛЛЫ ЖАШ

Бир къарачай элде ныгъышда олтургъан къартла кёп затны юсюнден айта туруучу эдиле. Малкъарда акъыллы адамла кёпдоле деп да сагъына-сагъына тургъандыла. Аланы хапарларын эшитип тургъан бир жаш: «Тейри адамы, мен ол была айтхан Малкъаргъа барып, кесими сынамай

кьоймам!» – деп, бир кюн жолгъа атланганды. Бир бёлек заманны Малкърда жашап, артха къайтханды да, биягъы ныгъышха келгенди. Хапар айта келгенде, къартладан бири Малкърны сагъынганлай, айтды дейди ол жаш:

– Къойчугъуз, къой, таматала! Малкър, Малкър дейсиз да тура-сыз. Сау айны анда айланып, жашап турдум, кесимден сора жангыз бир акъыллы адамгъа тюбемедим.

АППУУНУ ЭШЕГИ

Бир къарачай элде Аппуу деген къарт жашагъанды. Эшеги бек къарыулу эди дейдиле къартны, хар жумушуна да жарап тургъан. Аппууну да анга бакъгъандан сора иши болмагъанды, жаз болсун, къыш болсун. Къалгъан малла жаз башына азып чыкъсала, Аппууну эшеги уа – семирив, жылтырап, гаккыча болуп.

Бир къыш а ол къарт жом бере кетгенди да эшегине, алгъындан да бек семиртгенди. Жаз башы болгъанда уа, охо, отласын энди деп, бауну эшигин ачханлай, къышдан къутуруп чыкъгъан эшек, боюнун да бир жанына тутуп, сызылып, жортуп, къайры баргъанын да кёрмей, къаядан кетгенди.

Андан бери бир оюмсуз ишни этерге кюрешген, терс жол бла атланган адамны юсюнден: «Къайры барады бу, Аппууну эшегича?» – дейдиле.

УШКОКНУ БАЛАСЫ

Ушкок, тапанча деген затла жангы жайыла тебиреген заманда бир таулу, жолда бара, тапанча тапханды. Алып баргъанды да, таш юсюне салып, башха таш бла туюе, ууата болгъанды. Бир озуп баргъан адам, аны кёрюп, айтды дейди:

– Алан, нек ууатаса ол жаппа-жангы тапанчаны? Кесинге алып къойсанг а, бир затынга жарар эди.

– Эй, сен билмейсе! Бу гитче зат мени атамы ёлтюрген уллу ушкокну баласыды. Мен анга дерт жетдиреме.

СЮРЮУЧЮ БЛА ЧИЛЛЕАЯКЪ

Бир сюрюучю, къошдан юйге келе, жол жанында ёлюп тургъан чиллеаякъны кёргенди. Ярабий, бу не къанатлы болур деп, сейирсинип, къолуна алып, ары да, бери да буруп къарагъанды. Туугъанлы кёрмегенди чиллеаякъны, аны атын да къайдан биллик эди сора? Бир адам иш болмазмы былайда, андан сорурча деп, тегерекге къарап да кюрешгенди – айхай, алайда бир жан да жокъ. Билип да билалмай, къоюп да кеталмай, кёп турду алайда. Сора, къой, болмайды деп, бичагъын чыгъарып, чиллеаякъны бурунун да, аякъларын да кесип, къысхаракъ этип, къарап: «Ма энди къушха ушады», – деп, жүрегин аны бла тынчайтып, жолуна алай кетгенди.

ЭШЕК САТХАН ХАПАР

Бир жетген жашны атасы бла анасы, от жагъа къатында олтуруп, аны-муну юсюнден сёлеше болгъандыла, жаш кеси уа, таянып, солуй. Сора, жаш жукълап тура болур деп, анасы айтды дейди:

– Алан, бу аман жашны жамар заман да болгъанды, сен да не айтаса ансы?

Аны эшитгенлей, жаш къулакъ салып тынгылады. Атасы да:

– Да, оллахий, тюз айтаса. Алай тойгъа, къалыннга ахчабыз жетерми? – дейди.

– Охо, жууукъ-тенг да болушурла. Жетмесе, эшегибизни сатарбыз, – дейди анасы.

Къалады аны бла. Аймы озады, эки аймы, заман кетип барады. Жаш да сакълайды, алай анга къатын алып къайгъы этедиле деп, жукъ эслемейди. Сора бир кюн, тѳзмей, кеси айтып къояды:

– Алан, ол эшек сатхан хапарны бир да айтмайсыз не эсе да!

СЮРЮУЧЮ БЛА САГЪАТ

Бир сюрюучю, къара танымагъан адам, жолда бара, сагъат тапханды. Сора, къолуна алып: «Сагъат ненча болгъанды?» – деп соргъанды. Айхай да, сагъат анга жууап къайтармады. Бир тѳрт-беш кере соруп кюрешди, алай сагъат къара тынгылауну басады. Сора, ачыуланып: «Тейри, эфенди бла уа бек жарыкъ-жарыкъ сёлеше эдинг, сюрюучюге жууап къайтарыргъа къюсегенликге!» – деп, сагъатны да ташха уруп, чачып, жолуна кетгенди.

БАЙРАМНЫ ЖУУАБЫ

Ислам дини жайыла тебиреген заманда Быллымда Байрам деген бир бай, огъурлу, оюнчу киши болгъанды. Малы, мюлкю кѳп эди, анга кѳре уа иши да. Аны себепли, халкъ жума намазгъа жюрюп, Байрам а бир-бирде бармай да къалыучу эди. Элчиле, эфенди да тырман этселе уа, эшитмегенча этип, тынгылап къойгъанды.

Сора оразаны заманы жетгенди бир жыл. Иши кѳп болуп, жетишалмай, ораза да тутуп ишлеген а къыйыныракъмы кѳрүне болур эди, ораза туумай къойгъанды. Хоншусу, аны эслеп:

– Байрам, ораза нек тутмайса? – деп соргъанды.

Алгъын жууап къайтармаучу Байрам, не эсе да дыгъылынамы къатылгъан болур эди къоншусу, къозуп:

– Уой, къочугъуз-къой! Иши болмагъан намазгъа жюрюйдю, ашы болмагъан ораза тутады, – дегенди.

ТАУЛУ БЛА ЧЫПЧЫКЪ

Бу макъам, тартыу, согъуу, жыр деген затлагъа бек уста къайсы миллет болур деселе, кими итальянланы, кими араблыланы, кими да немислилени айтыучудула. Мен ангылагъандан а макъамны жик-жиги бла эм иги билген бизни миллетди дейме. Кесигиз оюм этигиз.

Жаз башында бир жашил талада бир таулу эчкиле кюте болгъанды. Ала да ырахат отлай, кюн да аламан ариу, жылы, таулу да ох деп, бир чырпы тюбюнде таянып, солуй тургъанды. Ол да алай тургъанлай, чырпы башына бир чыпчыкъ къонганды да, жырлап тебирегенди. Эригип тургъан сюрюучо, нени да унутуп, аны жырына къулакъ салып, тынгылап турду. Чыпчыкъ, жырлай кетди да, тохтады, бир кесекден а жырын жангыдан башлады, дейди. Ол дагыда тохтагъанлай а, къулакъ салып тургъан таулу, башын да кетюрюп, чыпчыкъгъа къарап айтды дейди, бармагъын да ойнатып: «Тейри, чыпчыкъ, бу жол а бир бурдурлукъчугъунгу къюуб' а кетгенсе, гяуур!»

Чыпчыкъны жангылыгъын таулудан сора дуния жаратылгъанлы киши эслеген болурму?

ДЕРС

Бир жаш къайынлары асыры къызгъанчдан, киеулери алагъа келсе, аллына жукъа хантусдан башха аш салмаучу эдиле. Ол а, тѣзе кетгенди да, сора бир жол, аллына биягъы жукъа хантусну салгъанларында, къашыкъ буруну бла тѣю бюртюкчюкню алып, ёрге да къобуп, айтды дейди:

– Салама аликум, бюртюк!

КЪОРКЪА БИЛМЕГЕН

Къарачай эллени биринде тѣрт-беш киши ингир ала ныгъышда олтуруп, хапар айта болгъандыла. Сора, аладан бири, нени эсе да сылтау этип, къобуп, юйюне кетеди. Экинчиси, ючюнчюсю да алай. Къалгъан экеуден бирлери, ызларындан къарап, аланы хыликкя этип айтды дейди:

– Ый, оллахий, башларына бѣрк кийип, кеслерин эр кишилеге санап айланган адамланы къатынларындан быллай бир нек къоркъгъанлары бир ангыламай кетди ёмюрюм!

Нѣгери да, аны кеси башына даража тартханын ангылап, ичинден кюле-кюле, сорду:

– Тохта, сора сен къатынынгдан арталда къоркъмаймыса?

– Суйсенг ийнан, суйсенг къой, гыр-гырындан къоркъама ансы, къалгъан затын а къулагъыма да алмайма!

ЗАУУКЪ ХАПАРНЫ КЁТЮРМЕГЕН

Исхауат элде, сууукъ тюше башлагъан заманда, ныгышда бир тогуз-он адам олтуруп, таурух-хапар эте болгъандыла. Сора, аладан бири айтды, дейди:

– Ай, игисагъан, бусагъатда, от да жарыкъ жана, тауада да эти женгнген чаркой да чыр-чыр эте, сый къангада да жарагъан боза быж-быж эте, аллымда да ариу къысыр къатын ары бла бери жюрюй, бир олтуруп эди!

Ол да аны айтып бошагъанлай, ныгышда олтургъанладан бири, ол зауукълукъ хапарны жюреги кётюрмей, «Ух-ух-ух!» деп, артына жыгылып, эси аууп къалды дейди.

ЖАЛГЪАН МОЛЛА

Алчагъырланы Гычы деген оюнчу кишини юй бийчеси чегемли болгъанды. Бир жол, Чегемге барып, къайылыларында тургъан заманда, Гычыгъа не эсе да бир жумуш бла Малкъаргъа барыргъа тюшгенди. Андагъы чамчыла уа, Гычыдан да палах бирле, келлигин эшитип, хазырланып тургъандыла.

Гычыны аягъы Огъары Малкъаргъа басханлай, бир талай адам, чабып аллына келип: «О, Гычы келгенди, Гычы келгенди! Сау кел, къонакъ, жууукъ бол элибизге! Не замандан бери сакълайбыз сени! Сенича сыйлы къонакъланы Аллах берге эди!» – деп, тегерегин алып, уллу хурмет-сый береди мынга.

Жарлы Гычы да: «Ярабий, неди бу сейир-аламат? Туугъанлы бир жерде, бир элде былай а тюбемегендиле манга. Не эсе да мени бир башха адам сунадыла», – деп, не айтыргъа, не этерге да билмей, абызырап турду. Малкъарны чамчылары уа, кими Гычыны атын жоюенинден тартып, кими аллында барып, уллу къууанч халда межгит къатына келедиле. Алларына тюбеген адамлагъа уа, кимди бу адам деп соргъанлагъа, айып этип: «Ой юйюнге, къалай билмейсе Гычыны? Дуниягъа айтылгъан эфенди Гычы келгенди бизге, молла Гычы! – дейдиле. – Бизге дин юйретирге, ууаз берирге деп келгенди!»

Ахырысы-къысхасы, межгит къатына дуня бла бир адам жыйылады. Кюлген, ышаргъан жокъ, бары да тэзюп, Гычыны аузуна къарап турадыла. Айхай, кесини уа динден, намаздан бир тюрлю хапары болса уа! Кюрешеди айтып: «Уо, мен эфенди да, молла да туююлме, бери бош жумуш бла келгенме, Аллах бла тилейме, къоюгуз мени!» – деп. Хоу санга!

Сора чамчыланы башчылары айтады Гычыгъа:

– Сыйлы къонагъыбыз, эфенди! Арыгъан да болурса, ач да болурса. Алай бу къадар адам сени аузунга къарап турады, не айтаса да не этейик деп. Барыбыз да тилейбиз, тюз былайда, арбазда, бизге бир ууаз бер. Солугъан а андан сора этерсе.

Ол алай айтханлай, сюелип тургъан адамладан бири, тэзалмай, пырх-чырх этеди. Сора Гычы ишни болушун ангылайды, алай ангылагъанын а билдирмейди. Кесин керти да эфендиге ушатып, халкъны аллына сюелип айтады:

– Охо сора, бек алгъа дууа тутайкъ. Адет алайды. Мен айтайым, сиз а амин деп туругъуз.

Малкъарлыла бары да, беллерин тюзетип сюеледиле аллында, керти да дууа тутарыкъ адамлача. Гычы башлайды жер-суу атланы санап:

– Шаш-Бауат...

Халкъ «Амин» дейди.

– Дыгъа-Бауат...

– Амин...

– Тотур...

– Амин...

– Тотурда бёрюле...

– Амин...

– Юйюгюзге бир аман ёлюле!

Алайда сюелген адамла, бирден харх этип кюлдюле, дейди, жилимукълары келгинчи. Кюлюп бошагъандан сора уа Гычыны сыйларгъа алып кетгендиле.

СЕЙИР ДУУА

Къайсы элде болгъаны белгили туююлдю, бир эфенди болгъанды. Борчун толтура, хар жума намаз бошалгъандан сора, халкъгъа ууаз бериучю эди. Бир жол а анга аллай соруу бергенди элчиледен бири:

– Алан, эфенди! Мен бир затны билирге сюе эдим. Сёз ючюн, жолда бара тургъанымлай, бир тюшюп тургъан не бохча, не ахча, не алтын жюзюк тапсам, аны алыргъа жараймыды?

Эфенди уа, къаш туююп:

– Ол бош затны къалай билмейсе кесинг? Тюшюп тургъан зат сеники туююлдю да?

– Туююлдю.

– Сеники туююл эсе уа, тийме, турма къой жеринде. Ким биледи, иеси бир кюн, келе келип, кеси табар да, алып. Биреуню затын алгъан харамды, гюняхды, – дейди.

Бир къауум заман ётеди да, кюнлени бир кюнюнде эфенди бла ол соруу берген элчи жолда бирге бара боладыла. Къарасала – жол жанында ким эсе да тюшюрюп кетген бир къалын бохча. Эфенди, тирирек болуп, эрлай сермеп, бохчаны кёнчек хуржунуна урады. Аны кёрген элчи, тёмей:

– Тейри, эфенди, жума намаздан сора уа башха тюрлю айта эдинг, – дейди.

– Не айта эдим?

– Да жолда биреу тюшюрюп кетген затны алгъан харамды дей эдинг. Алай эсе, сен ол бохчаны нек алдыңг?

– Уой, бу къарангы миллетге не этсин адам? Сен алгъан бла мен алгъан арталда башхады. Мен аллай дууа билеме, – дейди эфенди, – аны айтханлай, жолда тапханымы алсам да, манга гюнях жазылмайды. Алай ол дууа кесимден сора кишиге жарамайды. Ма былай айтыучума:

Жанла – жалалуху,

Жолда тапхан – халалуху!

11-чи КЛАССДА МАЛКЪАР АДАБИЯТДАН АЧЫКЪ ДЕРСНИ ПЛАНЫ

Дерсни темасы: Гадийланы Ибрагим . «Къанатлыда жел улуйду».

Дерсни мураты: Малкъар миллетни къаллай сылтау бла кёчюргенлерин сабийлеге айтыргъа, тарыхыбызны иги билирге, халкъыбызны сюерге эм сакъларгъа юйретиу. 8-чи Мартда совет офицерлени кеслерин къалай жюрютгенлерин ачыкъларгъа.

Дерсге керекли затла: Гадийланы Ибрагимни китаплары, архив документлери болгъан «Минги Тау» журналла.

I. Дерсге низам салыу

II. Юй ишни тинтиу

*Туугъан жер – тапхан ана!
Гыржын мында татыулуду.
Эт мында татымлыды.
Таула мында бийикдиле.
Гарала мында дармандыла.
Ата журт – ахыр мекам.*

«Нарт уя» романдан

III. 1. Гадийланы Ибрагимни жашау ызыны эм чыгъармачылыгъыны юсюнден айтыргъа.

2. Повестьни къысха сюжетин айтыргъа.

Сюжет деп неге айтабыз? (къайт.)

3. Повестьни сюжетине тынгылагъандан сора, бу соруулагъа жууап этерге:

- Совет офицерле – майор Ростов, старший лейтенант Скулин эм Дмитро Крепак малкъар миллетни кёчюргенлерини юсюнден не затла айта эдиле?
- Дмитро Крепак малкъар миллетни нек къоруулайды? Ол къайдан билгенди аланы алай уста?
- Къанатлыда совет лейтенант Ортаев Атабийни юйюрюн кёчюре туруп алагъа къаллай болушлукъ этеди?

4. Текст бла ишлеу

• Повестьде Дмитро Крепак Жалдузханны юйюрюн кёчюрген кесегин окъургъа.

• Жалдузханны шауданнга келип, абидез алып, туугъан журтун тансыкълай, алайда жан бергени эм аны асырау.

5. Китапда суратлау мадарланы табаргъа.

Эпитетле: кыйырсыз, чексиз сабанлыкыла,
шатык суу, кужур адам, жарык ёзен,
жазык юйор, уллу кыйынлык, чырхы колчук,
аксыл толкунчук, тыммыл таш, жарык ёзен.

Олицетворенияла:

Кесин кыялагъа ышыган тау жел, ташланы бирлерин сюре,
Бирсилерини юслери бла секире барган черек, паравозну ачы
кычырыгы.

6. Кёчгюнчюлюкню юсюнден кёлденжазмагъа кьараргъа.

IV. Дерсни бегитиу:

1. Совет власть малкьар халкьны тууган жеринден кёчюренин тюзмю этгенди?
2. Дмитро Крепакны адамлыгына баш урабыз. Ол тюбеген Малкьар халкьны келчилерин кьайда таныган эди алай уста?
3. «Жалдузханны тууган жеринде жан бергенине алыкьа кёпле сукъланырыкьдыла», – дейди автор. Не ючюн айтады алай?
4. Кёчгюнчюлюк Малкьар халкьны айныууна не заран келтиргенди?

5. Устазны сёзю:

Бизни миллетибиз кёп кыйынлык кёргенди. Акьсакь Темирни аскери жерибизни бир кере шылдым этип чыкьганды, ёлет да юч-тёрт кере киргенди.

Заманында кьарыулу Аланияны биз да бир бутагыбыз. Алай бу башда айтылган затла халкьны санын бек аз этген эдиле. Архив документле билдиргеннге кёре, 1944 ж. 40 000 жууукь эди миллетни саны, урушха кетгенлени санамай. Уруш этгенле уа – 16000 артыкь эдиле. Башда айтылган кьыргынны юсюне сюргюн да кьошулуп, халкьыбыздан кёп адам кьораганды, аны юсюне да халкьыбызны саулугъуна, оюна уллу заран тюшгенди.

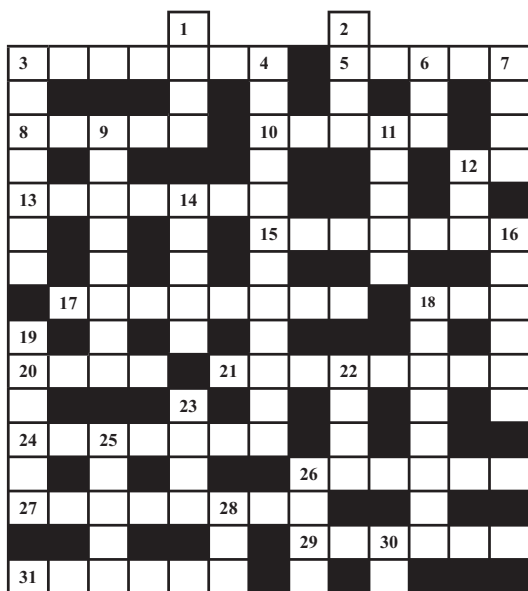
Болсада бюгюнлюкде, Аллахны ахшылыгындан, 126 мингнге жетгенди Малкьар миллетни саны. Бизни миллет не заманда да жигер, мамыр халкь болганды. Аны себепли, бизни борчубуз билим алыргъа, халкьыбызгъа жараргъады.

V. Сабийлеге багъа салыу.

Юй иш.

*Огъары Малкьарны биринчи номерли орта школуну
малкьар тил бла литературадан устазы
ТАУКЕНЛАНЫ Келимат*

С Ё З Б Е Р

Эниие: 3. Динни из-лемлерин, жорукъларын бузмагъан, сакълагъан адам. 5. Бир затха чулгъанып алыннган жюн неда башха халы. 8. Айыу балачыкъ. 10. Биреуге неда бир затха тюшюрюлген хата. 12. Санау. 13. Аллахны бла Мухаммат файгъамбарны араларында келечи. 15. Къайгъы, гузаба этиу. 17. Циркде ойнаучу артист. 18. Къатхан, къуругъан неда аллай тешек, жастыкъ да болуучудула. 20. Гумухну бирси жаны. 21. Гумулжук. 24. Кийизден этилген, жаундан сакълаучу, жамычы маталлы, асламысында малчыла кийиучю тыш юс кийим. 26. Аны бла къюз сындырыучудула.

27. Ол да саугъады. 29. Юлле, тютюн ичиучю зат. 31. Бир тукъумну ичинде уллу аталарыны аты бла бёлюннген къауумладан бири.

Ёресине: 1. Россейни экиге бёлген тау. 2. Жюз жыл. 3. Кесини къыралындан башха къыралгъа кечген адам. 4. Узакъдагъын жууукъ кёргюзтюучю оптика прибор. 6. Тюшно бирси жаны. 7. Жаш, туудукъ. 9. Черек районда элни аты. 11. Не этерге билмей къалгъан кезиу. 12. Ол да къабырды. 14. Жыйырмакапеклик темир ахча. 16. Багъалы териси болгъан жыртхыч жаныуарчыкъ. 18. Малкъарда эрттегили элни аты. 19. Кюз артында кечирек къырккъылгъан къой жюн. 22. Гыржын «фотку». 23. Уллу ана. 25. Нартиух, чёплеу неда терек...? 26. Хазна жукъ ёсмеучю жер. 28. Адамны саныны къарын тийересинде иничке жери. 30. Самолётну маркасы.

Сёзберни ТОКУМАЛАНЫ Хусейин жарашдыргъанды.

Журналны 3-чи номеринде басмаланнган сёзберни жууаплары:

Эниие: 1. Шыбыртсыз. 5. Ажым. 9. Багъа. 10. Тыгъырыкъ. 12. Ант. 13. Тюртю. 14. Ийман. 17. Кюч. 18. Атос. 19. Жанк. 20. Ийнар. 22. Тары. 24. Ач. 25. Къайиш. 26. Бет. 28. Губус. 30. Гида. 31. Чалдиш. 32. Уя. 33. Садакъа. 34. Ат. 36. Чюйре. 38. Бюрче.

Ёресине: 1. Шабат. 2. Богъурдакъ. 3. Тот. 4. Ыргъай. 6. Жукъа. 7. Мыртыскы. 8. Аркъа. 11. Тюкгюч. 14. Ичиндегин. 15. Манас. 16. Нарт. 21. Бокълаууч. 23. Албота. 24. Аштапар. 27. Тиш. 28. Гара. 29. Саба. 35. Эркеч. 37. Юсю.

АТЛАРЫ

САЙЛАМАЛАДАН

ЗУМАКЪУЛЛАНЫ ТАНЗЛИЛЯ. <i>Назмула</i>	2
---	---

КЪАРЫНДАШ ОТ ЖАГЪАДА

МУРАТ ЗЯЗИКОВ. <i>Ал сёз</i>	20
ДЖЕМАЛДИН ЯНДИЕВ. <i>Назмула</i>	21
БАГАУДИН ЗЯЗИКОВ. <i>Назму</i>	23
САИД ЧАХКИЕВ. <i>Назмула</i>	24
АХМЕТ БОКОВ. Къанлы тангла. <i>Хатар</i>	29
ГИРИХАН ГАГИЕВ. <i>Назмула</i>	34
РАИСА ДИДИГОВА. <i>Назмула</i>	36
НУРДИН КОДЗОЕВ. <i>Назмула</i>	41
АБУ МАЛЬСАГОВ. Ачыкъ сёз. <i>Хатар</i>	43
ВАХА ХАМХОЕВ. <i>Назмула</i>	50
АЗАМАТ-ГИРЕЙ УГУРЧИЕВ. <i>Назмула</i>	52
БАДРУДИН ГОРЧХАНОВ. <i>Назмула</i>	55
АЗА БАЗОРКИНА. Тёзюм. <i>Хатар</i>	59
МУСА АЛБОГАЧИЕВ. <i>Назмула</i>	65
РАМАЗАН ЦУРОВ. <i>Назмула</i>	67
АХМЕТ ВЕДЗИЖЕВ. Насыплы адам. <i>Хатар</i>	70

ХАЛКЪЫБЫЗНЫ МАХТАУЛУ АДАМЛАРЫ

САРАККУЛАНЫ АСИЯТ. Тамырлары – теренде, бутакълары – бийикде. <i>Очерк</i> 77	
ШАУАЛАНЫ ХАСАН. Сау миллетни Мухтары. <i>Очерк</i>	84
КЪУДАЙЛАНЫ МУХТАР. Халкъ тепсеуле бла байламлы нарт сёзле.	90
МАХИЙЛАНЫ АЗИЗА. Махтау излемей, намысха сакъ. <i>Статья</i>	95

ЁМЮРЛЕНИ ТЕРЕНИНДЕН

ДОДУЛАНЫ АСКЕР. «Хасаука» жырны ызы бла.	100
ГЮРЮКЛАНЫ АЗНАУР. Аны назмулары халкъыбызны сюерге юйретедиле.	106
ТЕМИРБОЛАТЛАНЫ САЛЫХ. Элчиле иги биледиле.....	109

КРИТИКА БЛА БИБЛИОГРАФИЯ

ТОЛГЪУРЛАНЫ ЗЕЙТУН. Азат поэзия. <i>Монография</i>	111
--	-----

ПОЭЗИЯ

МАГЪАЯЛАНЫ-ГАППОЛАНЫ АМИНАТ. <i>Назмула</i>	149
---	-----

ТИЛ БЛА ТИН

МАХИЙЛАНЫ ЛЮДМИЛА. Тил эм жашау. <i>Илму ишден</i>	153
--	-----

ТАБИЙГЪАТ БЛА АДАМ

ТЁППЕЛАНЫ АЛИМ. Уучу төреле, мифле, таурухла.	157
ГЕННАДИЙ КОММОДОВ. Залкьды чакьган заманда. Тау ауузда тюбешиу.	179

ХАЛКЪНЫ БЕТИ – АХШЫ АДЕТИ

КУЧМЕЗЛАНЫ РОЗА. Тау адетле, төреле.....	183
--	-----

БИРИНЧИ ТЮБЕШИУ

ЁЛМЕЗЛАНЫ МУРАДИН. <i>Ал сёз</i>	191
ЁЗДЕНЛАНЫ ШАМИЛ. <i>Назмула</i>	193

КЪАЛАМ СЫНАУ

МУРТАЗЛАНЫ АСЛИ. <i>Назмула</i>	197
ХАДЖИЛАНЫ АСУАНА. Ныхьт жолну айыргъан Галина.	198
ОЗАРУКЪЛАНЫ ИБРАГИМ. Окьуучула ариу кёрген устаз.	199
ГЮЛЮЙЛАНЫ МУХАММАТ. Жаболаны Сюлемен.	201
ЖАППУЛАНЫ МАРИЯМ. Элибизни ийнагъы.	202

ЧАМХАНА

ЖУРТУБАЙЛАНЫ МАХТИ. <i>Чамла</i>	204
--	-----

УСТАЗЛАГЪА БОЛУШЛУКЪГЪА

ТАУКЕНЛАНЫ КЕЛИМАТ. Адабият дерс. <i>11-чи класс</i>	211
СЁЗБЕР. Токумаланы Хусейин	213

МИНГИ ТАУ / ЭЛЬБРУС / № 4 (140)

*Литературно-художественный
общественно-публицистический журнал*

На балкарском языке

Соучредители
Министерство культуры
и информационных коммуникаций КБР,
Союз писателей КБР

Свидетельство о регистрации № 0037 от 16 декабря 1998 г.

Технический редактор, компьютерная верстка *Л. М. Абаева*
Корректор *Р. А. Боттаева*

Подписано в печать 30.07.08. Формат 60x90¹/16. Бумага офсетная Гарнитура Times New Roman PS MT. Печать офсетная. Усл. печ. л. 13,50 Уч.-изд. л. 12,50 Тираж 1500 экз. Заказ № 120. Цена свободная. Адрес редакции: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5. Отпечатано ГП КБР «Республиканский полиграфкомбинат им. Революции 1905 года». КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 33.

Редакция авторла бла къагъыт байламлыкъ жюриютмейди. Къол жаз-малагъа кесамат этилмейди, ала ызларына къайтарылмайдыла. Басмалан-нган затланы авторларыны оюмлары бла редколлегияны кёз къарамы бирча болмазгъа боллукъду. Мында чыкъгъан материалланы баиша жерде басма-лагъанда: «Была “Минги Таудан” алыннгандыла», – деп чертген борчду.